

KIRÁLY ÉS HAZA.

PILLANTÁS

I. FERENCZ JÓZSEF URALKODÁSÁRA

1886-tól 1892-ig.

A „KIRÁLY ÉS NEMZET” FOLYTATÁSA
ÖT KÖNYVBEN.

**

Írta és **ERZSÉBET** királynénk
szellemének és emlékének szenteli

SIMON PÉTER.

*

HARMINCNYOLC KÉPPEL.

**

I. KÖNYV:

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

BUDAPEST.

WEISSENBERG ÁRMIN NYOMÁSA.

1899.

KIRÁLY ÉS HAZA.

PILLANTÁS

I. FERENCZ JÓZSEF URALKODÁSÁRA

1886-tól 1892-ig.

A „KIRÁLY ÉS NEMZET” FOLYTATÁSA
ÖT KÖNYVBEN.

I. könyv: Erzsébet királyné.

II. könyv: 1886—1888.

III. könyv: Rudolf trónörökös.

IV. könyv: Mária Valéria főhercegnő.

V. könyv: Konfliktus. Koronázási jubileum.

Irta és **ERZSÉBET** királynénk
szellemének és emlékének szenteli

SIMON PÉTER

budapesti ny. m. k. államfőgimnáziumi tanár, a Szent-István-Társulat
igazgató választmány- és irodalmi s tudományos osztályának, vala-
mint az Országos Pázmány-Egyesületnek r. tagja, cs. és kir. nagy arany
érem bitrókosa.

HARMINCVOLC KÉPPEL.

BUDAPEST.

WEISSENBERG ÁRMIN NYOMÁSA.

1899.

Özv. id. gróf Almássy Kálmánné

E. cs. 1.

Nagyméltóságu

özv. id. Gróf Almássy Kálmánné,

szül. Wenckheim Stefánia Mária Grófnő,

dicsőült ERZSÉBET királyné

Palotahölgye,

ő Kegyelemességének

mély hódolata, forró hálája és hű ragaszkodása zálogául

ajánlja

a szerző.

Negyelmes Grófné!

A jótékonyságot és könyörületességet gyakorló, a tudományt és művészetet pártoló embereket, amennyiben megfigyelésem nem csal, három főosztályba lehet sorozni.

A legnépesebb osztály azoknak az osztálya, kik fölöslegükből áldoznak azon reményben, hogy ezt nekik nem csak az illetők megköszönik, — amit egyébiránt az e fajta jótévők gyakran mint magukra nézve kényelmetlen dolgot szívesen el is engednek —, hanem — és ez a fő — gyűléseken is, nagy sokaság előtt, magasztalólag fölemlítik és a lapok nyilvánosan nyugtázzák, egekig magasztalván és dicsőítván a nagylelkű adakozókat.

Ámbár az ezen osztálybeli jótévők azok, akikről Üdvözítőnk azt mondotta, hogy már

VIII.

a világon elvették jó cselekedeteik jutalmát, a közjó érdekében az emberek megbocsátják nekik ártalmatlan hiúságukat: hadd üzzék sportjukat minél jobban s minél nagyobb mértékben: annál kevesebb szegény éhezik, annál több tehetség tartatik meg a művészetnek és tudománynak, — mivel azonban koránt sincsen az mondva, hogy az ily jótévők eljárása az ethika szempontjából kifogástalan.

Azoknak, kik szívesen gyakorolják a jótékonytságot s általán az erényt, második osztályát olyanok képezik, kik aggodalmasan űrködnek a fölött, hogy jótéteményeikről a világ mitse tudjon meg, kik eltillkolják erényüket, kik szinte drasztikus módon meg akarják valósítani azt, hogy „az egyik kezéd ne tudja, mi jót tesz a másik”. Ezek szentül meg vannak győződve, hogy jó cselekedetük elveszti értékét, vagy legalább veszít értékéből, ha kitudódik. Ezek némelyikénél még az is megesik, hogy inkább lemond valamely jó cselekedet végrehajtásáról, semhogy kitegye magát annak az őszerinte nagy veszedelemnek, miszerint jótéteményét mások is megtudják: szinte úgy szégyelli mások előtt a jó példaadást, mint a nem egészen elromlott ember a botránycsinálást. Fázik.

csaknem borzad attól, hogy neve valami jó cselekedettel kapcsolatosan előtátul fordulni a lapokban, miért is ezekben álnév alatt vagy mint „anonymus“ szerepel. Ha templom vagy kereszt és szentkép előtt elhalad, ájtatosan keresztet vet, szorgalmasan eljár az istentiszteletre és buzgón rész vesz a körme-
netekben, nem lörödvé arval, hogy „betbrudernek“ vagy „betschwesternek“ gúnyolják őt: követi itt bátran és nyíltan nemes szíve vágyát, példáját adva a buzgó vallásosságának.

Nyilván kissé következzellenek az ilyen jótevők: ha jámborságukat mindenki előtt, minden habozás nélkül, bevallják, miért titkolják oly aggályosan jótékonyágukat?

A legkevésbbé népes azon jótevők osztálya, kik tekintet nélkül arra, kitudódik-e jó cselekedetük vagy nem, velük született s a vallás által nemesített és megszentelt ösztönüket követve, minden elfogultság nélkül gyakorolják a könyörületességet, az erényt, nem rejtegetvén ezt, de még kevésbbé kiűrtöl-
vén azt ki. —

Azon sok, megszámlálhatatlan jó közül, miket Nagyméltóságod, mint eme fenkölt szellemű jótevők példányképe, eddigi életé-

X.

ben művelt, utánozva olyannyira szeretett Királynéját-Urnőjét, egy keveset magam is érintettem valamelyik könyvemben, azon célból, hogy akik olvassák, utánozzák maguk is Excellenciád nemes példáját és műveljék azt a mezőt, mely leginkább szorul művelőkre, a jótékonyság és könyörületesség mezejét.

Ismerve Nagyméltóságod határtalan szerénységét, ezen dedikációnális soraimban is forró hálát mondok Excellenciádnak azon rendkívüli kegyéért, hogy leküzdvé eme megindító szerénységet, kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy e könyvemet Excellenciádnak ajánlhassam, mint egyházunk és hazánk egyik leghűségesebb Leányának, a szegények Edes-anyjának és a magyar katolikus irodalom s művészet Pátrónájának, és bocsánatot kérjek azon bátorságomért, miszerint áldást szóró honleányi működéséből is fölvettem egyet-mást e munkámba engedelme nélkül, tudtán kívül.

Lelkileg egyesülten avval a kétegyházi szegény magyar és oláh néppel, mely mindennapi táplálékát Kegyelemességed könyörületos szívének köszöni, Isten legszentebb, leggazdagabb, legbőségesebb áldását leesdve

XI.

*Ercellenciádra és családjára s biztosítva örök
hálámról, hódolatos tisztelettel maradok
Nagyméltóságodnak*

Budapesten, 1899. májushavában

alázatos szolgája

Simon Péter.

TARTALOMMUTATÓ.

I. KÖNYV.

	Lap
Ajánlat. 50 éves uralkodói jubileum. A jelen munkát b. e. Erzsébet királynénak szentelem.	5—12
Erzsébet mint császárné. Gyermek- és fiatalkora. Szülei és testvérei. A szemfog. A magyar menekült. Tornázás, vivás. Magyar nyelv. Richter Ferenc és gróf Máilláth János. Homoky Imre és Falk Miksa. A császárné csodálatos szépsége.	13—31
Erzsébet eljegyzése és menyegzője: Ischl. Út Bécsbe. Esketés Amnesztia.	32—43
A fiatal császárné. Utazások Ausztriában. Utazás Ma- gyarországon. Rudolf születése. 1859. Vesszőzés. Csehország és Galicia. Zsófia és Gizella születése. Velence és Lombardia. Fogadtatása Pesten, Debre- cenben. Zsófia halála	44—60
Erzsébet gyöngélkedése. Madeira és Corfu. Provizó- rium. Magyar nyelv. Homoky Imre, Falk Miksa, Rimely Károly, Ferenczy Ida.	61—81
Erzsébet politikája. A kibékülés. Pesti látogatás 1866. január 29-én.	82—108
Az 1866-iki háború. Erzsébet és gyermekei Budán. Erzsébet a sebesültek között A koronázás. Horváth Mihály.	109—139
Erzsébet mint királyné. Erzsébet és a magyar iroda- lom. Klapka György. Mária Valéria születése. 1869. Szent-István király napja Ischlben. Erzsébet honvéd- zászlóánya. Dessewffy püspök beszéde a zászlóról. A királyné látogatásai Münchenben.	140—166

XIV.

Erzsébet könyörületessége. Kegyadományai. Vallásossága. Magyarsága. Vadászatai. Inkognitója.	167—183
Erzsébet királyné és gróf Szápáry Béláné. Erzsébet Sassetotban. Erzsébet és a hernalsi katonatisztleányintézet. Erzsébet Deák ravatalánál. Erzsébet jósága.	184—200
Erzsébet látogatásai. Szegedi katasztrófa. Erzsébet Irlandban. Ezüst menyegző. Erzsébet és a Vörös-Kereszt-Egylet. Corfuban. Erzsébet a magyar nyelv apostola. Kis történetkék	201—220
Erzsébet és Haynald. Erzsébet és fiának halála. Millennium. Nauheim. Genf és Svájc. Utolsó napja. Luigi Lucchén. A király és a rémhír. A nemzet gyásza.	221—253
A merénylet: a gyáva gyilkos. Sztáray Irma grófnő. Borzeviczy Ádám. A királyné a ravatalon Genfben, Bécsben. Püspökök pásztorlevelei. Különféle részvétiatok. A temetés.	254—306

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.

VISSZAPILLANTÁS.

Mikor a koronázás negyedszázados évfordulójának megünneplésére készült az ország, magam is készültem, hogy egy szemernyivel hozzájárulhassak emez ünnep tartalmához: megírtam és 1892-ben kiadtam „Király és Korona“ c. két kötetes munkámat, melyben hosszú pillantást vetve az ország és korona történetére, az utolsó koronázásra, jobbadán hazánknak 1874-ig terjedő legujabb korbéli történelmével foglalkozom a tudományosság jellege nélkül.

E munkám boldogult egykori tanáromnak, dr. *Schopper* György rozsnyói püspöknek, volt ajánlva.

Ámbár minden oldalról kaptam a szebbnél szebb elismerő, köszönő és buzdító leveleket, melyekben szerfölött dicsérik a munkámat, s ámbár egyik lap hízelgőbb kritikát hozott a könyvről, mint a másik, az anyagi eredmény messze mögötte maradt az erkölcsi sikernek: a befolyt összegből még a kiadás költségeit sem lehetett fődőznöm.

Mégis folytattam. Megírtam hazánk politikai és művelődési történelmét 1875 és 1885 között, szintén 2 kötetben, melynek egyike gr. Mailáth Gusztáv esztergomi szemináriumi tanulmányi felügyelőnek, majd komáromi helyettes plebánosnak, még később erdélyi püspöknek, a másika gr. Wenckheim Frigyesnének volt dedikálva.

A „Király és Nemzetet“, — ez volt címe ama

könyvnek, — ha lehet, még kedvezőbben fogadják és, am-
bár egyik-másik hitsorsos „a zsidók dédelgetését és *Tisza*
Kálmán tömjénezését“ veti nekem szememre, — éppen a
katholikus lapok voltak azok, melyek munkámat érdeme
fölött megdicsérték, a katolikus papok azok, kik elfo-
gadták a költségek fődözéséhez leginkább hozzájárultak.

A legkegyelmesebb elfogadás alkalmából *XIII.*
Leo dicsőségesen uralkodó Pápa Ő Szentsége nekem
apostoli áldását küldi. Így ír ugyanis *Rampolla*
római szentszéki államtitkár:

„N. 27260. Illustrissime Domine!

Una cum opere, cui titulus: „Király és Nemzet“.
a te in lucem edito, redditae fuerunt Beatissimo Patri
obsequentissimae litterae tuae diei 12. superioris
mensis octobris. Hoc amoris et obsequii tui in Summum
Pontificem testimonium, summopere acceptum habuit
Sanctitas Sua; eo vel magis, quod animum tuum
apostolicae Sedi addictissimum declaraveris, idque
tibi, in eodem opere conscribendo et adornando, consi-
lium fuisse significaveris, ut amorem erga Deum.
ecclesiam et patriam in perlegentibus excitarcs, pluri-
misque optimae notae propositis exemplis eorum aleres
pietatem; quos quidem fructus eximio de diuturno
labori tuo ex corde ominatur. Interim vero te debita
commendatione prosequens, plurimasque pro exhibito
lucubrationis exemplari tibi gratias agens, *apostolicam*
benedictionem peramanter impertitur.

Quae iussu Sanctitatis Suae tibi libentissime
significans fausta quaeque adprecor a Domino

Tibi

Romae 8. novembris 1895.

Addictissimus

M. Card. Rampolla.

Dno. Petro Simon
 Professori Regii Superioris Gimnasii
 Status in districtu VII.

Budapestinum.“

Ő cs. és apostoli kir. felsége a munkát, melyet a vallás- és közoktatásügyi ministerium megbízásából előbb a magyar tudományos akadémia megbírált, a legfelsőbb család hitbizományi könyvtára részére lk. elfogadni és nekem császári koronával és jelmonddal ellátott nagy arany-érmet adományozni méltóztatott.

József főherceg ő fensége ugyancsak a mű elfogadása alkalmából főhercegi koronával és monogrammal ékitett gyönyörű gyémánt melltűt méltóztatott nekem főudvarmestere, nagyméltóságu báró *Vécsey* Sándor úr, útján küldeni.

Az Uralkodó-Ház és püspöki kar legtöbb és a főnemesség sok tagja szintén meleg elismeréssel fogadta el a könyvet.

Ez a nagy, mondhatni, szokatlan erkölcsi siker, bár a kiadás költségei újból nem térültek meg s nekem sok álmatlan éjszakát és gyötrelmet okoztak, mégis elcsábított engem, hogy a munkát folytatva megírjam az 1886 és 1892 közötti időszak politikai és közművelődési történetét hazánkban előbbi munkáimból ismert módoromban és azon határozott szándékkal, hogy eme 7 esztendő történetének nyomán és ebből merített ragyogó példák alapján, úgy mint eddig, Isten imádására, a király tiszteletére, a haza szeretetére, az erény gyakorlására és a tudomány s művészet ápolására s pártolására buzdítsak.

Megirtam hát eddigi életemnek ezt a legnagyobb munkáját, miután hozzá az anyagot már hosszú évek során gyűjtöttem és a szükséges munkákat beszerez-

tem és áttanulmányoztam. Elkészültem vele 1898. aug. utolsó napján; igaz, irtam rajta napjában átlag 13 órát; no de ez nem erőltetett meg annyira, mint a tömérdek adat rendezése és tanulmányozása; mégis Isten iránt a legmelegebb hálaérzettel irtam aug. 31.-én az utolsó negyedív alá, és a lehető legszebben: „Omnia ad maiorem Dei gloriam!“

Mielőtt nagy utamra keltem, hogy Imre fiamat, fájdalom! immár az egyetlent, elvigyem Csik-Somlyóra, ahol a világon a legjobb levegő s a legjobb víz van, az ország legmagyarabb s legvallásosabb gymnasiumába, — gyorsan megírtam az „Ajánlatot“ is.

Az volt ugyanis kezdettől fogva a szándékom, hogy e munkámat ő felsége félszázados uralkodásának jubileumára adjam ki, éppenúgy, amint megírtam a koronázás negyedszázados évfordulójára a „Király és Koronát.“

Ámbár azt a jubileumot három csöpp vér megíúsította, s munkám sem jelenhetett meg december 2.-ára, és én immár két okból nem ajánlhatom azt fel ama jubileumra, melynek napja már el is mult, azt az „Ajánlatot“ mégis ide iktatom, hadd lássák — kivált fiatalabb — olvasóim, miként fogom én fel ő felsége ötvenéves uralkodása jubileumának az ügyét, s ne lássanak a feledni nem tudó legszélsőbb elemekkel egyaránt „crimen laesae *patriae*-t“ — hazárulást — eme jubileum megülnésében; mert azt hazánkban is megünnepelni együtt a legjobb uralkodóval „vere dignum et iustum est, aequum et salutare.“

Nóha tehát most már egészen másnak, — nem jubileumnak —, akarom szentelni e művemet, hadd álljon mégis itt szóról-szóra az eredeti:

„AJÁNLAT.”

1848. december 2.-át irták.

Nemzetünk iránt gonosz indulattal viseltető ellenséges szellemek felbujtogatták ellenünk az elnyomott oláhot, a mindenkor hűtelen szászot, a szakadár rácot, az eretnek tótot s mindenekelőtt a Nagy-Horvatország fántomja után nyargaló horvátot.

A saját magunk gonosz szelleme. diadalmaskodván a gr. *Széchenyi* István személyesítette szelleme fölött a bölcs mérsékletnek, számításnak és meggondolva haladásnak, ellenállhatatlan orkánként ragadt magával a szertelenség, nagyzás és vakonrohanás fergetegével előbb a jogos védelem, később a törvénytelenség lejtőjére s onnan ismeretlen örvénybe.

Magyarországon, míg nemzetünk alkotmányáért, szentesített törvényeiért és önállóságaért harcolt, mindenki küzdött mindenki ellen: *Magyarországon polgárháború volt.*

A fellázított nemzetiségek gyujtogattak és gyilkoltak, és mi, ha csak tehattük, nem késtünk a megtorlással.

A rendes katonaság kezdetben ingadozott, nem tudta, Bécsnek vagy Pestnek engedelmeskedjék-e, aztan ketté szakadt: az itthon levő magyar ezredek a tisztikar nagyobb részével többnyire hozzánk csatlakoztak, a többiek ellenünk fordultak és az Ausztriából benyomuló császáriakkal egyesülten harcoltak ellenünk.

Bécsben is, Prágában is magasra csaptak gonosz-indulatu forradalomnak mindent enyészettel fenyegető lángjai. Minden forrongott az egész monarchiában, kivéve talán Tirolnak éjszaki — német — részét. A fellázadt olasz tartományokban egyik város a másik után verte

ki falai közül az osztrák helyőrséget, és Sardinia-Piemont megüzente a háborút.

Úgy látszott, hogy a Habsburgok birodalma végbomlásnak indult.

A többi Európában is, bármerre tekintett a szem, mindenütt felforgatás, felfordulás: még Angliában is mozogtak az irek, Oroszországban a velünk rokonszenvező lengyelek, kik a mi győzelmünktől várták a maguk feltámadását.

Ily veszedelmek közepette a jóságos, de betegeskedés folytán elgyengült V. Ferdinándnak le kellett mondania.

A *pragmatica sanctio* értelmében öcsesét, *Ferencz Károlyt*, ennek rezignációja után pedig ennek fiát, *Ferencz Józsefet*, illette meg jogosan a magyar szent korona is.

Ily vigasztalan körülmények között foglalta el I. Ferencz József, 18 éves korában, őseinek trónját 1848. dec. 2-án!

Jobbadán még csak elméleti tanulmányai békés köréből ragadták ki a kegyetlen, kényszerítő körülmények a fejedelmi fiatalt és ültették egy minden eresztekében recsegő, ropogó trónra.

Ausztria és Magyarország felett uralkodni, azt kormányozni, még rendes, csendes, békés viszonyok között is gyakorlott, tapasztalt, egész embert kíván: hát még akkor, midőn az ország négyötöd része forrong vagy már nyíltan fellázadt?!

Hogy ily körülmények között a 18 éves uralkodó idősebb rokonai és nagy tapasztalatokkal rendelkezni látszó államférfiak szavára hallgatott s azok tanácsával élt, — ki csodálkoznék ezen, ki róhatná azt fel neki bűnül?

Nagyoknak tartott kormányférfiak, és ezek között sok *magyar* is, meggyőzték a fiatal uralkodót, hogy a *Kossuth* Lajost követő magyarok forradalmárok, kik a Habsburgok birodalmát szét akarják röpíteni és a dinasztíát trónjától megfosztani. Ezt midőn 1848-ban el akarták hitetni Ferencz Józseffel ellenségeink, nem mondtak neki igazat; de már 1849-ben, amikor *Kossuth* a debreceni csonka országgyűléssel kimondatta a dinasztia detronizációját, akkor immár úgy látszott, mintha igazat mondtak volna, és ezek a gonoszok, kik jobbadán magok kényszerítették le a kétségbeesett nemzetet, testére uszítva a nemzetiségeket is, a törvényesség talajáról, kárörömmel oda kiálthatták a végzetes debreceni lépés hírére a fiatal fejedelemnek: „Nos nem volt igazunk?”

Semmi kétség abban, hogy a Magyarország elleni hadjáratot, Oroszország segítségül-hívását, a szabadságharc vérbefojtását s az alkotmány elkobzását a fiatal uralkodó előtt úgy tüntették fel tanácsadói, és ezek között volt nem egy *magyar*, mint az összbirodalom megmentésére és biztosítására egyedül alkalmas eszközt.

Aki figyelemmel kísérte I. Ferencz Józsefnek mint csak *császárnak* is uralkodását, meg nem tagadhatja tőle azt a bizonyítványt, hogy legjobb tudása szerint a monarchia hatalmának és tekintélyének gyarapítására és összes alattvalóinak boldogítására munkálkodott mindenha minden testi és lelki erőinek igénybevétele mellett: e cél elérésére a császár többet dolgozott, mint bármelyik alattvalója.

Mihelyt Isten hatalmas ujja megmutatta neki az eddigitől eltérő utat, amely ama célhoz vezet, minden habozás nélkül rálépett arra az útra: visszaállította a

magyar alkotmányt és a magyar alkotmány értelmében alkotmányt adott örökös tartományainak is.

Ami rossz ért bennünket 1848. dec. 2.-a óta az abszolutizmus bukásáig, azt bátran tulajdoníthatjuk a fiatal fejedelem jóhiszeműségével és zsenge életkorától elválaszthatatlan tapasztalatlanságával visszaélő gonosz tanácsosoknak és a viszonyok és fejlemények kényszerének.

S az a rossz, ami bennünket ért, az sujtotta javarészből az örökös tartományokat is Béccsel és Prágával egyetemben, azokat a nemzeteket és népeket, amelyek most hallatlan rajongással, fénynyel és pompával ülik meg *császáruk* trónraléptének ötvenedik évfordulóját.

De az az I. *Ferencz József*, aki 1848. dec. 2.-án a *pragmatica sanctio* szerint, tehát a *mi* magyar törvényeink értelmében is, elfoglalta a Habsburgok trónját, az az I. *Ferencz József* volt már akkor, 1848. dec. 2.-án, a *mi törvényes királyunk* is.* S ezt a törvényes királyunkat koronáztuk mi meg 1867. június 8-án szent István koronájával s kentük fel az Egyház szent khrizmájával, ez a *mi törvényes és immár megkoronázott királyunk* esküdt esküt alkotmányunkra, esküt, melyet immár 31 éven át hűségesen megtartott, ennek a koronázásnak ültük meg ezelőtt 6 évvel negyedszázados évfordulóját Ausztriának is rokonszenves részvéte és örvendezése mellett s fogjuk megülni Isten segedelmével 9-év múlva negyvenedik évfordulóját.

Ha végig lapozgatjuk ezeréves hazánk történetét, találunk tán királyokra, kik korukban híresebbek voltak, mint most I. Ferencz József, pl. szent László.

* I. 1865—67. évi. I. és II. tc.

Károly Róbert, Nagy Lajos, Igazságos Mátyás, Mária Terézia, de azon 50 király között, akiknek díszítette homlokát a magyar szent korona, egy sem volt, ki koronázási esküjét hivebben megtartotta s az alkotmány épségbentartása felett féltékenyebben őrködött volna, mint **I. Ferencz József**, és ki hazánkat s nemzetünket hőbbben szerette volna, mint ő. A koronázás óta lefolyt szinte harmad században alig van év, amelyben ezen nagy szeretetének, nemesszívűségének és bölcseségének jelét nem adta volna. Jellemzőbb vonásait uralkodásának magam is leírtam „Király és Korona“ meg „Király és Nemzet“ című munkáimban és leírtam ebben a jelen könyvben.

A koronázáskor általános amnesztiát adott, átengedte a nemzet aranyajándékát a régi honvédeknek, egykori fegyveres ellenségeinek, helyreállította és évről évre fejlesztette a honvédség intézményét és a közös hadsereg magyarországi részében meglegegedéssel látja a magyar elem megizmosodását, az alkotmányosság szellemének s magyar nyelvnek a hadsereg egységének hátránya nélkül való terjedését.

Míg vállvetve fölséges nejével saját családjában meghonosítja a magyar nyelvet és szellemet, míg fiából „imádott“ magyar hazájáért rajongó hazafit és magyar író, leányából minden ízében kedves magyar honleányt növeltet addig nagy lelki örömmel szentesít minden törvényt, mely hivatva van a magyar állameszme és nyelv terjesztését a nem-magyarajkuak között elősegíteni s a magyar államiságot a külfölddel szemben is érvényre juttatni. Mindenütt támogatja nemzeti aspirációinkat, ahol azok nem ütköznek a másik testvér-birodalom jogosult érdekébe.

Királyunk a koronázás óta mint atya gyermeke-

ivel, úgy azonosítja magát napról-napra inkább a magyar nemzettel: örül velünk, örvendezőkkel, búsul, gyászol, sír, amikor mi búsulunk, gyászolunk, sírunk, velünk együtt síratja meg elhunyt nagyjainkat. Ha szerencsétlenség, baj sújtja az országot vagy annak egyes részeit, a király az első, ki oda siet segédelmével. A király nemcsak királyunk, hanem édesatyánk is.

A koronázás óta nem egy oly dolgot művelt a mi kedvünkért, amiért irigyelt Ausztria, ami fajt Ausztriának, de Ausztriát sohasem részesítette oly előnybe, ami nekünk, mint méltatlan dolog jogosan fájhatott volna. Amiért is, valamint nem volt jobb királya a magyarnak soha, a magyar sem szeretette egyik uralkodóját sem annyira és oly rajongással, mint *I. Ferencz Józsefet*.

És most ünnepli ez a mi imádott királyunk az ikerbirodalom örömrivalgása, az egész művelt világ tapsai közt *ötvenedik évfordulóját* trónraléptének.

Igaz, hogy ezelőtt ötven évvel szomorú idők jártak hazánkra; de azokat nem ő idézte elő, azoknak kezdete nem gyökerezik 1848. dec. 2-ik napjában; igaz, hogy némely dolog, amit az „összbirodalom“- és hazánknak a forradalom lángjai közül és a khaosz feneketlenségéből való kiragadása céljából az ő, a még gyermek-ifjú nevében, az akkori hatalmasok műveltek, mélyen megsebezte a nemzet szívét, ámde azokat a sebeket a koronázással s a koronázás után harmincegy esztendőn keresztül tökéletesen behegesztette és meggyógyította az, aki nem ütötte, — *a király*.

A magyar király és az osztrák császár egy és ugyanaz a személy levén, a kettő egymástól elválaszt-hatatlan.

Trónraléptének ötvenedik évfordulóját 1898. dec. 2-án **I. Ferencz József** megüli nemcsak mint osztrák császár, hanem mint magyar király is: törvényes királyunk volt ő nekünk 1848. dec. 2-án is, de csak koronázatlan. Az osztrák császár nem örülhet anélkül, hogy ne örülne a magyar király is. Lehetséges-e immár az, hogy mikor 1898. dec. 2-án örül a magyar király, mi örömeiben részt ne vennénk? Lehetséges-e az, hogy, amidőn 1898. dec. 2-án szíve mélyéből hálát rebeg a Magasságbelinek azon ritka kegyelemért, hogy, 50 éven át engedte népei fölött boldogítólag uralkodni, — mi, kik a magyar királyt az imádásig menő szeretettel környezzük, vele ne egyesitenők hálaimáinkat?

Meglehet, hogy a szörszálhasogató patriótizmus vagy a kereszténytelen s a jelen esetben a címet tévesztő revanche rossz néven veendi nekem, hogy ezt a munkát „a császár” jubileuma alkalmára írtam. Nem tehetek róla! Ha jogom volt a koronázás **huszonötödik** évfordulójára könyvet írni, hogy magasztaljam a királyt és nemzetet s áldjam a hazát, úgy jogom van ugyanazt tenni, ugyanazon céllal a király uralkodásának **ötvenedik** évfordulója alkalmából is.

Éljen a császár, a mi drága apostoli Királyunk! Adja az Ég, hogy megkoronáztatásának negyvenedik és ötvenedik évében is ezt kérhessük a jókat jutalmazó Istentől!

Török-Bálinton, 1898. szept. 3-án.

Simon Péter“.

Így írtam 1898. szept. 3-án, s amit akkor írtam, azon ma — dec. 11.-én — sem változtatok semmit. De változtatott a **végzet**.

Ausztriában a jubilálás tulajdonképpen már 1898 nyarán vette kezdetét: **december 2.-a csak tény- és középpontjául** volt kiszemelve az ünnepélyek szinte végtelen sorozatának. E napra Európa összes uralkodói személyes látogatásukat helyezték kilátásba **I. Ferencz József** császárnak és apostoli királynak, hogy előszóval, szemtől-szembe üdvözölhessék őbenne a maguk példányképét. Európa történetében ezt a mostanig példátlan, hallatlan óvációját a koronás főknék meghiúsította az irigy **végzet**.

Hogy a páratlan jubileum csodálatos ragyogványu örömnapjait a világtörténelem leghíványabb gyűfickójának orozva, gyáván gyilkoló töre immár az elképzelhető legsötétebb gyászszá változtatta, én Török-Bálinton csak szept. 11.-én reggeli 8 órakor tudtam meg a templom előtt. A magam fájdalmából következtettem a király és nemzet fájdalmára. Az az olasz bestia engem is vadálattá tett: aznap a templomban többet átkoztam a lelketlen gyilkost, mint imádkoztam ártatlan áldozatáért. —

Nyomban elhatároztam, hogy eddigi életemnek ezt a legnagyobb s talán aránylag legjobb munkáját **vértanúhalált szenvedett legdrágább Királynénk megdicsőült szellemének és felejthetetlen emlékének szentelem** és az ajánló sorok helyett megírom **Erzsébet császárné és királyné áldásos életét és gyászos halálát**.

Csak ha **életét** ismerjük, tudjuk megbecsülni mennyit veszítettünk **halálában**.

Erzsébet mint császárné.

I. Gyermek- és ifjalkora. Szülei és testvérei. Eljegyzése.

A katolikus anyaszentegyház legnagyobb és legfényesebb ünnepe a *húsvét*: hogy az erény a bűn, az élet a halál felett diadalmaskodott, hogy *Krisztus* halottaiból feltámadott, — ennek az emlékét üljük meg húsvétkor. Igaz, a húsvét a legnagyobb ünnedünk; de a legszebb, ha lehet így mondani, legszenvedőbb, legotthoniabb, legcsaládiabb ünnepünk a *karácsony*, még helyesebben, a karácsony estéje, a szent est, az ártatlanok örömunnepe, és azoké, kik az ártatlanokkal még örvendezni tudnak, a jó szülőké; hogy *Jézus* megszületett, ennek üljük meg az emlékét karácsony estéjén és karácsony napján. Húsvét karácsonynak, pünkösd húsvétnak a következménye.

Karácsony a télnek, a zord, a terméketlen télnek mosolygó, gyümölcsben, áldásban dús fénypontja. Karácsonykor osztogatja az angyal, vagy éppen maga a kisdéd Jézuska kisdéd fiatal és nagy öreg jó gyermekeknek az ajándékait.

A sok szép holmi között, amivel a jó leánykakat meglepni szokta, ritkán hiányzik a *baba*. Ilyen babával lepett meg 1837. karácsony-szombatján, már dél-

előtt 10 óra 43 perckor az Úr-Jézus egy fejedelmi hölgyet, *Ludovika* Vilma bajor hercegnőt, *Miksa* József bajor herceg istenfelő feleségét. Ilyen drága, kedves és dicső karácsonyi ajándékot a maga születése óta nem hozott a Jézuska az emberiségnek: ***megszületett Erzsébet, a mi királynénk!***

Ugyanazok a mennybeli angyalok, akik azelőtt 1837 esztendővel égi énekükkel és zenéjükkel figyelmeztették a Szentföldön a jámbor pásztorokat, hogy a bethlehemi jászolban megszületett a világ Megváltója, aki megbékíti Istent a megtérő emberiséggel, ugyanazok az angyalok énekelhették 1837-ben is, hallhatóan ahivő magyar lelkeknek és meghatva az ártatlan magyar szíveket, hogy „Gloria in excelsis Deo, et *pax* hominibus bonae voluntatis!” Keletről küldötte Isten Európának a megváltást és üdvösséget, nyugotról hozott nekünk a Jézuska *Erzsébet* személyében békeséget és üdvöt, éppenúgy mint 837 évvel annak előtte küldte nekünk *Gizellában* a megtérés és kereszténység szellemét.

Nem messze Münchentől, Bajorország szép fővárosától, van a *Starnbergi-* vagy *Starhembergi-Tó*, melynek természeti szépségekben szerfölött gazdag partjain több kastély és sok nyaraló fekszik, bajor nagyok vagy müncheni patricius családok és művészek kedvenc tartózkodási helyei, különösen az enyhébb évszakokban. Ilyenek: maga *Starnberg* vagy *Starhemberg* kastély, mely a tónak is adta a nevét, egy magas hegyen, ahonnan gyönyörű kilátás van egészen az Alpoknak a távolban kékellő hegyláncára és a Karwandel nevű havasnak a felhőkben elvesző sziklás csúcsaira. Továbbá: *Tutzing*, *Leoni* és *Feldafing* kastélyok, mely utóbbiban Erzsébet még királyné

korában is nyaralt egy párszor; aztán a gót stilben épült, egészen magányosan álló *Berg* nevű várkastély, melyet II. *Lajos*, a szerencsétlen véget ért bajor király, éppen az ott uralkodó esend, magány és nyugalom miatt kedvelt leginkább összes kastélyai és várai között, melyek szétszórva voltak az egész országban s ritkán látták falaik között királyi urukat; és végre a *Possenhofen* nevezetű várkastély, melynek főépülete a 12. századból való, s melyet *Pozzoról* régente *Pozzenhovennek*, Pozzo udvarának, nevezték. Birtokosai a hosszú századok alatt változtak, míg végre megvette 1834-ben *Miksa* bajor herceg, aki az ódonszerű várat átalakíttatta kényelmes és szép fejedelmi lakká. A négy sarkon négy hatalmas toronnyal ellátott régi főépületen nem változtatott semmit kívül, csak belsejébe vonult be a jelenkor kényelme és fénye a műértő herceg ízlése szerint. A régi várhoz egészen modern gyönyörű szárnyépületet emelt, ezt amavval egy stilszerű kápolna által kapcsolván össze. Ellenben lebontatta a körfalakat hatalmas kapúházukkal együtt s betöltette a mély és széles sáncokat és árkokat, a nyert területet pedig átalakíttatta kertté. Az egészet, épületeket, kertet és a szomszéd erdőből kihasított parkot magas fallal vetette körül, mely a fő partján is, egészen közel a vízhez, tova húzódik, s melyet csak ott vált fel csinos aranyozott vas rácsoszat, ahol a kilátás a parkból is a ragyogó tóra, a kanyargó országútra és a szomszéd nyaralókra kedvesnek ígérkezik.

Ez volt a költői lelkületű Miksa hercegnek és családjának kedvenc lakóhelye, ahonnan kirándulásait tette a közeli hegyekbe, hogy vadászson, vagy hogy

a nagyszerű természetnek egy-egy elragadó képét fölvegye lelkébe, vagy hogy fölkeresve egy-egy megbetegedett hegyi-lakót, vele jót tegyen.

Itt, Possenhofen kastélyában, született Erzsébet és ott töltötte gyermek- és fiatalkorának legnagyobb részét csaknem 17 éves koráig, férjhezmeneteléig.

Ezt a kastélyt mondták mostanig drága királynénk születési helyének. Ezen általánosan elterjedt véleményt most megingatja, a Gotai Almanach, írván, hogy szerkesztőségét levélben biztosította *dr. Tivadar* herceg, a hercegi ház jelenlegi feje, hogy Erzsébet Münchenben, a Ludwigstrasseban levő hercegi palotában, jött a világra. A születés ideje *télre* esvén, valószínűnek is látszik, hogy akkor a hercegi család Münchenben tartózkodott. Annyi azonban bizonyos, hogy 1838 tavaszán már ott ringatták a kis Erzsike vagy Liesl vagy, amint becézgetve hívták, *Sziszí* bölcsőjét a Starnbergi-Tó partján, mert Miksa herceg, mihelyt csak tehetett, vitte ki családját a nagy város nem éppen legjobb levegőjéből a szép természet éltető és erősítő ölébe.

Alighogy 1837. dec. 24-én d. e. 10 óra után szerencsésen megszületett második leánya, Miksa herceg, hogy hálát adjon Istennek a szép, egészséges és erőteljes „Christkindliért,” a legközelebbi templomba, onnan pedig Possenhofenbe hajtattott és örömtől s boldogságtól gyorsított léptekkel járt-kelt a parkban, ahonnan átment a szomszédos erdőbe, amelynek szép bükfái közül egy-egy óriási karácsony-vagy fenyőfa is, egyenesen, mint a gyertya, emelkedett ég felé, mutatva az irányt, merre van a mi örök hazánk. A fiatal, még alig 29 éves herceg éppen azon gondol-

kozott, miképpen adhatna legjobban hálát a kegyes Égnek cselekedettel is azért a nagy szerencséért, mely neki e szent napon jutott osztályrészül. midőn háta mögött száraz ágak ropogását és köhögéssel váltakozó lihegést hall. Hirtelen megfordul s maga előtt lát egy öreg anyókát, ki balkezében egy hosszabb ágat tartva és erre támaszkodva, jobbával szedegeti és gyűjtögeti össze a földön heverő galyakat egy már jókora halomba. Az öreg anyyira el volt foglalva munkájával, hogy a herceget észre sem vette. Mikor már elég nagyra látszott a csomó, letérdelt elébe, összekötötte és az ócska kötélbe beleillesztette botját s emek segedelmével erőlködött azt fölvenni a hátára. Sehogysem ment. Ekkor előlépett a herceg és segített neki.

„Ugyanbizony, kedves anyókám, mire kell magának ez a sok ág és galy? S aztán nem lett volna jobb kétszer utána jöni és egyszerre csak felét elvinni?“

„Jaj Istenem! Hát maga az, fenséges herceg úr?! Köszönöm, ezerszer köszönöm. Estére jár már az idő, mindjárt besötétedik; azért egyszerre kell haza vinnem az egészet, nem jöhetek kétszer utána. Az egész nagy halom pedig azért kell nekem, mert ma jár a Jézuska, hozzánk pedig nem köszönt be, nekünk az idén nem hoz semmit. Az ősszel meghalt az özvegy fiam, három árvácskáját reám hagyta; ezeknek ha már nem vehetek semmi „christkindlit“, hát azt akorom, hogy legalább jó meleg szobában költsék el a burgonyalevest vacsorára. No de most Isten önnel, fenséges herceg úr! Jó egészséget kívánok!“

„Nálunk már volt a Jézuska, még délelőtt, és

egy szépséges eleven babát hozott; már holnap megkereszteljük Erzsikének. Én nagyon, de nagyon örvendek, és azért azt akarom, hogy magok is örvendezzenek velem. Menjen csak haza békében; mindjárt elküldöm az angyalt önökhöz is. Jó estét! Igen! De aztán el ne felejtsek Erzsimért imádkozni.“ —

Ott ül az öreg asszony 3 árva unokájával a nagy eszerépkályha körül. Ebben vigan ég és pattog a tűz. Kinyílik az ajtó, s belép két hercegi szolga, éppenúgy lihegve egy roppant nagy kosár terhe alatt, mint lihegett ezelőtt két órával az öreg maga a galynyaláb sulya alatt.

„Miksa herceg ő fensége „magát szépen tisztelteti“ és küldi ezt a kosár holmit. Költsék el jó egészségben! Jó éjszakát!“ S evvel a két libériás szolga távozott.

Az óriási kosár, melyet a szorosán a kunyhó ajtaja előtt megállott kocsiról a két erős legény alig tudott becipelni a szobába, telides-teli volt kalácslisztel, sonkával, füstölt hús- és kolbászszal, szalonnával, aztán cukor- és kávéval, palack bor- és rummal, s végre nyilván leginkább a gyermekek számára, piros almával és sárga körtével s dióval, cukrásztésztával és egyéb nyalánksággal, nemkülönben mindenféle játékszerrel. De volt egy nagy babának egy kis zöld selyem erszény is a kezében: a nagymama annak tartalmát kiöntötte az asztalra. Örömeiben nagyot sikoltott: 20 ragyogó lujdór-aranyat számláltak az asztalon! Az öröm mámorának elszállása után nagymama és unokái térdre hullottak az ágy előtt, mely fölött a falon egy régi feszület függött, és kérték az Istent, hogy adjon ezer annyit a jólelkű hercegnek, mint amennyit most ő juttatott nekik, és „áldja meg az

újszülött Erzsikét s adja, hogy áldás kísérje minden lépteit s áldás fakadjon minden nyomdokában.“

Tudjuk, hogy ezen utóbbi ima második részét egészen és teljesen meghallgatta az Úr. — — —

Mintha Erzsébet a tudomány és művészet s a természet iránti szeretetet és érdeklődést atyjától örökölte, s ezt a hajlamot csak nagyra kellett volna növelnie környezetének: úgy maradt hű barátja világéletében a mi királynénk tudománynak, művészetnek s természetnek, és emellett fejlesztvén szívében nemes szülei s bölcs növelői a legragyogóbb erények csíráit a legmagasabb tökélyre: túlzás és hízélgés nélkül elmondhatjuk, hogy nemesebb szívű és műveltebb lelkű nőt nálánál — legalább a trónon — alig találunk az egész világtörténelemben.

A possenhofeni nagy kiterjedésű park és a közvetlen közelében levő pompás erdő, majd meg a tó virágos partjai voltak azok a helyek, hol a gyermek Erzsébet öt éves koráig játszással, virággyűjtéssel, lepke- és bogárhajszával töltötte boldogul idejének legnagyobb részét. Meg is látszott a természetes élet és a szabad természetben való szabad mozgás hatása a bájos gyermek testén is lelkén is: ez feltűnően érlelődött, az rendkívül fejlődött és szemlátomást erősbödött, úgy hogy alig lépett a kedves fejedelmi leányka hatodik életévébe, már bátran hozzá lehetett látni rendszeres oktatásához, annélkül hogy félni lehetett volna attól, hogy ezt majd megsínyli testi fejlődésében.

A tanuló gyermek Erzsébetet gyors felfogás, feszült figyelem, kitartó szorgalom jellemezte; e mellett égett a vágytól, hogy minél többet tanuljon, hogy annál többet tudjon. Háládatossága növelői és taní-

tói iránt határt és véget nem ismert. Egyik növelőjének 1874. szeptemberhavában még *Gödöllőről* is kószorút küld koporsójára, a másikat védelmezi és megsíratja még 1866-ban is Bécsben. Mindkettőről mindjárt szólok még egy pár szót.

Erzsébet minden tantárgyat szívesen tanult; de legnagyobb hajlama volt és képessége a természet-tudományok és a földrajz iránt s nagyon szerette a rajzot, festést és a zongorát; citerázni magától édesatyjától tanult.

Mint minden előkelő család gyermeke, megtanulta Erzsébet is, még pedig alaposan a francia és az angol nyelvet, úgy hogy e nyelveken folyékonyan és egész hibátlanul tudott társalogni, akár németül. Később, császárné korában, az akkor még Ausztriához tartozó Velence és Lombárdia és a többi Olaszország más részeiben uralkodó Habsburgok kedvéért *olaszul* is meg akart tanulni. Nem tanult meg, ő, aki pedig még görög és oláh nyelvtanulmányokat is oly szívesen végzett. *Mindenesetre feltűnő, hogy Erzsébet nem kedvelte soha az olasz nyelvet!* —

Így növekedett tehát fel a hercegi sarj, napról-napra gyarapodván kegyelemben és szeretetben Isten-nél és embernél szülei és növelői igaz örömeire és édes büszkeségére! — — —

1849-et irtak.

Az augusztusi hőségnek, mely a városokban az onnan menekülni nem tudó szegény halandót saját verejtékében fűrésztötte, az erdő szélén, hegy tövében elterülő árnyas kertben semmi nyoma sem volt. A nap melegebben sütő sugarai legfeljebb csak azt eredményezték, hogy a gyönyörű fenyőcsoportok az út szélén még bőségesebben terjesztették maguk körül azt

az édes illatot, mely után annyira eped a meggyötört vagy a beteg tüdő.

A tisztán tartott széles úton, melyet felváltva gyümölcs- és diszfák szegélyeztek, egy hölgy és egy gyermek sétál.

„Bizony, bizony már ideje volna, édes gyermekem, hogy leküzdjed ezt a te megfoghatatlan, nevetséges félelmedet és megengedd akár az orvosnak, akár az édesapádnak, hogy kihuzza azt a csunya fogat! Egészen el fogja még rutítani szájadat, sőt egész arcodat. Nézd csak! Az új fog már teljesen kibujt fölötté s majd olyan lesz, mint a ragadozó állatoknál. Többi fogad oly szépen áll, mint a gyöngysor; ez az egy, a jobb szemfogad, ez egészen ki fog állani a sorból.“

„De, drága mamám; hisz én szívesen engedném, hogy eltávolítsák; ámde, amint tudod, a multkor egy darabka húst is megfogott és kitépett az az ügyetlen ember, és én olyannyira megborzaadtam attól a sok vértől! Brrr! Nemsokára úgyis magától kihull a régi, s aztán majd helyre nyomkodom az ujat. Parancsolj nekem akármit, édes jó mamám, és én szívesen megteszem, csak ezt ne követeljétek tőlem; én nagyon félek a fájdalomtól és még inkább — a vértől.“

„Hisz ez mégis csak furesa! Eddig mind te, mind testvéreid oly környen engedtétek, hogy az orvos kivége útban álló, lógó tejfogaitokat; csak te vonakodol most, és éppen ennél az egynél, az utólsónál! Pedig lásd, édesapád két louisdort akar tenni perselyedbe s meg akarja engedni, hogy a jövő tavasszal lovagolni tanulj, úgy mint Ilona és Tivadar, és én beleegyezem, hogy a „Szent Erzsébet Rózsáiban“ te is játszszál egy szerepet és“ . . . .

Ekkor értek a vasrácsához, mely a nagy kiterjedésű parkot az erdőtől elválasztotta. A kerítésen kívül egy magas, de úgy látszik, betegségtől és kimerültségtől meggörnyedt férfialak lőn látható, amint közeledett, óvatosan körültekintve, az erdő szélétől a kert felé. Mikor anya és leánykája a rács közelébe jutottak, a még fiatalnak látszó férfi levette fejéről kalapját, bal kezével kisímitotta hollófekete haját homlokából, mely egyik felén kendővel volt bekötözve, és jobbjával egy bátortalan, félénk mozdulatot tőn, mintha alamizsnát kérne. Ekkor gyöngye pir, a szegény pirja, rajzolódtott nemes vonásu, halvány arcára, és sötét szemei megteltek könnyvel.

„Anyám, édes anyám,“ mondá az anyagi szépségű leányka halk hangon, „ez a szegény ember kér valamit. Szegény, milyen beteg lehet! Nézd, mint rezket kezében a kalapja!“

„Minden bizonynyal“, felelt az anya szintén halk hangon, és már is barátságosan mosolyogva az idegen felé, keresgélte zsebeiben: „Jézusom! nincs nálam a tárcám! Hát nálad nincs pénz, édes gyermekem?“

„Nincs bizony“, feleli a leányka pírulva, és szánakozó pillantást vet a szegényre, kinek egész megjelenése oly szokatlan, idegenszerű s mégis oly rokonszenves: „Várjon, kérem, egy kissé; én mindjárt itt leszek.“ — s evvel gyors léptekkel, mondhatni, futva távozott a kedves gyermek, s arany árnyékként hullámzott utána ritka dús haja.

Felrohanva a terrász lépcsőjén, lihegve, kipirult arccal, rontott be atyja dolgozó szobájába.

„Hamar, gyorsan, édes jó apám; itt ülök már készen; hamar huzd ki ezt a csunya fogat! Jaj Istenem! beh félek! No de mindegy! Hamar, kérlek,

vedd ki, s add ide nekem mindjárt azt a két aranyat, amit ígértél, s a lovaglásról is lemondok a jövő tavasszal, ha a két aranyhoz még egyet teszel! Úgy ni! No jer, édes jó apám!“ S a gyermek leült apja mellé, behunyta szemét és felnyitotta száját. Atyja nem tudta magának megmagyarázni ezt a hirtelen változást, de azt örömmel megértette, hogy a különben mindig bátor leányka megemberelte magát s engedi, hogy kihúzza azt a fogat, mely miatt már nem egyszer volt kellemetlenség a megrökönyödött gyermek és szülői között.

Egy hirtelen rántás, egy halk sikoltás, és az ominózus fog a leányka ölébe hull, ki hamar felugrik, kiöblinti szájaeskáját és a 3 louisdort szorongatva kezében, repül a park azon pontja felé, ahol édesanyját és a szegény embert hagyta. Mint valami gyors lábú őzike, úgy ugrált tova a séta-úton ez az isteni gyermek.

„Édesapám kihúzta fogamat“, kiáltotta már távolról kellemesen meglepett anyja felé, — „és kaptam tőle 3 aranyat. Itt van ni! Fogja, kedves bácsi,“ és jobbajával keresztüladta a pénzt a rács hézagán a szánandó embernek, míg baljával zsebkendőjét szájára szorította.

A társalgás persze német nyelven folyt; hisz Németországban történt a dolog. Ekkor az idegen szóval meg *magyar* nyelven. Imára kulesolja remegő kezeit. Szemeit *Erzsikéről* ég felé emeli.

„Áldjon meg téged, te angyali jó gyermek, a magyarok Istene! Koronázzon meg téged Jézus Krisztus!“

Az áldás, a szeretet nyelvét megérti minden ember. Anya és gyermeke megértették a *bujdosó ma-*

gyar szabadsághős szavait, érezték szívökben, hogy Isten meghallgatja a szegény idegen könyörgését. Meghatva, gondolatokba merülve szótalánul tértek vissza a kastélyukba, — *Possenhofenbe*.

A bujdosó magyar szabadsághős 1867. jún. 8.-án hódolt Erzsikének mint koronás magyar Királynénak Budán, kit Jézus Krisztus 1898. szept. 10.-én megkoronázott a vértanúság és dicsőség örök ragyogású koronájával mennyeknek országában.

Ezt a rövid epizódot, melynek *lényegét* egy 1854-ből származó német költeményben olvastam, csak azért szőttem itt belé Erzsébet növelésének elbeszélésebe, hogy lássák, mennyire sikerült Istenadta nemes-szívűségét erkölcsi bátorságig fokozni és a könyörületességet lelkében annyira növelni, hogy annak gyakorolhatásáért még legkedvesebb vágya teljesülésének elodázását is önként felajánlja.

A szellemi kiképzéssel lépést tartott a test fejlesztése, edzése, gyakorlása: Erzsébet növelésének programjába fölvetetett a rendszeres tornázás, az uszás és a lovaglás; később a tánc is. Hogy a magyar királyné egyike volt a világ legkitünőbb és legkitartóbb lovasainak, azt készséggel elismerték a legszakavatottabb férfiak; e dologra talán még visszatérünk annak idején és helyén. De ő a *tornázás* iránt is kiváló előszeretettel viseltetett nemcsak gyermek- és fiatalkorában, hanem később is, míg egészségi állapota engedte. Egy dr. *Seger* Lajos nevű kitünő tornász lón királynénk tormeistere. Hogy magát az idegedző művészetben megszakítás nélkül gyakorolhassa, mindenütt, ahol hosszabb ideig tartózkodott, magának teljes tornaiskolát rendeztetett be. Volt ilyen a bécsi

„Burgban“, Schönbrunnban, *Gödöllőn* és Ischlben, sőt ha a külföldön, pl. Irland-, Angol- és Franciaországban, kellett egészségi szempontból huzamosabban időznie, oda is egész tornakészüléket vitt magával, s volt gondja, hogy gyermekei is ezt az egészséges sportot megkedveljék. A *vívást* is megtanulta és kedvelte Erzsébet, sőt nem rég oda nyilatkozott, hogy, ha szívbaja teljesen meggyógyul, és orvosai megengedik, még a *kerékpározást* is megtanulja.

Mindazt, ami jó volt a hajdani Athén és Spárta nevelési rendszerében, fejlesztve évezredes tapasztalás által és módosítva a haladó kor és megváltozott körülmények szerint, és nemesítve különösen a *keresztény szellem* által, -- mindazt érvényesítették a szerető szülők és bölcs oktatók Erzsébet nevelésénél.

De tanult Erzsébet gyermek- és fiatalkorában még olyasmit is, minek még csak létezéséről sem vettek azon időkben tudomást a többi német uralkodócsaládok sarjai, sőt amit még *magyar* herceg- és grófnők is többnyire egészen elhanyagoltak.

Erzsébet, a német hercegleánya, tanulta a magyar nyelvet s be-bepillantott a magyar történelembe is! Ilyesmit manapság is, amikor nemzetünk immár az európai államok között elismert fontos tényező, idegen fejedelmi személyről csak nagy ritkán vagy éppenséggel egyáltalán nem lehet hallani.

Ebben a ritka, feltűnő körülményben az én hívő lelkem az isteni Gondviselés munkáló kezét látja. Erzsébet a nyelvünk és nemzetünk iránti szeretetnek életerős csiráját magával hozta szívében és lelkében a Starnbergi-Tó partjáról és a müncheni Ludwigstrassebeli hercegi palotának költői és tudományos szellem átlengte termeiből.

Egy katolikus pap és egy konzervatív magyar mágnás ültették ama csirát Erzsike fogékony keblébe: *Richter* Xav. Ferenc müncheni udvari vikarius és gróf *Mailáth* János. Richter, ki, egy második Mezzofanti, 70 nyelvet értett, ámbár sohasem járt Magyarországon, a magyar nyelvet meglehetősen elsajátította és annak s irodalmának éppoly tudós művelője maradt halála órájáig, mint buzgó barátja nemzetünknek. S erre a szeretetre ezt a jámbor papot vajjon ki taníthatta más, mint az Isten, a magyarok Istene?! Richter volt Erzsike azon tanítója, kinek 1874 szept. 30-án bekövetkezett halálakor Erzsébet magyar királyné koszorút tétetett koporsójára.

Vajjon volt-e a derék papnak, mikor bevezette a viruló hercegleánykát a magyar nyelvten elméletébe, sejtelve arról, hogy ő most ennek ártatlan szívét köti az első gyöngéd szállal a magyar nemzet lelkéhez?

Gr. *Mailáth* János konzervatív elveinél és hagyományainál fogva a reformok korszakában a politikai pályán nem boldogulván, az irodalomra adta magát. Ezt már a huszas években a legkiválóbb költők és tudósok művelvén, Mailáth azon meggyőződésre jutott, hogy az ébredező nemzet ügyét legjobban szolgálja, ha ennek kiválóbb szellemi termékeit, majd magát a nemzet viszontagságos történetét bemutatja a külföldnek. Kiadta tehát német nyelven a magyar mondák és mesék egy gyűjteményét, egy anthológiát magyar költőkből, németre fordította Himfyt s megírta végre öt kötetben, szintén német nyelven a magyarok történetét: gr. Mailáth János tehát német író lett magyar szellemben. Konzervatív elveinél fogva nem uszhatván az árral, még mielőtt hazánkban a szabadságharc kitört, kénytelen volt ez elől kitérni és kül-

földre menekülni. Mint már ismert német író és tudós azt remélte, hogy elnyeri a müncheni egyetemen a történelemtanári katedrát; reménye meghiúsult: magyar honossága útjában állt megvalósulásának.

Ekkor meghívta Miksa herceg leánya, Erzsébet, tanítójául palotájába.

Hogy Mailáth, ki minden konzervatívizmusa mellett is, vagy éppen ezért, igazán szerette hazáját, s kiben szellemi termékeinek nyelvén kívül minden, egész lelki világa, csak magyar volt ama termékeknek tartalmával együtt, költői lelkületű növendékét olvasmányok és beszélgetések útján — habár német nyelven is — bevezette a magyar mesék és mondák bűbajos világába, hogy megmagyarázta neki a maga anthológiája nyomán a magyar hazafias költők fájdalomának okát és lelkesedésének forrását, hogy feltárta fejedelmi tanítványa fogékony lelke előtt a magyarok dicsőségben és gyászban oly páratlanul gazdag történetének legmegkapóbb s a gyermeki kedélyre legmélyebben ható mozzanatait, hogy Mailáth egyáltalán fölébresztette finom érzésű növendéke nemes szívében az érdeklődést a trágikus hős sorsához hasonló sorsu, lovagias magyar nemzet iránt s abban legalább is előkészítette a talajt a szeretet erősebb érzése magának a befogadására, — mindezt bátran föltehetjük.

Hogy Erzsike apjától öröklött eleven képzeletével a leckeóra alatt lelkébe befogadott képet az árnyas park vagy az erdő magányában tovább kiszínezte: hogy magát azoknak a lángoló lelkű magyar költőknek a németekétől olyannyira eltérő gondolat- és érzélemvilágába beleélni iparkodott; hogy tovább csodálta nagy hőseinket s gyászolta nemzeti szerencsétlenségeinket; hogy mindezeket el-elmerengett s mind-

ezeokról nappal álmodozott, éjjel álmodott, — mindez szintén nem szenved kétséget. Úgy van ez minden tanulóval, ki szívvel-lélekkel jelen van tanítója előadásán.

Természetes, hogy sem Richter, sem Mailáth akkor még csak nem is sejtették, hogy tanításuknak a jövőben még nagy hordereje lehet; annál inkább áll ez közös tanítványukról. Richternek még megérnie engedte a jóságos Ég, hogy láthatta, miként emel az ő megvetette szerény alapra diosó tanítványa egy *Homoky* Imre és egy *Falk* Miksa segédkezése mellett magas és gyönyörű épületet, melyre maga is csak csodálattal tekinthetett föl. De a szegény Mailáth még azt sem láthatta, miként csirázott ki és vert gyökeret az általa elvetett mag: Mailáth félévvel az előtt, hogy tanítványa jegyet váltott az ő távolból is annyira szeretett hazájának uralkodójával, — ugyanannak a Starnbergi-Tónak hullámaiban találta leányával együtt önként választotta sírját, amelybe 33 évvel később ölte magát kedves tanítványának közeli vérrokona, II. Lajos bajor király.

Gróf Mailáth János volt az, kit mint egykori tanítóját, 1866-ban megható bensőséggel védte *Falk* Miksa előtt a hazafiatlanság vádja ellen a hálás fejedelmű, kinek eközben könyvek tündököltek szemében. „Hisz“, úgy mond, „a szegény boldogult Mailáth, kit még most is fő-tőpecsovicsnak tartanak, tanított engem arra, hogy a legjobb államforma a *szabadkötársaság*.“

Ilyen elfogulatlan emberek képezték a későbbi uralkodónő lelkét, kinek egész növeltetése mintaszerű volt, gondosan örködvén a fölött előbb a nemeslelkű.

gyöngéd anyja, később a költő és tudós atya éber szeme.

Így fejlődött Erzsébet testben és lélekben ép és szép hajadonná, kinek tizenötéves korabeli képét ekként festi meg egy német író azon időből: „Erzsébet hercegnő termete magas, sugár, karesu, mozdulatai könnyedek és kecsesek, lénye bájos, élénk, határozott; sötétkék szeme elmerengő, mély tekintetű és mégis sajáttságosan ragyogó; homloka magas és fehér, arca rózsás, szép vonásai báj- és kifejezésteljesek; gesztenyebarna haja szokatlanul sűrű, dús, hosszú és hullámzatos; egész alakján és lényén szelid komolyság és gyöngéd nőiség omlik el, a vele született fenségnek és Istenadta ígézetnek csodálatos harmóniája.“

Akinél a test szépsége mintegy visszatükrözése, látható lenyomata a lélek szépségének, annál a testi szépség, ha nem rontja meg valami betegség, rendkívül tartós és könnyebben ellenáll a haladó életkor káros hatásának.

Ilyen volt a mi Erzsébetünk tündéri szépsége is.

1870. február 24-én a budai királyi várakban udvari bál volt, amelyen, mint az akkori lapok örömmel megjegyzik, *József* és *Lajos Viktor* főhercegek magyar díszruhában, mentével és kalppaggal, jelentek meg. A 700-nál több kocsis, mely aznap este felrohogott a várba, az ország legszebb és legbájosabb előkelő hölgyeit is szállította fel arra a bálra. Ezeknek mindegyike készséggel ismerte el, hogy az ott egybegyűlt gyönyörű hölgykoszorúnak a szó legteltesebb értelmében Erzsébet volt a királynője: „annyi báj, szépség és nyájasság áradt el egész sugár természetén.“ Már pedig — minden hízelgés nélkül — el-

ismert dolog, hogy a magyar nők általán véve a világ legszebb női közé soroltatnak. Hölgyeink, emez ítéletük után, nem veszik rossz néven egy idegennek a magukéval egyező ítéletét.

Dr. *Zelinka*, Bécs egyik ünnepelt polgármestere, haza térvén egykor Budapestről, ahol valami nagy ünnepségen volt hivatalos, sokat beszélt egy nagy társaságban a magyarok világhírű vendégszeretetéről és a magyar főváros nevezetességeiről. Egy hölgy kérte ekkor Zelinkát, hogy beszéljen valamit a magyar nőkről is. „Láttam én,“ mondja erre a polgármester, „Budapesten egy néhány valóban ígésző, keleti szépségű hölgyet, — de azért *egy sem olyan szép, mint a mi császárnénk.*“

1882. május elején megint volt egy nagy udvari bál Budán. Arra meg volt híva az én boldogult pártfogóm és komám, gr. *Kálnoky* Dénes is. Ez sokat beszélt nekem, ki őt nemsokkal ama bál után meglátogattam, arról a fényes mulatságról. Nemcsak katonabanda, hanem *Berkes* Lajos cigány-zenekara is játszta ott, a budai várpalota nagy tánctermében, a szebbnél szebb darabokat. Midőn a cigányok ráhúzták a csárdást, és főrangú fiatalemberek és katonatisztek levetették a mentét és leoldották a kardot, készülvén a táncra, a királyné azt az óhaját fejezte ki, hogy a táncoló párok egészen az ő közelében álljanak fel s ott táncoljanak, hogy jól láthassa nemzeti táncunkat. Ezt, valamint az ügyes táncosokat, egyre dícsérte a királyné. „S aztán hogy nézett ki a felséges Asszony?“ — kérdeztem a gróftól. — „Öcsém! Csodálatos egy teremtés ez a mi királynénk! Mikor legelőször 1857-ben láttam, azt hittem, hogy nő már ilyen gyönyörű asszony nincs több a világon. S azóta csaknem minden

évben volt szerencsém bemutatni hódolatomat a fölséges Asszonynak, és mondhatom, mindig szebbnek, elbájolóbbnak tünt fel előttem. Tegnapelőtt *sem láttam a bálon egy nőt sem, ki oly szép lett volna és megnyerő, mint a királyné.* — —

Ő felsége szülei a nyári hónapokat legszívesebben *Ischlben*, az azóta híressé és látogatottá vált kies tiroli fürdőben, töltötték; ez lett később uralkodónknak is legkedvesebb nyaralóhelye, ahol szinte minden évben szokta megülni születése-napját. *Ischlben*, a Jainzenberg nevű hegy oldalának alsó részén terül el a császári park, mely körülveszi az egyszerű, de izléses pavillonszerű császári palotát; ettől nem messze, alantabb fekszik *Ischl*, a mezőváros, az *Ischl* nevű kis folyó túlsó partján.

Ferencz Károly főherceg és Zsófia főhercegnő, a fiatal uralkodó szülei, 1853. nyarán is *Ischlben* nyaraltak. és oda menekült a császár is, mihelyt az államügyek távollétét Bécsből lehetőségessé tették. Így érkezett oda ugyanazon év aug. 16.-án, hogy szülei és rokonai társaságában ülhesse meg születése huszonharmadik évfordulóját.

Egy szerencsés véletlen úgy hozta, hogy Ludovika bajor hercegnő, ki Zsófia főhercegnőnek, a császár anyjának, édestestvére volt, nem Possenhofenben, kedvenc nyaraló-helyén, hanem szintén *Ischlben* szándékozott e nyarat tölteni nővérével. Magával hozta két legidősebb leányát is, *Ilonát* és *Erzsébetet*. A fiatal hercegnők azelőtt még csak egyszer látták volt a császárt. Ennek az anyja az ő tiszteletére megérkezése estéjén bált adott, amelyre az uralkodó-család tagjai és rokonai, ezek közt a három bajor hercegnő, és az *ischli* fürdőközönségnek fejedelmi előkelő-

ségei voltak hivatalosak. A császár sokat forgolódott unokahugai körül, de, úgy látszott, leginkább hódol s udvarol a fiatalabbiknak; ezt kérte föl az utolsó táncra is, és mikor ennek végével helyéhez vezette, egy szép virágbokrétát ajánlott fel az elpiruló hercegnőnek. Mikor a vendégek eltávoztak, a császár kijelentette anyjának, hogy ő unoka-testvérhúgát, *Erzsébet* hercegnőt, választotta nejéül: vagy Erzsébet lesz az ő hitvese, vagy senki más. Megkérte egyúttal anyját, hogy puhatolódzzék a kis hercegnőnél, vajjon rokonszenvez-e vele? De nehogy elhatározásában befolyásolják, mert ő is jól tudja, hogy a boldog házasságnak alapföltétele a kölesönös vonzalom és tiszteltet. Zsófia, — ki inkább azt várta, hogy fia a korra nézve hozzá jobban találó idősbik hercegnőnek kéri meg a kezét —, közölte a dolgot előbb testvérével, Ludovika hercegnővel, s aztán mindketten közrevették Erzsébetet, hogy óvatosan kivegyék belőle, milyen érzellemmel viseltetik császári unokabátyja iránt? Ez, kinek egyik legkiválóbb jellemvonása halála órájáig az őszinte nyíltszívűség vala, s kinek édesanyjával szemben soha semmi titka nem volt, feltárván előtte szíve minden dobbanását, lelke minden gondolatát, egyszerűen bevallotta, hogy oly meleg rokonszenvvel és vonzódással senki iránt nem viseltetik, mint Ferencz József iránt. Erre kinyilvánította nagyúnéje előtte, hogy fia is ugyanazokat az érzelmeket táplálja keblében öiránta, Erzsébet iránt, mire ez gyermeki naivitással, kétkedve fölkiáltott: „Hisz ez lehetetlen! Hisz én oly picike teremtese vagyok a jó Istennek!” S csak akkor hitte el, mikor nemsokára megjelent nála maga a fiatal fejedelem s meggyőzte a szerelem lángoló ékesszólásával, hogy amit anyja és nagynénje

mondottak, az mind igaz és való. Ez történt aug. 17.-én. Ugyanaz nap megérkezett Miksa herceg atyai beleegyezése és II. Miksa bajor király királyi helybenhagyása, mire aug. 18.-án, születése napján, a császár annak rendje és módja szerint ünnepélyesen is megkérte Erzsébet kezét, ki túlboldogan tette azt unokabátyja kezébe. A dolog azonban még nem jutott nyilvánosságra.

Mind a Habsburgok, mind a Wittelsbachok egyik alapjellemvonása a vallásosság levén, nem csodálkozhatunk, ha másnap, aug. 19.-én, e két dicső nemzetség Ischlben időző tagjait: Ferencz Józsefet szüleiével és több főherceggel, és Ludovika hercegnét két leányával, kísérve udvartartásuk személyzetétől, korán reggel a templomba látjuk sietni. Abba elsőnek belép a császár, mint uralkodó és a család feje; ezt ily alkalmakkor követni szokta volt Zsófia főhercegnő, mint a császár anyja; ma azonban átengedte a templomajtónál az elsőséget az egyházba való belépésre az alig 16 éves *Erzsébet*nek, „az Isten eme picike teremtésének.“ A szemfüles udvari emberek és fürdővendégek is, kik ezen jelenetnek tanúi valának, tüstént tisztában voltak annak jelentőségével. Mise után, mikor a pap éppen készült, hogy lejöjön az oltártól, Ferencz József egyszerre csak kezénél fogja a mellette ülő Erzsébetet, vele gyorsan az oltárhoz siet és örömtől és megindulástól reszkető hangon mondja: „Áldjon meg bennünket, Főtisztelendő Úr! Im itt ez az én jegyesem!“ Ezen szavak után a gyönyörű pár térdre borul és térdénállva fogadja Isten áldását Isten szolgájától.

Hazamenet már karjába fűzte Erzsébet karját és így haladt az övéi élén palotája felé. Most már min-

denki tudta, hogy Ferencz József eljegyezte magának Erzsébetet. Az úton találkozott O' Donell Miksa gróffal. A császár hozzálép, kezét nyújtja neki és örömtől ragyogva mondja: „Most már csakugyan szívemből köszönöm önnek, kedves gróf, hogy megmentette életemet!”

Ezen szavakkal a császár megmentésére célzott a gaz Libényi merénylete alkalmával. (L. „Király és Korona“ I. könyv 218—222.)

Tekintettel a bájos hercegnő nagyon is fiatal korára, az esküvőt 1854. április 24-ikére tűzték ki.*)

Természetes, hogy a boldog császári vőlegény, ahányszor csak tehetette, el ellátogatott Münchenbe páratlan szépségű arájához, ki a telet, mint rendesen, szüleivel együtt ezeknek palotájában töltötte, mely a müncheni Ludwigstrasse egyik díszét képezte. Ott töltötte a fiatal uralkodó a nappalokat, vagy pedig kilovagolt, vagy kikocsikázott boldog menyasszonyával s ennek szüleivel, vagy pedig, ami nem ritkán történt, bejárta velük gyalog a sokaság lelkes éljeneitől kísérve, München utcáit, az éjjeleken át pedig gyakran késő reggelig dolgozott az osztrák követség épületében levő szállásán. Ekkor már ugyanis elkerülhetetlennek látszott az összeütközés Orosz- és Törökország között, melyet, mint közös szomszéd, Ausztria sem nézhetett közönyösen.

„De ha nappal“ — irtam ezelőtt hét évvel „Király és Korona“ c. munkámban —, „a fiatal császár-

---

*) Az eljegyzés hírének előbb a „Linzer Zeitung“ s utána a bécsi hivatalos lap hozta; ebből került a magyar lapokba, melyek azt nagyon röviden közölték. A számtalan sebből vérző nemzet nem örvendhetett e g ó s z szívvel fejedelme közlő boldogságán.

nak Erzsikéje sugár, karcsu, bájos szilfidalakján pihent tekintete, ha belepillantott mélyen abba az ábrándos fényű sötétkéek szempárba, ha legeltette szemét azokon a kimondhatatlan szép vonásokon, azon a csodálatos hullámzatu, végtelen dús barna hajzaton, ha mindinkább megismerte ennek a finom műveltségű és mély vallásosságu léleknek ragyogó erénygyémántjait s ennek a határtalan nemes és gyöngéd női szívének szelid fényű gyöngyeit, — akkor, tudom Isten bizony! elfelejtette a fenyegető keleti háborút, el a burkus duzzogását, el az olasz fondorkodását, el minden egyebet!“

Erzsébet menyegzője.

Az egybekelés előtt utóljára az 1854. március 9.-ke és 17.-ke közötti időt töltötte a császár Münchenben. Ez utóbbi napon, késő este, hatlovas hintó robogott ki Miksa herceg palotájának kapúaljából és indult Salzburg felé. A kocsi, ámbár eieg hidegen fujt szembe a szél, mégis nyitott volt. Az emelet egyik ablakából egy bájos leányalak integetett fejével és kezével Isten-veledet és szerencsés-utat a kocsiból hozzája föltekintő fiatal tisztnek, ki sapkájával viszont köszöntgetett föl az ablak felé, és meg sem gondolva, hogy hangja nem hatol fel az emeletig, kiáltotta: „Viszontlátásra Bécsben nemsokára!”

A hintó elrobogott. Erzsébet egy könyecseppet törült le pillájáról.

Ugyancsak 1854. április 20.-án indult el Erzsébet Münchenből szüleinek és két testvérének, Lajos herceg- és Ilona hercegnőnek, kíséretében Bécsbe, egybekelésére. A müncheniektől, kik őt gyermekkor óta bálványozták és most kocsiját körülözönlötték, könyezve vett búcsút. Straubingig kocsin mentek, itt gőzhajóra szálltak. Passauban üdvözölték a császár menyasszonyát a felső-ausztriai képviselők. Az ország határánál, Engelhardtszell mellett, horgonyzó hajókon nagyszerű diadalkapú volt emelve, és inmentől fogva a Duna mindkét partja mindenütt szépen földiszítve; a folyammenti helységekben számtalan sárga-fekete

és kék-fehér zászló lengett. Április 21.-én este megérkezett a „Franz-Joseph“-gőzös, mely a fejedelmi mátkát hozta, Linzbe, hol Erzsébet és kísérei kiszálltak és a fényesen kivilágított városban megháltak. Itt üdvözölte Ferencz József, először osztrák földön, menyasszonyát, de akitől csakhamar ismét elbúcsúzott, hogy a fogadásra az utolsó intézkedések megtétele végett visszaszálljon Bécsbe.

A pomapásan rózsá- és más virágfüzerekkel és megszámlálhatatlan lobogókkal és szalagokkal földiszított hajó, — mely a császári menyasszonyt hozta —, április 22.-én, délutáni 5 órakor érkezett Nussdorfba, ahol a császár szüleinek és öcseseinek, Miksa, Károly Lajos és Lajos Viktor főhercegeknek, kíséretében felszállott a hajóra s a földszeten menyasszonyát a nép ujjongása között megölelte és megcsókolta.

Soha a Duna drágább kincsét nem hordott a hátán, mint amikor hozta 1854. április 20—22.-én *Erzsébetet!* Hajjai, amint áthömpölyögtek a magyar határon, egyre azt suttogják: „Jön a nemtő! Jön a nemtő!”

Nussdorfból diadalmenetben vitték a „bajor rózsát“ a schönbrunni várkastélyba, ahonnan a következő napon a Theresianumba vonultak vele, ahonnan ismét régi szokás szerint és ceremóniák között kellett a fejedelmi mátkát ünnepélyesen bekísérni a „Burg“-ba, a völegény öseinek régi hajlékába.

Ez a bevonulás a lehető legünnepélyesebb volt. Abból csak ennyit jegyzek föl: A diszhintó, amelyben a menyasszony ült anyja oldalán, úgy nézett ki, mintha egészen aranyból és üvegből készült volna; a tetejét arany császári korona díszítette, míg a hátsó kerekék közül hatalmas kétféjű sas emelkedett ki.

szétterjesztett szárnyakkal, joggal és országhalmával karmaiban; belseje vörös bársonnyal volt bevonva. A diszhintó elé nyolc hófehér ló volt fogva piros, arany himzésű szerszámmal, sörényük veres és arany zsinorral átfonva, fejükön magas fehér tollbokkrétával.

Erzsébet e bevonulásnál habos rózsaszínű atlaszruhát viselt fehér díszszel, vállán csipke-echarpe-t, páratlanul dús hajában gyémánt diadémát, fehér és piros rózsakoszorúval.

Este 7 órakor, 1854. április 24-én, volt az esküvő a Szent-Ágoston-templomban. Az esketést lovag *Rauscher* József Othmar bécsi hercegérsek, a császár egykori tanára, végezte.

Ezen ünnepély tűzetes leírását is mellőznöm kell.

Miután az elképzelhető legfényesebb közönség, köztük számos magyar mágnás fényes nemzeti díszben, elhelyezkedett a templomban, melyet 100 nagyobb-kisebb csilláron 10,000 gyertya nappali világossággal árasztott el, és a mintegy 70 érsekből, püspökből és prelátusból álló papság is, mely az esketésnél nem segédkezett, a főoltár két oldalán állást foglalt, a hercegérsek segédletével a templom kapujánál szentelt vízzel fogadta előbb a császárt s ezután Erzsébetet, ki anyjával és leendő anyósával, Zsófia főhercegnővel, lépett az Istenházába.

A szépségében és bájában elragadó menyasszonynak bruxellesi csipkéből készült drága fátolyát, mely egész alakján lefolyt, brilláns boglártű erősítette hajához; koszorúja friss mirtusból és narancsvirágból volt fonva, fölötte pedig azon gyönyörű brilláns-diadéma ragyogott, melyet egykor Zsófia főhercegnő hordott esküvője napján s most felajánlott menyasszonyi ajándéknak menyének. Ennek öltözéke

fehér selyem ruhából, mely arannyal és ezüsttel gazdagon volt hímézve, és csakugyan arany himzésű köpenyből állott hosszú uszálylyal, melyet előbb nemes apródok, később — a templomban —, udvarhölgyek vittek. Gyémánt esokor és csatt tartotta a köpenyt és a szalagdiszítványokat a ruhán, míg tündöklő briliáns és más drágaköves lánc csüngött a nyakán. Bal mellén a bajor Terézia-, az osztrák és az orosz csillagkeresztes-rend jelvényeit viselte. De Erzsébet, a természetnek ez az ártatlan tisztelője, a ragyogó csillagoknál és drágaköveknél sokkal szebb ékének tekintette mellén azt a esokrot, mely élő fehér rózsából volt fonva.

Önként értetődik, hogy mindenki a legnagyobb gálában jelent meg.

Az esketés után a hercegérsek eszmékben gazdag beszédet intézett a császári párhoz, minek végeztével a menet ugyanabban a rendben távozott a templomból, amint jött, de azzal a különbséggel, hogy most a császár vezette a császárnét.

Alig hogy visszaérkeztek a „burgba,“ bemutatták az új császárnénak, mint a birodalom akkor első embereit, a dícső öreg gr. Radetzkyt, herceg Windisch-Graetzet és — Jelasicsot, a volt horvát bánt; ily kitüntetés ez utóbbinak eléggé jellemzi az udvarná még mindig domináló szellemet, melynek bűvös körébe most lépett be legelőször Erzsébet. Az első tisztelgőknek és hódolóknak végtelen sorában sok magyar főurat is lehetett látni, köztük a Batthány, Esterház y és Pálffy hercegeket, Hunyady, Zichy, Nádasdy grófokat és másokat.

A különféle lakodalmi ünnepek csak április

utolsó napján értek véget egy fényes polgári bállal, amelyen a fiatal császári pár is megjelent.

A fiatal császár még április 22.-én kéziratot intézett az igazságügyi miniszterhez s abban elrendelte, hogy a fölségsértés és közcsend-háborítás miatt elítélteket április 24.-én szabadlábra helyezték és az ezen bűnök miatt megindított pöröket tüstént beszüntessék.

Magyarországon is sok börtönnek nyitotta meg ajtaját eme kegyelmi tény és nem egy bűnvádi kereset alatt levő szegény magyareMBER szívét szabadította meg a kínos lidércenyomás alól.

Azonkívül 200,000 forintot utalványozott a szegények javára, és emez összeget 50,000 frttal tetőzte a császárné nem éppen nagy menyasszonyi hozományából. Emez összegből jutott a magyarországi inségeseknek is.

A fiatal uralkodó nászáról szóló hirt csak néhány sorban közölték lapjaink, mit olvasva az elnyomott nemzet, mintha ösztönszerűleg még várna valamit. mintha a hír nem volna teljes: úgy lesték az emberek az újságokat. Ösztöne, sejtelve nem csalta meg: 1-2 nappal azután jött eme megkegyelmezések híre; önkéntelenül mindenki a fiatal császárnéra gondolt, kit „ama kegyelem és vigasztalása,” mint az akkori Pesti Napló mondotta. „már zsenge éveiben a népek imádott anyjává szentelt föl.” Emez amnesztia következtében 336 magyar varfogoly nyerte vissza szabadságát, mely után olyanira epedt.

Közönyösök fiatal uralkodónk násza iránt még sem voltunk egészen. A nemzet legjobbjai, kivált főpapok és katolikus mágnások, akkor is utánczták a felséges fiatal házaspárt a jótékonyágban alapítvá-

nyok létesítésében. Maga a főváros a szebb jövővel kecsegtető nász emlékét úgy kívánta megörökíteni, hogy elaggott polgárok számára egy szegényházat alapított, melyet legfelsőbb engedélylyel *Elisabethinumnak* nevezett el

Az eseményeket megelőzve, itt mindjárt elmondom, hogy ezen ház zárkövének letételére a fejedelmi pár 1866. február 27-én megjelent és a szertartásos kalapácsütés elvégzése és a szegényház keletkezésének történetét tartalmazó okmány sajátkezü aláírása után a császárné ezt mondá: „Az Isten áldása legyen ezen intézet működésével, hogy emberbaráti nemes rendeltetésének megfelelhessen.“ A császár pedig búcsúzáskor így szólt: „Örömmel vettem részt ezen ünnepélyben s elismerésemet nyilvánítom mindazoknak, kik e nemes célzatu intézet létesítéséhez hozzájárultak.“

De ki sejtette akkor, 1854-ben, az 1866-ban már bekövetkezett kedvező politikai fordulatot, mely javarészből a császárnénak volt köszönhető? — —

A magyar szabadságharc és több tartományban kitört forradalom elnyomása és a békének az egész birodalomban helyreállítása után úgy látszott, hogy az osztrák császárság eljutott hatalmának tetőpontjára, és biztosan sikerül neki a benne lakó összes nemzetiségeket összeforrasztani, beolvasztani egy nagy, egységes német birodalomba.

Ferencz József az európai nagyhatalmak uralkodói között is a leghatalmasabbak egyike volt, kinek kegyeiért nem egy koronás fő esengett.

Bármelyik uralkodó-ház Európában, amelynek eladó leánya volt, a legnagyobb szerencsésének tartja, ha azt a hős, a lovagias, a hatalmas osztrák császár

megkéri: Ferencz József kosarat nem kaphatott volna. S mekkora előny a birodalomra is az ily családi összeköttetés valami hatalmas európai dinásztíával; mily nagy garancia Ausztriának egységes nemzeti államává való nyugodalmas és kényelmes átalakítására: nem kell tartani külső támadástól, nem kell félni belső mozgalomtól; s ha mégis bekövetkeznék, azt diadalmasan visszaverik, ezt könnyű szerrel elfojtják. Kétségtelen: a Habsburg-dinásztia, a Habsburg-monarchia érdeke azt kívánta, hogy Ferencz József egy hatalmas uralkodó-ház sarját vezetvén oltárhoz, két hatalmas dinásztit, két hatalmas birodalmat hozzon szoros véd- és dacsövetségbe.

S mégis mi történik?

Ferencz József, nem tekintve a dinásztia, nem a monarchia előnyét, kitérve minden, ezen előnynek megfelelő házassági ajánlatok elől, amikben nem volt hiánya sem az idegen udvarok, sem a saját diplomatai és rokonai részéről, egy szegény — nem is uralkodó — herceg leányának, a maga unokahúgának, ajánlja fel szívét, kezét és koronáját! Oly összeköttetés, melyből politikailag sem a dinásztia, sem a monarchia semmi előny nem háramlik, attól általa semmi baj el nem hárittatik!

A Wittelsbachok dinásztiaja és kis országa ügyis már régi időktől fogva össze volt kötve a Habsburgok dinásztijával s legalább német tartományaival, a bajor- és az osztrák-német csaknem **egy** származásra, szokásra és dialektusra. A Wittelsbachoktól, mint számos kölesönös házasságok folytán közeli rokonoktól, veszély idejében eme házasság nélkül is bizton számíthatott a fiatal fejedelem ama csekély segedelemre, melyet a kis Bajorország nyújthatott, — tartania tö-

lük pedig egyáltalán nem volt oka. Semmi, de semmi a világon nem ajánlotta Ferencz Józsefnek azt a házassági frigyet, melyet Erzsébettel, az igénytelen bajor herceg kis leányával, kötött! S ha már ebből a különben is rokon családból akart magának feleséget keresni, — miért nem vette el az akkor Erzsikénél szebb, fejlettebb, hozzá, — amint már egyszer mondtam —, korra is inkább illő idősebb hercegleányt? Hisz, anyja is, nagynénje is, amikor őt oly melegen udvarolni látták a két hercegleánynak, el sem tudták képzelni, hogy a még félig gyermek Erzsike a 23 éves fejedelem udvarlásának az egyedüli tárgya.

S ez mégis úgy volt! S miért volt így?

Isten, a magyarok Istene, akarta ezt így!

Isten töltötte el szívét Ferencz Józsefnek szent szerellemmel éppen Erzsébet iránt, kinek szelleme már ölelkezett a magyar nyelv génuszával, kinek szíve már magában hordotta a magyar nemzet iránti rokonszenv és szeretet életképes csiráját.

Istennek köszönhetjük Erzsébetünket! — —

**A fiatal császárné. Utazások Ausztriában. Utazás
Magyarországon. Rudolf születése. 1859.**

Az a szellem, az a hangulat, mely a megnyegző után sok éven keresztül egyedül uralkodott a bécsi udvarnál, nem volt kedvező a magyarokra nézve, sőt alig tévedünk, ha azt határozottan ellenségesnek mondjuk. Ministerek, államférfiak, helytartók és tábornokok, maguk és alárendeltjeik, kiki a maga körében, azon törték a fejüket, hogyan lehetne a legkönnyebben és leggyorsabban összpontosítani és germánizálni a monárchia valamennyi tartományait és lakóit? Hogyan lehetne legkönnyebben és leggyorsabban fölépíteni a heterogén népelemek germánizálása mellett az egységes német „Gesamttmonarchie-t”?

Eme kitűzött cél elérésében nem is Magyarország, hanem a magyarság, a szorosabb értelemben vett *magyar nemzet*, képezte a főakadályt. Ezen gondolat, és mert csak az imént kellett forradalmát az orosz segedelmével s a nemzetiségek felbujtogatásával elfojtani, a magyarság iránt haraggal és gyűlölettel töltötte el az akkori hatalmasok szívét, ahonnan nem a leghízelgőbb szavak tolultak fel ajkukra és lapjaikba reánk vonatkozólag.

Egyedül a király volt az, aki, bár kívánta a centralizációt, irántunk nem viseltetett ellenszenvvel, és ahol eme cél kockáztatása nélkül tehetne, érdekeinket, kívánt nemzetgazdasági téren, előmozdította.

Ily szellem környezte a fiatal császárnét. Ez hallgatott, figyelt és tanulmányozta a szokatlan helyzetet. Különben is elég foglalkozást és szórakozást nyújtott neki, a fiatal asszonynak, szeretett férje, a nagy udvar váltakozó élete és egymást felváltó fényes ünnepei, nem hagyván neki időt a politikára. De mégis! Politikával is foglalkozott a fiatal császárné, — a szeretet, az emberiség politikájával.

A fiatal császárné új hazáját és az ebben lakó népeket óhajtván megismerni, a fiatal császár pedig meg akarván mutatni a kis Bajorországgal szemben roppant nagyinak mondható birodalmát és ennek kincseit az ő kis feleségének, mindkettőjük kívánsága találkozott tehát abban, hogy minél előbb beutazzák a monarchiát. De még mielőtt erre a nagy útra keltak, történt valami, mi a fiatal császárné szívének könnyőriűletességét a leggyönyörűbb színben tünteti föl.

A katonaságnál a büntetések egyik legmagasabb fokát a *vesszőzés* — „Spieszruthenlaufen“ — képezte. Ez a büntetésnem rendkívül kegyetlen és embertelen volt s nem ritkán végződött az elítélt halálával. Még csak elbeszélni és elolvasni is borzasztó!

Levetköztették a bűnöst övig. Bajtársainak vízbe, — azt is mondják —, sós vízbe mártott vesszőnyalábot adtak kezükbe és felállították őket két hosszú sorba, egymással szembe, úgy hogy a két sor között egy keskeny utca keletkezett. Ennek az egyik végén felállították a szegény bűnöst, elül összekötött kezekkel. Parancsszóra megindult. Mihelyt belépett a bajtársai képezte szűk utcába, mindegyik, aki előtt elhaladt, rávágott a nyírágseprűhöz hasonló vesszővel a szegény szerencsétlen hátára, amely nem sokára kezdett vérezni: csakhamar patakozott a vér a hátról, foszlányok-

ban csüngött le majd a hús arról, és a boldogtalan csak úgy vánszorgott tovább, új csapások elé. Iszonyu! Sajátságos dobörgés szabályozta, illetve lassította a szegény nyomorultnak a lépteit, ne hogy igen gyorsan találna menni, s így átsíklana érintetlenül az egyik vagy másik vesszőcsapása alatt. Arravaló is volt a tompa dobörgés, hogy elnyomja a szenvedőnek jajgatását, ordítását, nyöszörgését. A soron kívül haladtak a büntetést végrehajtató tisztek, ellenőrzendők, ha vajjon mindegyik katona rásuhint-e, és kellő erővel-e a bűnös hátára? A bűnöst a büntetés végrehajtása után elszállították a kórházba, — onnan nem ritkán a halottas kamrába, vagy mint már szolgálatképtelent elhocsátották, hogy otthon sírassák szülei s talán jegvese, s ha szegények voltak, elküldjék koldulni vagy — lopni.

Bajtársai előbb iszonyodtak vérétől, majd megszokták, és voltak, kik alig várták, hogy legyen megint egy vesszőzés! A „spieszruthenlaufen“ mindannyiszor embertelenül megkínzott, megnyomorított, megölt egy katonát *testileg* és megrontott *szárazat lelkileg!*

A fiatal császárné, ki egybekelése óta már igen sok katonai parádét és gyakorlatot nézett végig a „Schmelzen“ vagy a „Glacis-n“, immár meglehetősen ismerte a jeleket, melyeket dobbal vagy trombitával szoktak adni, — de azt a sajátságos, tompa dobörgést, még sohasem hallotta, mely az Alsernkaserne kapualjából kihallszott, mikor egyszer férjével arra kocsizott, s a kocsí éppen ott megállott, hogy a császár az ott gyalog elhaladó Albrecht főherceggel, kit oda intett, egy pár szót váltson. A dobpergést is túlharsogó, kétségbeesett jajkiáltások is ütik most meg a császárné fülét, ki egyszerre elhalványul és egész

testében remegni kezd. „Isten szerelmére! mi történik oda benn?” kérdi elhaló hangon császári férjét. De ez, hirtelen elbúcsúzva a főhercegtől, tovább hajtattott, s megnyugtatta a császárnét, megmagyarázta neki a „spieszruthenlaufen” büntetését. A fiatal császárné egészen eliszonyodott!

„Mindentről, mindenről, mit nekem ígértél, még szívem leghőbb vágyátó, az epedve várt körútról is, örömet lemondok, — csak ezt az embertelen büntetést töröld el. Töröld el nyomban, mert megöl az a gondolat, hogy vannak emberek, kik *ily* büntetést kell, hogy átszenvedjenek, és hogy arra őket a *te* nevedben ítélik el!”

A hadügyminister csak hüledezett, midőn még aznap este a „burgba” rendeltetve, a legfőbb hadúr meghagyta neki, hogy körrendeletben tüstént értesítse az összes hadtestparancsnokokat, hogy további intézkedésig ne alkalmazzák a vesszőzést.

A következő év elején (1855. január 15.-én) megjelent új katonai büntető törvény immár nem ismerte a „spieszruthenlaufen” büntetését!

Ilyen volt Erzsébet császárné! (L. II. könyv, 87. oldal). —

A császár fiatal nejét mindjárt 1854. jún. havában, tehát a menyegző után két hónapra, Brunnbe, onnan pedig Prágába vitte, ahol fényesen fogadták a császári párt; de az ottani ünnepségek bennünket, bármily fényesek voltak legyen is, nem igen érdekelnek.

1855. március 5.-én jelenté huszonegy ágyulövés, hogy a császári párnak Bécsben leánya született. A kis gyermek a szent keresztségben atyai nagyjának nyerte a nevét, a *Zsófia* nevet.

Galiciába és Bukovinába, amely tartományokat a

császár ugyancsak 1856-ban látogatta meg, feleségét, a fiatal anyát, nem vitte magával, hanem a kis Zsófiával együtt elküldötte a kedves Possenhofenbe üdülésre.

A kegyes Ég a császári párnak házassági szent frigye egy új zálogát adá *Gizella* főhercegnő személyében, ki 1856. júl. 12-én Laxenburgban pillantotta meg a napvilágot, és akit édesanyja kívánságára nemcsak Gizellának, hanem *Ludovikának* és *Máriának* is kereszteltek. Gizella születése nemcsak atyja és anyja szívét töltötte el örömmel, hanem sok szerencsétlen alattvalónak is vált az öröm forrásává: a császár elengedte ugyanis az összes foglyoknak, kik fölségsértés, vagy politikai bűnök miatt voltak elítélve, hátralevő büntetésüket és visszaadatta sok magyar embernek Magyarországon és Erdélyben vagyonukat, melyet a szabadságharcban való részvételük miatt elkoboztak volt.

A leigázott nemzet ezen nagyszerű amnesztia hallatára is ösztönszerűleg megint csak a fiatal bájos császárnéra gondolt, kinek szívjóságáról már hazánkban is kezdettek beszélni. —

E nevezett év szeptemberhavában megmutatta a boldog császári atya fiatal nejének az alpesi tartományok csodáit; előbb Karinthiába utaztak, ahol megmászta egy 2400 méter magas hegyet, azután Steiermarkba s ennek fővárosába, *Grázba*, „a gráciák“ otthonába. Rövid pihenés után, 1856. nov. 17-én az *olasz* tartományokba indult a császári pár s november 25-én diadalmenetben vonult be *Velencébe*, az „Adria királynőjének“ ölébe, s ott töltötte fényes ünnepségek között az egész decembert. Onnan látogatták meg Polát is.

Velence után következett Lombárdia, melynek fővárosába, *Milanoba*, január 15-én vonult be a császári pár, melyet ezerszeres „Evviva Francesco Giuseppe“ és „Evviva Elisabetha!“ kiáltásokkal fogadtak a még csak nem rég „Maladetto Tedesco-t“ ordító milanoiak. Milanoban, a Villa realeban, személyesen meglátogatta a császár a már 90 éves Radetzkyt, ki neki és nejének Velencében mutatta volt be hódolatát. Az agg hőstől Veronában búcsúztak el császár és császárné — örökre. Radetzky tudvalevőleg oly szerencsétlenül esett el szobájában, hogy lábát térdén felül eltörte; aggkoránál fogva e sebtöbbé egészen meg nem gyógyult, és Radetzky 1858. január 5-én keresztény hőshöz méltóan elhunyt az Urban.

Mindenüvé elvitték tehát a fiatal császárnét az egész monarchiában, csak hozzánk nem. *Magyarország meglátogatását egészen utóljára hagyták!*

Vajjon miért? Lehet, hogy az osztrák politikusok, kiknek lelkét ellenünk elkövetett nagy bűnök súlya nyomhatta, nálunk féltették a császár és császárné életét; de lehet az is, és ez valószínűbb, hogy ők bennünket boszantani, megszégyeníteni akartak. Prágába, Milanoba, a legvéresebb forradalom színhelyére, elvitték a császári párt, de Pestre nem.

Ezt is, — nekem úgy látszik —, az isteni Gondviselés intézte úgy. Idővel erőt is nyert a gyászoló nemzet, hogy királyhűségét, melyet a Haynauéknak sem sikerült vérbe fulasztani, a férjnek és hódolatát a nőnek ősi, keleties fényben és cáfolhatatlan őszinteséggel bemutathassa, az uralkodó párnak némán oda kiálthassa: „Ime a pártütő, a rebellis magyar nemzet!“

Ha a látogatás előbb történik, pl. mindjárt 1854-ben, a félig elvérzett ember lethargiájában látja meg a császári pár a magyar nemzetet, s ez legfőlebb rabláncát rázza meg egyszer előtte, hogy életjelt adjon magáról, vagy a hivatalos presszió sajtól ki kebléből egy inkább hörgéshez hasonló gyöngye „éljent.” Ez a látvány nem felelt volna meg annak a képnek, melyet Erzsébet Richter és Mailáth segedelmével magának még szülőföldjén alkotott a magyar nemzetről.

Jó, nagyon jó volt, hogy a fiatal császári pár csak 1857. május 4-én indult magyarországi körútjára. miután már bejárta a monarchia többi tartományait. Ekkor már láthatta a császárné, hogy le vagyunk igazva, hogy még vérzünk számtalan sebből, hogy szenvedünk, de láthatta azt is, hogy a magyar nemzet meg nem érdemelt, méltatlan sorsát méltósággal viseli el. S meggyőződött arról, hogy a leláncolt óriás őrizetére egy egész nagy hadsereg szükséges, mely annak már csak erősebb sóhajától is megretten.

Egy ilyen hangosabb sóhajása volt a nemzetnek a konzernatív magnások híres petíciója, melyet az uralkodó pár ezen magyarországi útja alkalmával nyújtott át Scitóvszky János hercegprimás a császárnak. A lebilincselte óriás ezen életjelétől annál is inkább megijedtek porkolábjai, mert fenyegetésük, „miszerint a kérelmezők fejükkal játszanak“, üresnek és hiúnak bizonyult. S vajjon miért? Abból a pillantásból, melyet *Bajor Erzsébet* a szenvedő óriásra vetett, nemcsak részvétet, hanem csodálatot is lehete kiolvasni! —

A császári pár 1857. május 4-én már korán reggel elhagyta Bécsét az „Adler” nevű császári yachton, melynek fődélzetéről, mihelyt a magyar határhoz közeledtek, a fiatal császárné többé nem távo-

zott el. *Erzsébet 1857. május 4.-én, délelőtti 10 óra-
kor lépett először magyar földre, ott, ahol akomá-
romi Dunapart ligete kezdődik.* Kétséget sem szen-
ved, hogy azon a helyen, ahol a mi drága Erzsébetünk
legelsőbben tette lábát magyar földre, a magyar há-
lás szíve méltó emléket emelend megdícsőült lelkének.

A falvakban, a Duna mindkét partján, sorban
megszólaltak a harangok, mihelyt a tornyokból meg-
pillantották a fejedelmi párt hozó hajót, és a parton
összegyűlt lakosság zászló-, kendő- és kalaplobogtatva,
eljenezve, néhol zenészővel, üdvözölte az elhaladó
yachtot, melyet a dunamenti városok ágyú- és mozsár-
dörgéssel is fogadtak.

Így úszott a hajó le Pest-Buda felé.

Itt már április utolsó napjai óta ezer meg ezer
munkás foglalkozott a város díszítésével és óriási tri-
bünök állításával.

Az Angol-királynő-szálloda és a régi német szín-
ház között volt a kikötő-híd, melyet valóságos kertté
varázsoltak át, melyben tömérdek rózsza, ibolya és
szegfű mámorító édes illatot terjesztettek. A kiszálló-
hídtól nem messze óriási diadalkapút állítottak, mely
fölött ez a felirat pompázott: „A. E. I. O. U.” (Aus-
tria erit in orbe ultima, — azaz: Ausztria túléli a
földkerekség összes államait).

Különösen azon utcák voltak fényesen földíszítve,
melyeken a bevonulás volt történendő, ahol többnyire
katonák állottak sorfalat rendőrséggel vegyest; csak
a fürdőutcaát foglalták el két oldalon azon mesterem-
berek, akik a főváros díszítését eszközölték volt.

Buda városa a lánchíd-téren két nagyszerű obe-
liszket emelt és a Víziváros kapuját, ahol a díszfel-
vonulásnak el kellett haladni, fényesen fölékesítette.

A házak, a lánchíd, az alagút bejárata, a Duna mindkét partja, a számtalan gőzös, — mind remekül fel volt díszítve és különféle : sárga-fekete, piros-fehér, kék-fehér (bajor) és nemzeti színű zászlókkal gazdagon fellobogózva.

A mondott napon, — május 4.-én, egy hétfőn napon —, hirtelen csak megdördülnek az ágyúk a Szent-Gellérthegyen, és hatalmas kétfejű-sasos sárga-fekete lobogót huznak fel a budai várak legmagasabb pontjára, — annak jeléül, hogy az uralkodó párt hozó hajó immár átsiklott az ország határán.

Pestmegye küldöttsége, mely Blaskovics, Földvály, Friebeisz, Gaál, Halász, Hajós, Irsay, báró Nyáry, Ónody, Ottlyk, Patay, Sántha, gr. Ráday Gedeon, gr. Szápáry Ferenc és az összes szolgabírókból állott, s melyet Péchy Ferenc adminisztrátor (adminisztrátor = a főispánt pótló közeg az abszolutizmus alatt) vezetett, a „Ferencz József“ és „Erzsébet“ nevű gőzösökön a fejedelmi párnak elébe indult.

A Ferencz-József-gőzös főárbócán roppant nagy zászló lobogott e felirattal : „Pestmegye hódol“, a fődelzeten pedig a díszmagyarban megjelent küldöttek között cigány zenekar is talált helyet, mely jó régi magyar nótákat játszott.

A küldöttség délutáni 1/23 órakor pillantotta meg Visegrádnál, a legdícsőbb magyar királyok hajdani székvárosánál, a császári párt hozó yachtot. A két hajó megállott és engedte maga előtt elhaladni a császári gőzöst, melyet a zenekar a néphimnusszal üdvözölt, s mely előtt a küldöttség hajóinak lobogói mélyen meghajoltak.

Most észrevették a fiatal fejedelemasszonyt az

Adler fődélzetén, szürke útiruhájában, fekete mantillával vállán, miként köszöni meg kendője lobogtatásával s magát több ízben meghajtva a hódolatot, mire az éljenzés megsokszorosodott.

A két hajó innen Pestig kísérte a császári yachtot.

A kiszálló-hídon Albrecht főherceg, Magyarország akkori katonai és polgári kormányzója, Ernő és Vilmos főhercegek fogadták, Scitóvszky János hercegprimás pedig bíboros díszöltönyében üdvözölte a fiatal uralkodó párt.

A császárné Vác és Budapest között a hajón átöltözvén, amikor a kikötő-hídra lépett, **magyar nemzetí díszöltöny** fedte testét, százszorta jobban kidomborítva fejedelmi alakját és kiemelve tündéri szépségét, mint az idegen viselet. Ekkor a legbúsabb magyar ajka is megnyílt, hogy lelkes éljenben kiáltsa oda ennek a csodálatos asszonynak az ő bámulatosan dús selyem hajával, csillagfényű szemével, leirhatatlan bájos, szende arcával, mámorító mosolyával, hogy „Isten hozott! Isten hozott!”

Akik akkor látták, még mitsem tudtak Erzsébetről, de minden jót sejtettek, leolvastak ernyős pillái alól ki-kivillanó, ragyogó, jóságos galambszemeiből, s meggyőződés hangján monda egyik a másiknak: „Ez aztán szeret bennünket!”

Erzsébet pedig elmondhatá magáról Caesarral: „veni, vidi, vici!” — de nem! csak ezt: „veni, vici”, mert ő, úgy szólva, jóformán még nem is látott bennünket, csak mi láttuk őt az ő angyali megjelenésében, — s már is hódoltunk neki.

A fogadás után kezdetét vette a fényre és pompára akkoriban párját ritkító díszbevonulás.

A királyné üveges hintója elé hat structollas,

hófehér ló volt fogva, s a bájos fejedelemasszony fáradhatatlanul integetett kezével és bólintgatott fejével, melyen ezer sziporkát szóró gyémánt diadémá tűndöklött, — jobbra-balra, megköszönendő a szakadatlan, frenetikus éljenzést.

A fejedelemasszony még a forró vérű olaszoknál, — annál kevésbé a hidegebb véralkotású németeknél és szlávoknál —, sem akadt a rokonszeny, a szeretet, a lelkesedés ily elemi erővel kitörő megnyilatkozására. Az a kép, melyet olvasmányából magának alkotott, és melyet a szerencsétlen gróf Mailáth János neki kiszínezett a magyar nemzetről, a fiatal fejedelmné előtt kezd immár valóságos életet ölteni.

A királynét követték a hercegrímás, szintén hatos díszfogatban, a pannonhalmi apát, díszhintója előtt és mellett kengyelfutókkal és csatlósokkal, több püspök, a Batthyány és Esterházy hercegek, az Andrássy grófok, Cziráky Antal gróf, Kállay Péter, kinek kocsisa és huszárjai Mária Terézia korabeli jelmezzruhát viseltek, a megmagyarosodott görög, báró Sina Simon, kinek csupán a díszruhája, melyet ez alkalomra készíttetett, 400,000 forintba került, Szögyény-Marich László, Waldstein Keresztély gróf és mások, jobbadán tagjai az alkotmányhű konzervatív főnemességnek.

Hogy a fejedelmi család húzamosb ideig szándékozott Magyarhonban időzni, abból is lehetett következtetni, hogy két kisdéd gyermeküket, *Zsófiát* és *Gizellát* is magukkal hozták a budai várakba.

A fejedelmi pár tiszteletére a Nemzeti Színházban ünnepi előadás volt, amelyen színre került Erkel és Doppler „Erzsébet” című kis alkalmi operája.

A magyar tábornoki ruhát viselő császáron és Vilmos s Ernő főhercegeken kívül *Erzsébet* császárné

is megjelent Hildegarde főhercegnő oldalán e napon (máj. 6-án) először a Nemzeti Színházban. Szépsége, bája és felsége oly remek hármóniába olvadt össze, hogy maguk a hölgyek készséggel ítélték oda neki szívökben az első szépség koszorúját és hangosan hajtogatták, hogy századok nem szülnek ily tünemény-szerű remeket.

A nézők közül, kik megint a főnemesség köréből kerültek ki, egyedül csak gróf Csekonics János-nét, szül. Liphay Leona bárónót, a szabadságharcból ismert önfeláldozó honleányt, emelem ki, aki Hay-naunak 1849-beli vérengzése óta most először vetvén le a gyászruhát, az angyali uralkodóné tiszteletére ünneplő zöld selyem ruhában jelent meg, a remény színében.

A színházban mély csend van. Egy színész szerepéhez képest poharat emel és felkiált: „éljen a király! éljen a haza!“ Százszoros dörgő „éljen a király!“ visszhangzik erre a néző közönség köréből, mely feláll, az udvari páholy felé fordul és bókol.

A császár mosolyog, fejét bólintja, a császárné szemében pedig könyek csillognak, ajka remeg.

Ez volt 1848 óta az első loyális tüntetés. Utóljára a pozsonyi diétán hódoltak tüntető óvációkkal a jószágos *Ferdinándnak* és unokaöccsének, *Ferencz József* főhercegnek, azóta nem mostanig.

A fejedelemsasszony szeméből hullott két könnyecsepp a nemzet két hirhedt börtönének nyitotta meg ajtaját, a jósefstadtinak és olmützinek: amonnan száz, iminner huszonegy rabja a magyar szabadságnak szabadult ki és repült újból föllélekző hazájának a keblére.

Ünnepi bált is rendeztek a budai országháza

termében a fejedelmi pár tiszteletére: itt látott a királyné először életében csárdást táncolni; táncolták pedig többek között gróf Andrássy Manó, gróf Pálffy Lipót és gróf Széchenyi Kálmán: megint egy vonását a magyar nemzet képének látta a fiatal uralkodóné maga előtt megelevenedni, megvalósulni.

Ezekben a napokban tette Erzsébet királyné első látogatását az *Angol-Hölgyek* intézetében; de erről már szólottam (III. könyv 128—129 l.)

Ez alkalommal viselt a bájos fejedelemasszony magyar ruhát, ez alkalommal hallott igazi magyar beszédet az ország főpapja ajkairól, — melynek szellemével rokonszenvezett az ő szelleme.

Pestről indult a császári pár máj. 24-én a tervezett nagy körútra, és a nép mindenütt legalább a fejedelemné előtt hihetetlennek látszó lelkes óvációkban részesítette. Ez alkalommal látott Erzsébet először életében magyar lovas-banderiumot.

A banderiumok részint — jobbadán konzervatív — főuraink, részint a nép fiaiból kerültek ki, de amazok is rendesen csikós öltözetben jelentek meg.

Mintha sárkányok lennének, úgy röpitik tova a tüzes magyar lovak a fejedelmi pár kocsiját szédületes gyorsasággal a magyar alföldön, de a kocsit körülrajzó csikósok azt mégis majd megelőzik, majd mellette könnyeden száguldanak, mint a szélvész, mely pörge kalapjuk tollával, szalagjával és tarka zsebkendőjükkel játszadozik; néha-néha hatalmas köröket irnak körül fejük felett hosszú ostoraikkal. aminek a vége puskalövéshez hasonló csattanás.

Ilyesmit a bajor hercegnő csak képen, vagy fantáziájában látott: a magyar mesék és mondák világába ime megvalósul, megelevenedik, testet ölt körül-

lötte, s abban neki is szerep jut, — a szép királyleány szerepe.

A császári pár e körútjából csak egy mozzanatot emelek ki — azért, mert abban egyik nemeslelkű pártfogóm is szerepel: özv. id. gr. *Almássy* Kálmánné, szül. gr. *Wenckheim* Mária. Ennek ezen alkalommal a fiatal császárné a gyulai kastélyban vendége volt, és a vele egyidős grófnét (szül. 1837. márc. 27-én) az a szerencse érte, hogy a császárné mellett szolgálatot tehetett, mire ez később is mindig kegyesen emlékezett vissza, úgy hogy a grófnét mindjárt az első budai fogadtatáskor 1866-ban kinevezte palotahölgyének. —

A sok ajándék közül, melylyel a nép az uralkodó párt elhalmozta ezen körútjában, — amely alatt Erzsébet finom tapintatával egész határozottan kiérezte, mit kell a „bachhuszárok“, az abszolutizmus hivatnokaik, pressziójának tulajdonítania, s mi volt igaz, tiszta, a nép lelkéből fakadó lelkesedés, — mint ez utóbbinak egyik gyümölcsét, kiemelem azt a vert ezüsből készült, relief-díszítésekkel ellátott gyönyörű halász-bográcsot, melyet a szegedi nép nyújtott át. A debreceni civisek meg tömör arany bronzból egy pár egymáshoz teljesen hasonló pártát készíttettek, formára olyat, minőt az ő leányaik szoktak viselni. A pártá abroncsa két hüvelyk széles volt, s elül rubin, briliáns és smaragd (piros-fehér-zöld) ragyogtak rajta egymást felváltó sorban.

E két pártát midőn átnyújtották az uralkodó párnak, e feliratot mellékelték hozzá a debreceniek: „Hódolat- és emlékjeléül Zsófiának és Gizellának, ausztriai cs. kir. főhercegasszonyoknak.“

Fájdalom! csak Gizella főhercegnő örvendhetett a becsületes debreceni civisek emez emlékének: éppen

Debrecenben vették a felséges szülék a távirati hiób-hírt máj. 28-án, hogy idősbik leányuk, Zsófia, állapotában aggasztó fordulat állott be. Tüistént kocsira ültek a megrémült császári szülék s egyenesen Csegére hajtottak, s itt a reájok már váró külön-hajóra szálltak mely őket Szolnokig vitte. Itt külön-vonatra ültek és Pestre utaztak. Erzsébet, a fiatal anya, az egész úton folyton sírt és tördelte kezeit, repülni szeretett volna. a császár halálsápadtan járt le s fel s néha nagyot toppantott lábával mintha így siettetni akarná a vonat ügyis örületes gyorsaságát. — A két gyermek, még mielőtt a fejedelmi pár körútjára kelt, megbetegedett bélhurutban, de az orvosok a bajnak nem tulajdonítván fontosságot, a fölséges szülék nyugodtan elindultak. Gizella főhercegnőnél a baj csakugyan rendes, enyhe és kedvező lefolyású volt, de nem így a szegény Zsófiánál: ez vérhast kapott és óráról órára rosszabbul lett, úgy hogy, bármennyire siettek is a megrémült szülők Budára, megérkeztek után alig egy pár óra múlva visszaadta ártatlan lelkét teremtőjének a szegény fejedelmi gyermek. A császárné, ki már az úton egészen magán kívül volt és folyton sírt s ki röpülni szeretett volna haldokló gyermeke mellé, midőn ezt utólsót lélekzeni látta, hosszú időre elvesztette eszméletét: alig tudták fellocsolni, — míg a császár kinek karjai közt hunyt el elsőszülött gyermeke, ájultan roskadt egy székre.

De hát ki képes, ha maga nem érezte, felfogni. ki képes leírni az atyai és anyai szív fájdalmát első halott gyermeke láttára?

Scitóvszky hercegprimás beszentelvén a kis Zsófia holttestemet, a fejedelmi pár egy kis koporsóval tért vissza Bécsbe, hogy azt a kapucinusok sír-

boltjában utólsónak letegye azon hosszú sorban, mely ott évszázadok leforgása alatt képződött a kidölt Habsburgok koporsóiból. S az a kis koporsó okozta a hozzánk közeledni vágyó Erzsébetnek első kínos fájalmát az életben.

Mily kegyetlen volt megint egyszer a nemzet végzete a nemzet ellen és leendő királynéja ellen! Elküldötte rendes szövetségesét, a halált, hogy elriaszsza, elrettentse a nemzet géniuszát a nemzet közeléből! —

Mintha Isten kárpótolni akarta volna a bánatos szülőket azon szerintük akkor még pótolhatatlan veszteségért, melylyel őket kis Zsófiájok elvesztésében sujtotta, alig egy évvel rá hirdették a bécsi lapok, hogy a császárné egy örvendetes eseménynek néz elébe, és csakugyan életet adott az immár ismét mosolyogni tudó fiatal szép anya a várva várt trónörökösnek — 1858. aug. 21-én.

Rudolfnak, vagy, amint őmaga magát néhányszor aláírta, *Rezsőnek*, életét és halálát leírtam ugyane munkám IV. könyvében.

Valamint eddig a szegény Zsófia születése óta, úgy, és ha lehet, még nagyobb mértékben ezentúl gyermekei képezték a gyöngéd fiatal anya legfőbb gondját, a legnagyobb örömét: többet lehete őt a gyermekszobában látni, mint sok jómódú polgárasszonyt: ott örködött a gyermekek tisztántartása, jó táplálása és fizikai, majd első szellemi helyes növelése fölött, és semmit sem sajnált inkább, mint hogy magasba nyúló gyöngye testalkata és a bevett szokás zsarnoksága miatt nem maga nyujthatta szíve magzatainak a szíve édes táplálékát: mintegy irigyelte gyermekei szoptató-dajkáit!

Egészsége különben is már meg volt támadva:

Erzsébet egész szerető szívével osztozott császári férjének egyre súlyosbodó államgondjaiban, és az az anyagi szív semmitől sem iszonyodott inkább, mint a *vértől*; pedig vért, vért és ismét csak vért követelt két koronás szabadkőműves istentelen perfidiája: Erzsébet, még mikor drága Rudijának életet adott, jól tudta, hogy a háború *Vittore Emanuele* szárdiniai királylyal és *III. Napoléon* francia császárral kikerülhetetlen.

**Erzsébet gyöngélkedése. Madelra és Corfu. Provizó-
rium. Magyar nyelv. Homoky, Falk Miksa, Rimely
Károly, Ferenczy Ida.**

Az a sok ártatlan vér, melyet Vittore Emanuele és III. Napoléon Montebellonál (1859. máj. 20.), Magentánál (1859. jún. 4.), Solferino- és Cavriananál (1859. jún. 21.) kiontottak, az a tengernyi fájdalom, melyet Erzsébet a meg volt és a rögtönzött kórházakban látott és könnyeivel enyhíteni nem tudott, az a levertség, melyet egy szép tartományától megfosztott szeretett férjének gondtelt arcáról leolvasott, — mindez komoiyan beteggé tette a gyöngéd fejedelemasszonyt, ki szülőföldjén immár hiába keresett gyógyulást.

Gyöngélkedésének ezen főokaihoz mellékokok is járultak, melyek ugyan amazokhoz képest eltűnően csekélyek voltak, de tartósságuknál fogva lassanként — mint a csöpp a kemény sziklát, — hisz gutta cavat petram —, megsebezték a fejedelemasszony bármily szilárd lelkét.

Az udvari körök egy része, irigyelve a fiatal uralkodóné páratlan szépségét és megközelíthetetlen magas lelki nemességét, vagy nem tudván megbocsátani neki, hogy elhódította a fiatal császár szívét, melyet másnak, valami hatalmas uralkodó leányának, szántak, — kezdettől fogva ellenséges lábra helyezkedett vele szemben s bántotta őt megtorolhatatlan apró tűszúrásokkal, mendemondákkal, melyek még in-

kább túlzottan és elferdítve a pletykakedvelő Bécsben is közszájra kerültek. A fiatal császárné nem tehetett vagy nem hagyhatott semmit, ami ama körök szemében kegyelemre talált volna.

Egyszer pl. maga mellé vett ő felsége egy udvarhölgyet s evvel teljes inkognitóban bejárta a császárváros elegánsabb utcáit, meg-megnézegetve egy-egy szebb kirakatot. A Grabenen be is tértek egy boltba, melynek kirakatában valami nagyon megtetszett a fejedelemnének, hogy azt megvegyék. Amaz ellenséges udvari kör egyik nőtagja szerencsétlenségükre szintén a boltban lévén, megismerte a császárnét s kilépve az utcára, elmondta a kirakatot nézőknek, hogy a császárné benn van a boltban. No nem is kellett több: a hír villámgyorsasággal terjedt el a fényes utca járó-kelői között, s mikor a császárné kilépett a boltból, elzárva találta útját vissza a Hofburgba: az egész utca tömve volt kíváncsiakkal, kik a kocsiközlekedést is megakadályozták, — míg a szemközt levő ház egyik első emeleti ablakából kárörvendezve legeltette szemét a császárné nagy zavarán az az udvari nő, ki ottlétét elárulta. Utóljára is a rendőrségnek kellett közbelépnie, hogy a császárné és kísérő-nője háborítatlanul haza mehessenek.

Gondja volt természetesen az illető udvari asszonynak, hogy mihelyt ő felsége a burgba érkezett, itt a dolgot azonnal megtudták, még pedig fölcifrázva mindenféle sallanggal, s azok az ellenséges elemek, szinte méltatlankodva, elkezdték egymásnak mondogatni: „A császárné ő felsége minden bizonnyal azt hiszi, hogy még mindig a bajor hegyek közt van; nem gondolja meg, hogy ő immár Ausztria császárnéja, és hogy mivel tartozik fölséges férje magas ál-

lásának.” A fiatal uralkodóné veleszületett természetessége, leereszkedése, nyájassága és egyszerűsége egyáltalán mindvégig nagy szálka volt a spanyol etikett szabályait egyedül mérvadóknak tekintő bizonyos udvari körök szemében.

De az a szemérmetlen és gyöngédtelen tolokodás, — mely egyébiránt mindig ismétlődött, valahányszor, akár kocsiban is, mutatkozott a kíváncsi Bécs utcáin —, rosszul esett a császárnénak, ki borzadt minden feltűnéstől, és elhatározta, hogy többé nem indul meg, legalább gyalog nem, a császárvárosban, és sétáit kénytelen volt a hofburg elzárt részeiben végezni.

Ekkor azonban ugyanazok a bizonyos gonosznyelvű körök e szavakban adtak kifejezést rosszlásukaak: „A császárné ő felsége, úgy látszik, azt hiszi, hogy még mindig a bajor hegyek között él, és nem tudja, hogy ő immár Ausztria császárnéja, s hogy mint ilyennek kötelessége minél gyakrabban megjelenni a nép között.”

S az ily gáncsolások, kifogások folytatódtak évenként kereszttül, sőt szaporodtak, mihelyt jóindulata Magyarország iránt kitudódott, s találkoztak mindig „jó” emberek, kik „alattvalói kötelességüknek tartották” azokat ő felsége tudomására hozni; természetes, hogy az ily tiszteletlen bírálatok kezdeményezésének sohasem akadt gazdája.

No de, amint mondtam, ezek az apró tűszúrások nem tettek komolyabb benyomást lelkére és teljesen elenyésztek a fölséges asszony gyöngélkedésének imént érintett fontosabb okaival szemben.

Baja a tüdő és a légutak bántalmában és a szívműködés szabálytalanságában mutatkozott legin-

kább. A császár bánata és aggodalma határt nem ismert. A földrész leghíresebb orvos-kapacitásai a fel-séges asszonyt délvidékre küldötték.

1860. november 19.-én, nevenapján, indult el Erzsébet császárné Madeira szigetére, ahol az egész telet és a következő tavasz nagy részét töltötte.

Ekkor az a hír érkezett Bécsbe s terjedt el onnan az egész birodalomban, hogy a császárné betegségének áldozatul esett. Nagy volt a konsternáció mindenütt. De szerencsére nyomban érkezett ama halál-hírré a cáfolat, és a felriasztott kedélyek megint lecsillapódtak, maga ő felsége pedig 1861. május 21.-én látszólag gyógyultan érkezett meg Bécsben. Ámde a látszat csalékony volt: baja ismét erőt vett rajta, úgy hogy alig egy hónap mulva újból el kellett hagynia a császárvárost. Ő felsége előbb Miramaréba, onnan pedig Corfu szigetére utazott, ahol csaknem egy álló esztendeig maradt.

Corfuban tökéletesen visszanyerte egészsé-gét. Annak a szeretetnek a tiszta forrását tehát, mely-lyel a különben is paradicsomi sziget iránt azóta mindig viseltetett a királyné, az ő háládatos lelküle-tében kell keresnünk. A vett jóért az ő istenies, ár-tatlan szíve még az oktalan természettel szemben is a hála érzelmeivel telt el. Mennyivel inkább zárta keblébe azoknak képét, emlékét, kik valaha neki, sze-retett férjének, vagy drága gyermekeinek szolgálatot tettek?!

Corfu szigetéről előbb rövid időre Velencébe, onnan 1862. május 15.-én Reichenauba, innen pedig Vissingen fürdőbe utazott, ahonnan úgyszólván egé-szen újjászületve tért vissza Bécsbe augusztus 14.-én. A bécsiek nagyon fényesen fogadták: mintegy 150,000

ember ment ki Penzingbe és Schönbrunnba, hogy a császárnét mindjárt megérkeztekor láthassa. Később fátylasmenetet is rendeztek tiszteletére. Dr. Zelinka bécsi polgármester üdvözlétéből ide irom az utolsó mondatot: „Tegye Isten Fölségedet és az összes császári házat mindörökre oly boldoggá, aminő boldogok mi valamennyien lettünk a mi jó császárnénk visszajövetele által“.

Ő felsége mélyen meghatva a nagyszerű óváció által, ezt felelte a polgármesternek: „A mai nap emlékét egész életem legszebb emlékei közé fogom számítani. Kérem önt, mondja meg hálás köszönetemet mindazoknak, kik ezen ünnepélyen részt vettek. Én akarom reményleni, hogy a szerencse, miszerint önök között lehetek, tartós leend és semmi által nem fog zavartatni“.

Aligha csalódom, az utolsó mondatból gyöngéd szemrehányást és szelid kételyt a remény teljesülése iránt olvasván ki. Mintha a fölséges asszony bizonyos bécsi körök fékezhetetlen pletykakedvére és határtalan tolakodására akart volna célozni. De lehet, hogy csalódom. —

A császárné hosszú útja előtt Madeirába körülbelül egy hónappal jelent meg az ismeretes októberi diploma (1860. okt. 20.), melylyel a császár, szakítva az eddigi abszolutizmussal, az összbirodalomnak alkotmányt adott. A korlátlan uralom rendszerének és embereinek bukását mi is megtapsoltuk és az alkotmányosság hajnalpírját mi is örömmel üdvözlöttük, — de egészen kielégítve az októberi diploma által még a konzervatívok sem érezték magukat, bár elismerték, hogy annak alapján föl lehetne építeni az 1848 *előtti* magyar alkotmányt. A nemzet többsége azonban ha-

tározottan az 1848-iki alkotmány helyreállítását követelte; ehhez mindenesetre mégis csak nagy lépés volt az októberi diploma. Ennek folytán immár legalább mozoghattunk, beszélhattunk, panaszkodhattunk, kérhattunk. — sőt követelhattunk, miről ezelőtt szó sem lehetett.

Kétséget nem szenved, hogy a császárnénak is volt része az elnyomás rendszerének megbuktatásában.

Szembeszökő, hogy éppen azt az időt használták fel a centrálísták az októberi diploma szabadabb intézkedéseinek az 1861. február 26-iki patens által való megszorítására, amikor a császárné messze távolban, Madeira szigetén, küzködött betegségével: amíg ő távol volt, léptette Schmerling hazánkban az abszolutizmus helyébe a *provizóriumot*, mely a magyar nemzetre szinte oly nyomasztó volt, mint maga az abszolutizmus. Mikor visszatért, a provizóriumot teljes virágában találta, s azt találta, hogy annak, illetve a centrálizmusnak megszilárdításán éppen magyarok és magyarországiak fáradoznak a legbuzgóbban.

Az ismét lábrakapott magyarellenés áramlat ellen avval tüntetett a császárné, hogy, amit addig egyedül tett, azt most tanár segítségével folytatta, elkezdett rendes magyar órákat venni, *az udvar, Bécs, Ausztria álmélkodására, Schmerling et consortes boszuságára, ismét elkezdett magyarul tanulni.* S amit tanult, abból juttatott morzsákat gyermekeinek is, Gizellának és Rudolfnak.

Haza érkezte után alig pár hónap múlva, 1863. február 9-én, *éppen a piskii diadalmas ütközet évforduló napján, vette a császárné az első magyar órát Homoky Imrétől*, ki akkor, úgy hiszem, tanár volt a Thereziánumban.

En ugyanebben az évben ismerkedtem meg Homokyval, ki akkor a Starhemberg-féle roppant nagy házban lakott a Wiedenen; ha jól emlékszem, azt a házat „Freihausnak“ nevezték; volt benne kápolna is, amelyben Homoky misézni szokott.

S hogy tanult a császárné magyarul? Úgy, amint az oly régi iskola embere, mint Homoky, taníthatta, és amint magam is tanítanék felnőttem, ki legalább anyanyelvét tudományos rendszer szerint már tanulta. Homoky a főszólyt a nem kevésbbé elkerülhetetlen szükséges, mint száraz *grammatikára* fektette s nagy gondot fordított arra, hogy felséges tanítványa az egyes nyelvtani szabályok begyakorlására szolgáló mondatok és a szóképzés révén magának minél gazdagabb szókincset szerezzon, gyűjtsön, amelynek segítségével a *társalgás* lassanként mind tágasabb és tágasabb körben kezdett mozogni.

S a felséges asszony játszva birkózott meg a nyelvtan nehézségeivel, s amely szónak jelentését egyszer megtanulta, azt többé el nem szalasztotta. A kiejtés sem okozott neki valami nagy bajt, meglevén pl. a magyar „a“, mi az idegenajkuaknak oly sok nehézséget szokott okozni, mind a bajor, mind az ausztriai dialektusban.

Felséges tanítványának csodálatos haladását a szerény Homoky Imre korántsem tulajdonította magának érdemül: mindjárt az első leckeóra alatt észre vette, hogy nem egészen műveletlen talaj az, melynek megmunkálását reá bízták; nagyon is észre lehetett venni, hogy a császárné előtt a magyar grammatika már régóta nem terra incognita, — a következő leckeórák pedig meggyőzték a jámbor paptanárt, hogy itt oly szorgalommal és oly szellemi tehetséggel

áll szemben, mely megsokszorosított leckeadaggal is képes könnyedén leszámolni. S a derék magyar tanár csakugyan ki is használta a császárné vas szorgalmát és rendkívüli tehetségét: dacára az elkerülhetetlen megszakításoknak, a császárné 1866. szeptember havában, amikor *Falk* Miksa kezdette meg magyar társalgási és irodalmi s történelmi óráit a fejedelem-nével, ő felsége már tökéletesen bírta és hibátlanul kezelte a magyar nyelvet. Ez, mindentől eltekintve, csak úgy volt elérhető, hogy a császárné *szeretettel* tanulta nyelvünket. Azonban Homoky is, ki 1865-ben Rudolf trónörökösnek és Gizella főhercegnőnek is kezdett rendes magyar leckéket adni, megérdemelte, hogy őt a király 1868. június 17-én, amikor már lekeri apát lett, és az aggkor kezdette a maga bajait vele éreztetni, a nemesek sorába fölvéve öcsésével, Homoky Ferencel együtt, mindkettőjüknek a *visontai* nemesi előnevet adományozta. Ferencnek fiával, Imrével, a család kihalván, a Homoky-család címere és nemesi diplomája a Nemzeti Múzeumba került. A címer egy álló lovagvért, mely két ezüst (*fehér*) és két *kék* mezőre van osztva, mind a négy mezőben zöld halmon koronák vannak. Az első és a negyedik ezüst mezőben levő koronákból kinövő rózsabokron két bimbó között egy piros rózsa díszlik. Ott van tehát a címeren a királyné színe: a fehér és a kék, a két bimbó Rudolfot és Gizellát, a szép piros rózsa pedig a királynét jelképezi, mint akiket Homoky a magyar nyelvre tanított. Ez van a nemesi levélben is főérdemül kiemelve.

Az 1868. június 17-ikén kelt nemesi levél ugyanis így szól:

„ . . . Felségünk és a Felséges uralkodó Házunk

iránti tántoríthatatlan hűségét és azon érdemeit, melyeket ő 38 év óta részint lelkipásztorkodási, részint közoktatási téren, jelesen pedig Felsőleges Erzsébet ausztriai császárné- és Magyarország királynéjának, kedves hitvesünknek, nemkülönbén Felsőleges Rudolf főherceg és koronaörökös kedves fiunknak és Felsőleges Gizella főhercegnő kedves leányunknak, valamint felsőleges Uralkodó Házunk más tagjainak is, magyar nyelvbeni tanítása által szerzett, — s miként felőle kegyesen hiszszük, a haza közjává irányzott üdvös törekvéseit hasonló buzgalommal ezennel is tanúsítandja, nevezett Homoky Imrét mind az imént említett kiváló érdemeiért, mind pedig császári és apostoli királyi kegyelmünk- és kegyelmességünknel fogva stb. *visontai* előnévvel a nemesek közé avatjuk . . . “

A királyné tehát öreg magyar nyelvtanárát nemcsak díszes papi állásra emeltette, hanem őt és öcsesét a magyar nemesek sorába is fölvétette.

Pedig, — amint Falk Miksa meséli —, az öreg úr egyszer azt a *crimen laesae maiestatis*-t követte el, hogy . . ., no de elmondom rendjében a dolgot.

Egyike volt ez az utolsó leckéknek a császárné fürdői útja előtt. Ugyanesak törülgette a homlokán gyöngyöző s arcán összefolyó verejtéket Homoky Imre, amidőn őt déli 1 óra felé az udvari koci a burgba szállította: oly rekkenő volt a hőség július első napjainak egyikén.

A főtisztelendő úr immár szemben ül fölsőleges tanítványával; már a harmadik zsebkendőt használja el; szeretne a hőségtől egyet nagyot fujni, de nem mer; az etikett nem engedi. Megkezdődik az óra.

„Tehát tegnap átvettük, Felsőleges Asszonyom,

Eötvös „Végrendeletét.“ Ma Fölséged legkegyelmesebb engedelmeivel . . . “

„Ma, ha nincs ellenére a kedves tisztelendő úrnak,“ vág szavába a császárné, „ma olvassuk el, kérem, Kölcsey „Hymnusát.“ Hisz, amint a lapokból is tudom, ezt meg Vörösmarty „Szózatát“ éneklik Magyarországon, minden ünnepélyes alkalommal. Jó lesz? Én már fölkerestem s el is olvastam; de nem értek mindent.“

„Amint Fölséged parancsolja. Tehát fogjunk hozzá! No de bizony Kölcsey is alig álmodta, hogy Ausztria császárnéja az ő hymnusát el fogja olvasni!“

„Isten áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel,
Nyujts feléje védő kart,
Ha küzd ellenséggel;
Balsors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt;
Megtűnbődte már e nép
A multat s jövődöt.“

Eddig olvasta a királyné a költeményt lassan, gondolkozva az ő kedves halk hangján. S most elkezdett kérdezni: „Nemde, kedves Homoky? *Isten* után vessző kellene, mert az a megszólítás?“

„Persze!“

„Hogy kell ezt érteni: „Balsors akit régen tép. Hozz rá víg esztendőt“?“

„Isten, adj a magyarnak, akit a balsors már oly régóta tép, üldöz, víg esztendőt, örömet, boldogságot.“

„Helyes, szép! A két utolsó sorban levő gondolat nemde eredeti, nagyszerű? Úgy-e azt mondja a költő, hogy a magyar nemzet már annyit szenvedett, hogy nemcsak már elkövetett bűneiért meglakolt.

hanem megbűnhődött azon vétkeiért is, melyeket esetleg ezentúl, a jövőben, fogna elkövetni? Én leg-alább ezt így értem. Vajjon helyesen magyarázom-e?”

S nem kapván a kérdésre feleletet, felpillant s mit lát?

Homoky hátradőlt karosszékében, feje előre hajlott mellére, melyen összekulesolt keze, egyik hüvelykujja keresztjének láncába akasztva, csendesen nyugodott, ajka körül boldog mosoly ül, és rendesen s mélyen léleklelve, aludta az igazak álmát.

A királyné egy pillanatig csodálkozva nézi tanítóját, akin így vett erőt a buzgóság, azután elkezd pajkosan mosolyogni, csöndesen fölemelkedik, székét minden nesz nélkül hátrább tolja s hogy a selyem subgását is csökkentse, jobb kezével felfogja ruháját, balkezének két ujját. csöndet intve a szoba másik végén finom kézimunkával foglalatoskodó Ferenczy Idának, ezzel együtt a legcsekélyebb nesz nélkül távozik a szobából. Csak a harmadik terembe érve kezdett a királyné jóízűen nevetni, és Idája abban szekundált neki, — elképzelvén, minő képet fog csinálni a szegény Homoky, ha majd fölébred. Meghagyták mindenkinek, hogy kerüljék a tanulószobát, nehogy fölébreszszék az alvó mestert.

Ez jóskáig pihenhetett morfeusz karjaiban, mert mikor fölnyitotta szemét, a tikkasztó hőségnek nem volt semmi nyoma, sőt a nyitott ablakból kellemes, üdítő szellőcske hűsíté homlokát.

Nagyot sóhajt: előbb csak kissé, majd egészen fölnyitja szemeit, nemsokára szinte kimeresztí. Felugrik, maga elé, majd maga körül néz, megsimogatja homlokát, majd nagyot csap erre.

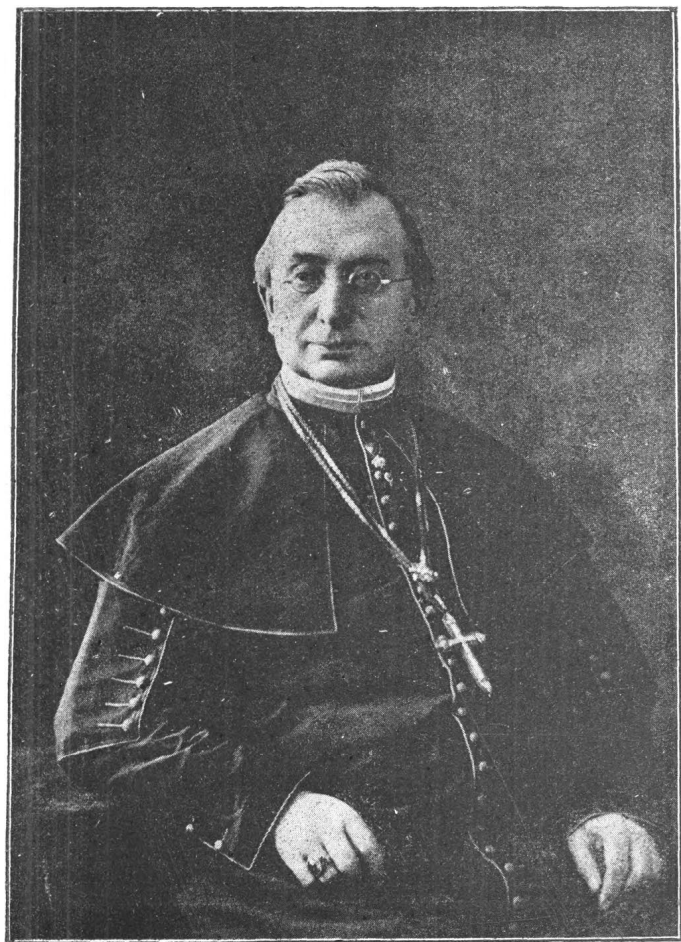
„O Jesu bone! Végem van! Hisz ez ő felsége

szalonja, s én itt elaludtam! Irgalmas Egek! Mindjárt elsülyedek szegyenemben! Jaj, jaj, ez az átkozott hőség! No, én tudom, többet nem jövök ő felsége szemei elé! Egyébiránt úgyis tudom biztosan, már otthon lesz elbocsátásom cum pudore, maximo cum pudore! Istenem, csak most az egyszer el ne hagyj! S már ötre jár az óra! No szervusz Imre; te jól bedolgoztál magadnak! Ez a határtalan tiszteletlenség ez iránt a páratlan jó felség iránt, ez iránt az angyal iránt! Megöl a szégyen és a bánat!”

Így monologizálva hangosan, hóna alá vette könyveit Homoky s fejét csóválva, nehéz szívvel leindult a lépcsőn. Mikor az udvarra ér, ott találja, mint rendszeren, az udvari kocsit, melynek ajtaját, mélyen meghajtva magát, az inas előtte kinyitja.

Szegény tisztelendő úr az egész éjjel nem hunyta be a szemét. A szebbnél-szebb dikciókat készítette, hogy kimentse hallatlan hibáját, ha, amit különben alig mert remélni, másnap utána jőne az udvari fogat. Ennek a robogását, azt hiszem, már akkor meghallotta, mikor az az „Elisabethbrücké-n” áthaladt: oly élessé teszi az ember hallását a remény és félelem. Igaz, tegnap sokat izzadott a nagy hőség miatt; ma, ámbár több órai eső, mely most is hullott, tetemesen lehűtötte a levegőt, ma még többet szenvedett az izzadságtól; de ma a verejték a zavar, szégyen, félelem miatt ütött ki a homlokán. Mintha szép beszédét is elmosta volna a verejték, abból, mikor belépett a császárné szobájába, egy árva szót sem tudott. De nem is volt rá szüksége: a császárné oly barátságosan fogadta, annyit beszélt neki a Hymnusról és Szóatról, Kölcseyről és Vörösmartyról, hogy szóhoz sem tudott jutni, s valóban inkább megérdemelte

Rónay Jácint püspök

volna, hogy ő fizessen ezért az óráért didaktrumot a császárnénak, semmint ez neki.

No de azért soha többet el nem aludt az óra alatt; inkább nagyot csipett, ha az álom környékezte, a combján az asztal alatt. S amint tisztelte az egekben a Boldogságos Szűz Máriát, úgy hódolt a földön a jóságos felséges asszonynak, az ő királynéjának. —

Amint már említettem, Homoky Imrét mint ő felsége magyar tanára követte 1866. szeptemberhavában *Falk* Miksa; a fejedelmi gyermekeket s kivált Rudolf trónörököszt folytatólag *Rimely* Károly, ma már arany-misés besztercebányai püspök, tanította. Végre következett *Rónay* Jácint, mint Mária Valéria növelője. Rónay lön később a magyar ministertanács ajánlatára a trónörökös tanára is a magyar szónoklat-
tan- s irodalomból és történelemből. De miderről vagy már szólottam másutt, vagy szólani fogok később e könyvben is, a maga helyén és idején.

Itt még csak Falk Miksa és *Ferenczy* Ida működését kell röviden méltatnom.

Mikor Falk ő felsége mellé került, ez már tökéletesen tudván magyarul s megértvén a nem rendkívüli nehéz irányban szerkesztett szellemi termékeket is, Falk a fölséges asszonyt Magyarországnak főképpen legujabbkori politikai és művelődési történetébe vezette be, elsajátíttatván vele az ide vágó művek együtt-olvasása és fordítások útján a magasabb irodalmi nyelvet. A császárné a magyar nemzet lelkét annak történelméből és íróinak és költőinek műveiből tanulta megismerni és megszeretni.

Falk maga elismeri, hogy a királynénál szorgalmasabb tanítványt képzelni sem lehet, s nem tudja eléggé magasztalni fejedelmi tanítványának csodála-

tos szorgalmát, pontosságát és rendszeretét. Hogy ily körülmények között az elképzelhető legfényesebb sikert ért el, nagyon természetes.

Az egy tanórából lassanként kettő-három lett naponta, és a tiszta oktatásból észrevétlenül tanulságos társalgás vált, melynek tárgyát majd a politika, majd a napi események képezték, míg egyszer tanár és magas tanítványa csak azon vették észre magukat, hogy a „magyar kérdést” tanulmányozzák.

Falk itt megjegyzi, *hogy életében sohasem találkozott nővel, — magyar nővel sem —, aki a haza és a magyar nemzet iránt oly meleg szeretettel viseltetett volna, mint Erzsébet királyné; ez eme szeretetből kifolyólag Magyarország és a magyarság érdekében többet tett, mint az akkori magyar és magyarbarát politikusok* (Deák, Eötvös, Andrassy, Beust, Kaiserfeld stb. stb.) *együtt véve.*

Nem is kell mondanom, hogy Falk Miksa, mint a császárné tanítója és mentora, már csak a kevés mondottak után is ítélve, magának a korona, a haza és nemzet iránt soha el nem évülő érdemeket szerzett* — ama szerény állásában is. —

De mit szólnak *Ferenczy* Idáról, kit valóban az isteni Gondviselés juttatott miirántunk való könnyület- és szeretetből Erzsébet oldala mellé, akit többé soha el nem hagyott, míg ez el nem távozott tőle, őrző angyalától, hogy egy ördög töre járja át nagy szívét?

Ámbár az egész ország tiszteli és szereti

---

* L. Falk M. Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések. („Magyar Szalon“ 1866. októberi füzet. „Tavaszi“ c. emléklap. „Budapesti Hírlap“ 1889-ben (karácsony). „Pester Lloyd“ 1893. nov.-ben: „Vom königlichen Paare“).

Ferenczy Idát és tudja, hogy ő volt a mi drága Királynénknak felolvasó és társalgó hölgye, fiatalabb olvasóim kedvéért mégis elmondom legalább azt, hogy miként nyerte el emez állását s miként töltötte azt be.

Amint előbb említém, a császárné abbeli szándéka Madeirából való visszatérte után, hogy ő *magyarul* akar tanulni és maga mellé tanítót venni, bizonyos udvari köröket és államférfiakat szerfölött kellemetlenül érintett. Belenyugodtak, bele kellett nyugodniok, mert maga az uralkodó élénken helyeselte a fejedelemnő szándékát. Különben is, gondolák, a magyar tanító amúgy is csak olyan óraadó lesz, ki meg sem melegszik, már is eltávózik.

Annál nagyobb volt azonban a riadalom és ijedelem, amikor a királyné kijelenté, hogy ő már tud annyit magyarul, hogy érezze szükségét egy állandó magyar felolvasó- és társalkodónőnek. No ennek már leendő befolyásától is kezdettek remegni. Hogy azonban legalább politikai tekintetben az új bizalmi állás leendő birtokosa részéről ne kelljen mit tartaniok, azok sorából, kik a fölséges asszony közelébe akartak jutni, hosszadalmas keresgélés, latolgatás, fontolgatás után oly családok 6 leányát választották ki, melyeket az akkori rendszer leghívebb barátainak s támaszainak ismertek.

A császárné elé csak az ezt a hat nevet tartalmazó jegyzéket terjesztették. Az utolsó pillanatban, mielőtt a névjegyzék az uralkodóné kezébe került, egy ismeretlen kéz a hat kaligráfice írt név alá hetediknek írónnal ezt a nevet biggyesztette: *Ferenczy Ida*. Hogy kié volt amaz ismeretlen, nem is kaligráfice író kéz, talán maga Ferenczy Ida sem tudta.

A császárné szeme ezen hetedik néven akad meg, ezen név viselőjének arcképét kívánja, s a képen látható nyílt, beszédes szem, az érdekes arcvonások s egyáltalán abból sugárzó szellemesség és szendesség annyira megnyeri tetszését, hogy Ferenczy Idát rendeli föl magához s veszi maga mellé felolvasója- s társalgójául.

Ferenczy Ida, akinek a neve ily titokzatos módon került a hat fényes név sorába utolsóinak, egy kecskeméti régi gentry-családnak az ivadéka, kit Isten szerfölött nagy természetes észszel, gazdag kedélyvel és rendkívül jó szívvel áldott meg. Jó, gondos növelés csak gyarapította és fokozta Isten emez adományait, és nagy önmérséklet, sok magántanulás s még több önművelés, az embereknek és viszonyoknak ilyen életkorban csak ritkán található éles megfigyelése oly finom, mondhatni, ösztönszerű tapintatot eredményeztek Istennek ezen kiválasztott teremtésében, hogy ezt mintegy predesztinálta ama kimondhatatlanul kényes bizalmi állásra. S hogy ezt a nemzetnek javára is betöltse, hozzájárult ama szellemi és erkölcsi tulajdonságokhoz határtalan haza- és fajszeretet, — melyet ama kor, — az ötvenes évek vége és a hatvanosak eleje —, minden ép elméjű és velejű magyar fiúban és leányban lángoló szenvedélylyé fokozott —, a magyar nemzet jellemének izig-vérig való ismerete s a képesség, hogy azt mással is megismertesse s meg kedveltesse.

Ez a leány lett tehát Erzsébet magyar társalgója és felolvasó hölgye.

Mikor Ferenczy Ida a császárné szolgálatába lépett, talán csak egyetlen egy barátja volt: a császárné. Az egész udvari személyzet rossz, vagy gya-

nus szemmel nézte. Egy része a császárné által megindított áramlat első teremtményének tekintette, más része lenézte mint parvenut, betolakodottat, ki valami udvarképes hölgynek foglalta el bitorolva a helyét. Ezer tört vetettek neki, hogy megbuktassák. Nem sikerült. Ferenczy Ida a legaggodalmasabb lelkiismeretességgel teljesítette, nem nézve sem jobbra, sem balra, az állásával járó kötelességeket s azon batárt, melyet ezen állás vont neki, soha, semmi körülmények között. át nem lépte, azt sem maga, sem mások előnyére ki nem használta, nem engedte magát a királyné bizalma és szeretete által elszédítettű s a királynében mindig csak imádott úrnőjét s a magasan fölötte álló koronás főt látta és tisztelte. Ez által a királynak is megnyerte föltétlen bizalmát. Ellenségei is csakhamar lemondottak az ellene megkezdett harc folytatásáról, mint amely távolról sem kecsegtetett diadallal.

Nemsokára egészen érvényesíthette magát mint magyar társalgó- és felolvasónő, s tette ezt mint testtől-lelkestől magyar *honleány*. Ha — csaknem vétkes és túlhajtott — szerénységből ő maga nem teendí lehetetlenné a dolgot, gyermekeink majd tudni fogják, mit köszönhet nemzetünk e kiváló magyar honleánynak, és áldani fogják emlékét.

A császárné rövid idő alatt annyira megszerette Ferenczy Idát, hogy ennek közvetlen ő felsége lakosztálya mellett kellett berendezni szobáit, hogy mindig kéznél lehessen azon rövid idő alatt is, melyet nem töltött az uralkodóné oldalán. Néha megesett, hogy a királyné maga ment Idájához ennek szobájába. Egyébiránt Ferenczy Ida a királyné körül az udvarhölgyek megtisztelő szolgálatát is teljesítette, kivált

még mielőtt elegendő magyar udvar- és palotahölgyek neveztettek ki: az uralkodóné magával vitte kikocsikázni, sétálni, kirándulni, vele ment az üzletekbe vásárolni, az ő kíséretében tette látogatásait tanintézetekben s kórházakban.

Gyakran mondta ő felsége: „Ida nekem nem annyira felolvasónőm, mint barátnőm“, és számtalan megható jelét adta gyöngédségének és barátságának őiránta. Ez is megvilágítván gyémánt lelkét Nagyszonzonyunknak, egy vagy két idevágó epizódot a sok közül itt ismételtek.

A császárné a magyar írók közül leginkább kedvelvén br. Eötvös Józsefet, ez pedig sűrűn levelezvén Falk Miksával, ez a báró leveleit, — amennyiben a diszkréció engedte —, felolvasta a felségnek.

Egyszer írja Eötvös a kétségbeesés ügyesen utánzott hangján, hogy most már van Pesten még egy Eötvös József, egy szeptemvir, kit az ő — br. Eötvös — kétségbeesésére és bosszúságára *bárói* rangra emeltek, úgy hogy most a két báró Eötvös József leveleit mindegyre összetévesztik: ő, az író br. Eötvös gyakran kap leveleket, amelyekben kéri, hogy ennek vagy annak a rablógyilkosnak ügyében gyakoroljon irgalmat és kegyelmet, a főbíró br. Eötvös meg bosszúsan olvassa néha, hogy miért becsüli a levélíró a classicus iskolát sokkal többre a nemzetinél stb. stb.. Így a két báró József szinte minden nap vált egymással levelet, melyben bocsánatot kér, hogy tévedésből felbontotta egyik a másik levelét; sőt még az is megesik, hogy az ily exkuzáló levelet is visszahozzák az írójának stb..

Azonban alig kezdette Falk a levelet olvasni. mindjárt észrevette, hogy a császárnén bizonyos nyug-

talanság vesz erőt, s ő lopva félénk pillantásokat vet az egy másik ablak mellett ülő Ferenczy Ida felé. Hirtelen megragad egy plajbászt és egy papírdarabra nagy, messzelátható betűkkel e szavakat írja: „Vigyázzon, ez az új báró Eötvös Idának a rokona.” A levélben szerencsére nem volt semmi, amit az új báró, vagy rokona, Ferenczy Ida, zokon vehetett volna: sőt humórisztikus hangján maga Ida is jól nevetett.

De minő szívnemesség, minő gyöngéd szeretet nyilvánul az ő Idája iránt az uralkodóné eme cselekedetében!

Minél kevesebb kegyet kért Ferenczy Ida a maga és övéi számára a királynétól, ez annál inkább árasztotta el őt, s néha érdemes rokonait is, királyi kegye sugaraival.

Ha gyöngélkedett vagy beteg volt, napjában többször is meglátogatta kedvencét a jóságos királyné, vagy ha távol volt, mindegyre tudakozódott hogyléte felől. Felruháztatta Ferenczy Idát királyi férje által az „asszony“ névvel, kinevezte őt udvarhölgyének, földíszíttette a csillagkereszt rendjével és fölvétette már 1866-ban a brünni „Maria-Schul“-féle világi nemes alapítványi hölgyek sorába stb. stb., és Ferenczy Idának egész kollekciója van a drága emléktárgyaknak, melyeket mind fölséges úrnőjétől kapott különféle alkalmakkor, és melyeket 1898. szeptember 10-ike óta naponként könyeivel áztat s csókjaival borít a páratlanul jó úrnője elvesztése fölött kesergő vigasztalhatatlan hű Ida.

Ennek kedves rokonai közül is dícselkedhetik egy-egy azon kitüntetéssel, hogy őt Ida fejedelmi bárárnője valami emlékekkel lepte meg.

Volt Ferenczy Idának egy igen kedves öreg nagybátyja, *Szabó* Imre, ki 1880-ban mint a semmitőszék tanácselnöke jóízű kedélyessége, emberszeretete, igaz, hamisítatlan magyar jelleme által mindenkinek megnyerte s birta szeretetét és tiszteletét, ki vele közelebbről érintkezett, típusa a mindinkább ritkuló derék régi táblabiráknak s tehetős köznemeseknek. Nem tudom, él-e még a jó öreg úr; ha igen, úgy éltesse őt a jó Isten még sokáig; ha meghalt, úgy hódoljon mennyekben is unokahuga földi nagy patronájának!

Ez a derék úriember tehát gyakran meglátogatta unokahúgát, mikor az udvar Gödöllőn tartózkodott, és együtt ebédelt vagy uzsonnált vele. Természetes, hogy Ferenczy Ida bemutatta a királynénak is; a király már ismerte Szabót, ki az ország egyik legkiválóbb bírása volt. A fölséges asszony, kinek rendkívül megtetszett az öreg úr vig kedélye és egészséges életfilozófiája, gyakran társalgásba bocsátkozott vele.

1880. december első napjainak valamelyikén megint Gödöllőn ebédel Szabó Imre Ferenczy Idánál. Ez az ebéd után nagybátyját egy más terembe vezeti, hogy ott igya meg fekete kávéját és szivja el szivarát. Ida egy percre távozik a szobából. Ugyanezen pillanatban megnyílik egy másik, a szemközt levő ajtó, s ebben megjelenik Erzsébet királyné magasztos alakja. Szabó felugrik székéről és mélyen meghajtja magát. A királyné mosolyogva közelebb lépik hozzá, kivesz valamit egy kis ékszerdobozból és így szól: „Édes Szabó! Ezt a kis emléket magának hoztam,” — s evvel átnyújtja neki a gyönyörű ajándékot a dobozkával együtt. Az öreg úr annyira meg

volt lépve, hogy alig tudott egy pár köszönő szót rebegni, mialatt megcsókolta ő felsége áldott kezét s kitörülte szeméből a hála könyeit. „Viselje sokáig, igen sokáig jó egészségben!” fejezé be szavait a királyné.

Az emlék, amely kimondhatatlanul boldoggá és büszkévé tette Szabó Imrét, egy nagy értékű, művészileg készült pompás mellű vala. Ez állott, a tulajdonképpeni tütől eltekintve, egy hosszukás domború arany lapból, melynek közepén, brillánsokból kirakva, egy nagy „E” ragyogott s felette a magyar szent korona; magát a lapot is tündöklő gyémántok körítették.

Mikor az öreg úr túlboldogan eltávózott, Ferenczy Ida a hála forró könyeit hullatta a legjobb királyné kezére s azokat csókjaival szárította fel.

**Erzsébet politikája. A kibékülés. Pesti látogatás
1866. jan. 29.**

Mialatt a császárné magyarországi körútja és kiváló magyar hazafiakkal való érintkezés által fölébresztett régi reminiscenciái és a sajátos, gondolkozóba ejtő jelen viszonyok behatása, a magyar írók és költők műveiből s a magyar nemzet oly megkapóan szép, dicsőségeiben és gyászokban minden más nemzeténél gazdagabb történetéből hozzá szóló nemzeti geniusz befolyása alatt, dolgozva, tanulva, összehasonlítva, megfigyelve készült a haza és dinasztia üdvére az isteni Gondviselés által elébe tűzött nagy missziójára: addig a világtörténelem keze feltartóztathatlanul haladt előre, haladtában maga is mintegy egyengetve az utat, amelyre a királyné vezető kezén király és nemzet vala lépendő.

Az 1859-iki olaszországi hadjárat, melynek a szép lombárdiai tartomány esett áldozatul, s amelyben Ausztriát az összes német szövetséges társak cserben hagyták, arra birta a császárt, hogy a német szövetséges államoknak egymáshoz való szorosabb fűzését s köztük idegen országokkal szemben a véd- és dacsövetség egy nemét létrehozza a német fejedelmeknek a Majna melletti Frankfurtba összehívott kongresszusán, melyet maga a császár nyitott meg 1863. aug. 18-án.

A császár becsületes törekvése hajótörést szenvedett Poroszország önző magatartásán. De ez sem riasztotta vissza a bántalmat felejtetni tudó nagylelkű császárt, hogy ne küldje csapatait Schleswig- és Holsteinba, hogy vállalva a poroszokkal, felszabadítsa e két német hercegséget Dánia fensősége alól.

Az osztrák szárazföldi hadsereg br. Gablenz alatt és az osztrák hajóhad Tegetthof Vilmos alatt megverték a dánokat, ez által azonban csak a poroszok számára kaparták ki a gesztenyét a parázsból: az osztrákokat szépen „kikomplimentírozták“ a tartományból, a két „megszabadított“ hercegséget pedig bekebelezték a poroszok. (1864). Az élesebben látók már akkor észrevették, hogy a porosz Ausztriát egészen ki akarja zárni a német szövetségből s abban annak helyét maga szeretné elfoglalni.

Az olaszok is megint mozgolódni kezdettek, és előre lehetett látni, hogy a porosz perfidia szövetkezni fog az olasz perfidiával. Olaszok, poroszok és franciák tárgyalni kezdenek a *magyar emigrációval*, ezt rá akarván bírni, hogy Magyarországon fölkelést támaszson.

A viszonyok Ausztriában mind bonyolultabbak, kuszáltabbak lettek. Schmerlingnek s a centrálistáknak nem sikerült a magyarokat bevinni a „Reichsrathba“, hiába mondotta Schmerling: „Wir können warten“ —, kifogyott az időből. A jogfolytonosságot hangoztató magyarok az 1848-iki alkotmány helyreállítását követelték, minden egyebet visszautasítottak s a Schmerling erőszakoskodásával szemben passzív ellenállást fejtettek ki. Csaknem ostromállapot volt az országban, hol az elégedetlenség nőttön nőtt. Egész hadseregbe volt szükség, hogy az országot őrizze.

Mindezt látta és belátta a császárné. Az ő elfogulatlan lelke, melynek tiszta tekintetét sem az abszolutizmus sötét felhője, sem a centralizmus sűrű köde el nem homályosította, meggyőződött Magyarország követelésének jogosságáról s belátta egyúttal, hogy eme követelés teljesítése nem a gyöngeség, hanem az erő elemét viszi be az állam organizmusába.

Erzsébet azon szívósságból, melylyel a magyarok ősi alkotmányuk- és szabadságukhoz ragaszkodtak, az átöröklött ősi dinásztíához való hűség és ragaszkodás nagyságára következtetett; hisz ama régi alkotmány egyik legfőbb törvénye: „Tiszteld, szeresd a királyt!” Tudta ő már a történelemből, hogy royalisabb és loyálisabb nemzet nincs a magyarnál, és ezen meggyőzésében megerősítette őt mindaz, amit eddigelé a magyarok részéről tapasztalt. De azt is tudta ő a magyar történelemből, hogy a magyar nemzet nem kevésbé ragaszkodik alkotmányához és ebben biztosított önállóságához és szabadságához, és ettől megfosztva nem nyugszik mindaddig míg azt vissza nem szerzi; az ily szabadságharc azonban, a dolog természetéből kifolyólag, a dinásztíára nézve is nagy veszélyt rejt méhében: az elnyomó, jogfosztó rendszer bukása, melyet a fejedelem nevében inauguráltak és tartottak fenn a kormányférfiak, külső ellenséges elemek beleavatkozásával könnyen romjai alá temethetné a dinásztíát is. Most pedig — 1865 elején — kárörvendve figyelik meg az 1849 óta méltánytalanul elnyomott magyar nemzet fokozódó elégedetlenségét ott, délen, Vittore Emanuele az ő carbonaio Cavourjával, ott, éjszakon, I. Vilmos az ő kedves Bismarckjával, s amott, nyu-

gaton. III. Napoléon az ő gyorsan változó ministe-reivel, s már készítik Kossuthal és az emigráció több tagjával a tervet Magyarország fellázítására; hogy az orosz a krími háború óta nagyon, de nagyon haragszik a — szerinte — háládatlan Ausztriára, s így tehát kelet felől is csak veszedelem fenyegetheti a Habsburg-monárchíát, ez is köztudomásu dolog volt.

Mindezt tudta Erzsébet. Igaz ügyünk mellett fel-dobbant nemes szíve, és ezt nyomban követte józan, világos elméje, mely szintén készült lándsát törni igazainkért.

Magától érthető dolog, hogy a császár napról-napra súlyosbodó gondjait s legtitkosabb gondolatait bizalmas együttlétük óráiban közölte s megbeszélte éles elméjű s minden irányban művelt és most már tapasztaltnak is mondható hitvestársával, kinek talán tekintete éppen azért lehetett néha tisztább és éle-sebb, mert maga nem volt benn az ügyek és gondok fergetegében.

Nem lehetett nagyon nehéz Erzsébetnek az okos és tapintatos nő finom gyöngédségével fölséges férje figyelmét „a magyar kérdésre“ terelni. Hisz jól tudta ő és jobban, mint bárki más, hogy Ferencz József igaz vonzalommal viseltetett mindig a magyarok iránt; de ezektől 1849. április 14. óta tart. annál is inkább, mert az államférfiak mind az abszolutizmus, mind a jelen provizórium alatt mitsem tettek egyebet, mint forradalmárnak, hűtlennek szidták a magyart, ki sze-rintük csak az alkalomra vár, hogy boszút álljon Vi-lágosért, Aradért, a Neugebüudeért stb..

Quod optamus. libenter credimus.

Erzsébet megcáfolta ellenségeink hamis állítá-sait, rágalmaid, és Ferencz József szívesen adott hitelt

a világ legszebb, legszeretettebb apologetája meggyőző szavainak.

Belátta, hogy, amíg Magyarország el van nyomva, addig a monarchia legjobb erejének fékentartására le kell kötni a monarchia legnagyobb erejét, a hadsereg java részét, mi által a birodalom külső ellenség által könnyen megtámadható és legyőzhető, annak a két leghatalmasabb ereje egymást emészten fel.

Fel kell szabadítani a rabot is, őret is, és mindkettőt a közös szolgálatába venni.

Ferencz József egy darabig csak nézte, nézte a Schmerlingek, a Forgáchok, a Nádasdyak s a Reichensteinok meddő erőlködését és erőszakoskodását, míg hallgatva a maga nemes szívére s nemes hitvese szavára, eltökélte magát, hogy véget vét ezen ész- és természetellenes állapotnak.

A gyökeres rendszerváltoztatást, mint rendesen, most is családi tanács előzte meg, amelyben Erzsébet is mint császárné és *a trónörökös anyja* részt vett s a trónörökös érdekében maga is a rendszerváltoztatás mellett emelt szót.

Egyszer csak arra ébredtünk fel, hogy a magyar-ellenes, centralisztikus kormányférfiak mind el vannak bocsátva; Schmerling helyébe gr. Belcredi Rikhard. Forgáchéba Mailáth György és Nádasdyéba gr. Haller Ferenc vannak kinevezve (1865. aug.), és célul ezen államférfiak működésének a Magyarországgal való kiegyezés kitűzése.

Hogy mit tett Erzsébet ez irányban hazánkért, azt majd egy jövő történetíró mondhatja el; annyit azonban most is állíthatunk, hogy az 1867-beli kiegyezést sem Deák Ferenc mélységes bölcsesége és mérséklete, sem gr. Andrássy Gyula diplomáciája, sem

br. Eötvös József filozófiája és idealizmusa egymaga létre nem hozta volna.

A Ferencz József és a magyar nemzet közti *kibékülésnek* legfőbb tényezője Erzsébet volt; a kibékülést önként követte a paragrafusokba szedett kiegyezés és ennek szentesítése, megpecsételése: a *koronázás*.

Nem ok nélkül mondta a király, midőn hallott hallatlan gyászunkról: „Bizony, bizony, búsulhatnak a magyarok, mert alig tudhatják, mekkora barátjukat veszítették el a királynében!”

A közeledés király és nemzet között külsőleg abban nyilvánult, hogy ő felsége, ki az országgyűlést is egybehívta, gyakran rándult le Pestre, Budára, szívesen érintkezett a magyar körökkel és gyakran fogadott és szívesen magyar küldöttségeket Bécsben.

Mindezeket a dolgokat elmondottam, a pesti fogadásokat leírtam „Király és Korona” c. munkámban. Itt tehát csak arra szorítkozom, mi főképpen a jóságos fejedelemasszonyra vonatkozik, egyébre csak annyiban terjeszkedvén ki, amennyi a dolog megértéséhez szükséges.

Az az egyszerű, természetes, de finom műveltségű bajor hercegleány az ő valóban uralkodóhoz illő nemes nagy szívével a „honanya”, a „Landesmutter” elnevezést, mikor ausztriai császárné lőn, nem vette hiu frázisnak, üres bóknak és elnevezésnek: ő a szó valóságos értelmében honanya akart lenni, anyja mindazoknak a népeknek, melyek az ausztriai összbirodalmat lakták, teljesíteni akarta ő ezeknek mindegyikével szemben honanyai kötelességét. S mit talált Ausztriában? Hogy az egyik gyermeket, a legszebbiket és

legjobbikat, a többi gyermekek, elidegenítvén tőle atyjuk szívét, elnyomják, üldözik, gyötrik.

A női, az anyai szív az ő természeténél fogva tüstént a szerencsétlen pártjára áll. Így tőn Erzsébet anyai szíve is, és esze, alapos megfigyelés után, szíve állásfoglalását csak helyeselte.

Felszabadítani az elnyomott gyermeket, számára ismét megnyerni atyja szívét, visszahelyezni azt előbb élvezett jogaiba, kibékíteni azt testvéreivel, -- ezt tűzte ki magának feladatul a nemes lelkű, éles eszű és méltányos gondolkozású fiatal honanya.

Az üldözött, az eltiprott gyermek, a magyar nemzet, lőn kedvence, és e nemzet az ő nagy szeretetét határtalan szeretettel, mondhatni, imádattal viszonzta.

1857-iki magyarországi körútja után a fenti célt határozottan, óvatosan, lépésről-lépésre kezdte megközelíteni.

Amint látók, sikerrel. Fejedelmi férje gyakrabban kezd ellátogatni Magyarországra: Pozsonyba, Budára, Pestre, és a magyar körökkel való sűrűbb érintkezés meggyőzi a fejedelmet hitvese állításának igazságáról, hogy hűségesebb népe nincs az agyon rágalmazott magyarnál. Evvel szemben a dinásztia, az udvar, Ausztria politikája lassanként egészen megváltozott a fejedelemasszony jótekonny befolyása alatt: most már nem azon törték a fejüket az osztrák államférfiak, miként lehetne a magyar nemzetet legkönnyebben megsemmisíteni, germánizálni, beolvasztani, a „Reichsrathba“ bevinni, hanem azon gondolkodtak, hogyan kössenek vele békét, hogyan engeszteljék ki, hogyan tegyék azt a Habsburg-birodalom hatalmas tagjává stb. stb..

A közeledés mindkét oldalról hatalmasan meg-

indult már 1864-ben és fokozódott, úgy szólván, hónapról-hónapra. A fejedelem rövid idő alatt háromszor megy Pest-Budára hosszabb tartózkodásra s mindannyiszor meglehetősen tér vissza.

A kedvező fordulat főokozójául Magyarországon mindenki az uralkodónét tartja: szeretnék őt megint látni magyar földön. Megkérlik a fejedelmet, hogy hozza legközelebb magával imádott hitvesét. Sőt az országgyűlés 1866. január első napjaiban küldöttséget meneszt Bécsbe, hogy a fejedelmi párt, de különösen és külön a királynét, megkérje, látogatnának el hű Magyarorszárukba.

A küldöttség a magyar udvari kancelláriában gyűlt össze és onnan indult ünnepélyes menetben a Hofburgba, vagy a császári várpalotába. A fejedelem-asszony emelvényen, trónmennyezet alatt állva és főudvarmesternője, Königsberg grófné, s nyolc palotahölgy által környezve, fogadta a küldöttséget, melynek világi tagjai fényes magyar díszben jelentek meg. Most is, mint mindig ezekben a nevezetes esztendőekben, Scitóvszky hercegprimás volt a szónok, ki beszédében többek között arra is kérte az uralkodónét, hogy boldogítaná újból Magyarországot legmagasabb látogatásával.

A császárné a legtisztább és legszebb magyarsággal ezt válaszolá a hercegprimás beszédére:

„Mióta az isteni gondviselés ő felsége, szeretett férjem, által éppoly gyöngéd, mint feloldhatatlan kötelekkel a magyar királysághoz fűzött, ennek jóléte folyvást a *legélénkebb részvétemnek* volt a tárgya. Ezen részvét még inkább fokozódott a hű *ragaszkodás* és szívélyes *hódolat* azon tanúságai által, melyek közelebből az ország színe előtt felséges

férjem iránt, ma pedig émirántam eminenciádnak anynyira szívreható szavai által oly lelkesült kifejezésre találtak.

Fogadják önök azért mélyen érzett őszinte köszönetemet és adják át küldőiknek szíves üdvözlétemet addig is, míg az ország óhajának megfelelően, felséges férjem oldalán *önök között megjelenhetnek.*“

Ezen válaszból megtudjuk tehát, hogy a felséges asszony mindjárt egybekelése után részvételt viseltetett a magyar nemzet iránt, mely részvét annál inkább fokozódott, minél inkább meggyőződött a nemzet hűségéről és ragaszkodásáról a törvényes uralkodó iránt.

Nagy volt a küldöttség öröme, mikor a királyné szavaiból minden kétséget kizárólag megtudta kérése meghallgatását.

A császár a küldöttség összes tagjait udvari ebédre hívta meg. A császári pár csakugyan le is rándult jan. 29-én hosszabb tartózkodásra.

Nem megszokott mondás, amikor állítom, hogy a fejedelmi párnak az útja a magyar határtól a magyar fővárosig valóságos diadalút volt: minden állomáson nagy népsokaság várta éljenezve, kendő- és zászló-lobogtatva.

Ő felségeik néhol ki is szálltak a vonatból, hogy az egybegyültek hódolatát fogadják, megköszönjék. Így pl. Pozsonyban.

Alig pillantották meg ő felségeik waggonját a pozsonyiak, ezer meg ezer éljen dördült meg ismétlődve, ezer meg ezer ember rázta magasan a kalapját, integetett üdvözléssel zsebkendőjével, lobogtatták a zászlókat, míg a cigánybanda rázendítette az eddig eltiltott Rákóczyindulót, emelvén ez által a megkapó

jelenet szépségét és annak egész magyar jelleget kölcsönözvén.

Miután a kiszállott felségeket a megyei és városi küldöttségek üdvözölték, három fehérruhás leány lépett a császárné elé és egyikök, *Samarjay* Anna, e szavak kíséretében nyújtott át neki egy gyönyörű virágcsokrot: „Engedje meg Fölséged, hogy e virágokat a pozsonyi hölgyek legmélyebb hódolata jeléül átnyújthassuk.“ Átvevén és szívélyesen megköszönvén a királyné a csokrot, így szólt a leánykákhöz: „Önök még meghűtik magokat!“ — mire Samarjay Anna gyorsan ezt viszonzá: „Ő nem, felséges Asszonyom, mi nem hülünk meg; mi igen forrón szeretjük a mi királynénkat, semhogy meghülhetnénk.“ Ezeket az édesen hízlgó szavakat vajjon ki sugalmazhatta annak a kedves gyermeknek?

Éppenoly hódolatos és szívélyes volt a fogadás a nánai pályaudvaron is, ahová siettek a Dunán való közlekedés nagy nehézségei dacára is Esztergomból a kanonokok, honorációrok s tisztviselők gr. Forgách helyettes főispán vezetése alatt, hogy üdvözöljék a királyi párt.

Alighogy Pesten megtudták az országgyűlési küldöttség bécsi fogadtatásának (jan. 9-én) eredményét, hogy t. i. a királyné is lejön Pestre, ezer meg ezer kéz elkezdett bajor színű — kék-fehér — zászlókat varrni s ily színű drapériákat készíteni és zászlónyeleket kék- és fehérre mázolni és bajor cimereket festeni, majd meg a nyugoti pályaudvart, a Váci-utat, a Marokkói-ntcát, Erzsébet-, József- és Lánchid-tereket, magát a lánchidat, Albrecht-utat, — egyszóval azon útvonalat, melyen a királyi pár be-, illetve feivonulardó vala a budai várakba, aztán pe-

dig az azon vonalon kívül eső utakat, utcákat és ter-
reket is díszíteni kék-fehér, piros-fehér-zöld, sárga-
fekete és piros-fehér, valamint a főváros színeit viselő
zászlókkal és lobogókkal, mindenféle színű drapériák-
kal és posztókkal.

Minél inkább közeledett a királyi pár megérke-
zésének napja, annál teljesebb s általánosabb lön a
főváros díszítése, sőt fényes kivilágítás is tervbe
levén véve, a szebbnél szebb transparensok is egyre
szaporodtak köz- és magánépületek egyes ablakain.
úgy hogy a főváros már január 28-án teljes díszben
pompázott. Természetes, hogy a bevonulási vonal
alkalmas pontjain a tribünök sem hiányoztak.

Január 29-én reggeli 9 órakor ágyudörgés tudatá
a Gellérthegyről a lakóssággal, hogy a császári pár
éppen most haladt át a magyar határon. E jelre
megkezdődött az egyre nagyobbodó sokaságnak is
hullámozása az utcákon.

A főváros lakossága e napokra szintén megsza-
porodott: külön vonatok Bécs, Temesvár, Arad felől
ezer meg ezer vidékit és idegent hoztak Pestre, kik
látni és üdvözölni akarták a fejedelmi párt s kívált
a királynét, akiről annyi jót és szépet hallottak és
olvastak a lapokból.

Jóval délutáni 2 óra előtt össze volt már gyűlve
a pályaudvaron igen sok egyházi és világi méltóság
és küldöttség; ott lehetett látni a nemzet bölcseit is.
Deák Ferencet, díszmagyarban, kinek ismeretes
húsvéti cikke (1865-ben) adta meg Magyarország ré-
széről az első lökést a kedvező politikai fordulathoz,
melynek a Lajthán túl a főtényezője nem volt más,
mint maga az áldott császárné. A sorakozás egyne-

gyed háromkor kezdődött, mikor az állomásfőnök hírül adta, hogy ő felségeik 15 perc múlva itt lesznek.

Jobb felől a hölgyek, bal felől az urak sorakoztak, míg a köztük levő szabad tér közepén, ahol a királyi párnak kellett keresztül haladnia, a testvér-főváros hatósági küldöttsége foglalt helyet, élén *Rottenbiller* Lipót főpolgármesterrel. A hölgyek előtt 12 fehér öltözetű leányka foglalt helyet sorban. *Havas* Ignác bizottmányi elnök leánykája egy szép virágcsokrot tartott a kezében, melyet a királynénak volt átnyújtandó; a többi 11 kis leánynak virággal telt kosárka volt a kezökben.

Végre megérkezett az oly epedve várt pillanat: a vonat berobogott, s a királyi pár a díszes közönség harsány éljenei között kiszállván a kocsiból, karolfogva közeledett az üdvözlőkhöz, mialatt a 11 kis leány virágot szórt lábaik elé, *Havas* leánya pedig néhány hódolatos szó kíséretében átnyújtá az egészen megilletődött királynénak a szép virágbokrétát, melyet a felséges asszony nyájasan és köszönve vett át.

Végre megszűnt a zúgó éljenzés, és *Rottenbiller* Lipót főpolgármester ő felségeik elé lépve, a következő beszédet intézte a királyi párhoz:

„Császári és apostoli királyi Felségtek!

Legkegyelmesebb Urunk és Asszonyunk!

Kebleink még mindig dagadnak azon boldogító érzettől, melyet a legmagasabb fejedelmi látogatások örömapjai előidézték, és ime! csász. és apost. kir. Felségednek határtalan kegyelme már ismét új örömmel árasztja el a testvér-fővárosok lakóit s az egész magyar nemzetet ma, midőn alig néhány havi időköz után harmadízben részesül azon rendkívüli legmagasabb szerencsében, hogy csász. és apost. kir. Felsé-

ged szentséges személyét színről-színre látva tisztelheti, s ez alkalommal egyszersmind azon forró óhajtásának rég epedve várt teljesülését is elérte, hogy legmélyebb hódoló tiszteletét az erényekben és bájakban egyaránt tündöklő fejedelemné, felséges Asszonyunk és Királynénk, iránt tanúsíthatja.

Nem találunk szavakat, melyek eléggé képesek lennének kifejezni legmélyebb hálánk és köszönetünk azon mértékét, melylyel Felségteknek jelen legkegyelmesebb leereszkedéseért tartozunk.

Nem fogunk azért késni tényekkel beigazolni, hogy az irányunkban nyilvánult legfelsőbb bizalomra érdemetlenek nem voltunk, és azt továbbra is mint legdrágább kincsünket megtartani legszentebb feladatunknak ismerendjük.

Szívünk mélyéből fakadó örömmel üdvözljük tehát Felségteket, mihez leghűségesebb érzelmeinknek gyenge kifejezéseként azon imaszerű óhajtásunkat kötjük, hogy a mindenható Isten Felségteknek népeik boldogítására irányzott szándékait áldásaival tetézzé, — csász. és apost. kir. Felségednek, legkegyelmesebb urunk- és királyunknak, a magyar nemzet boldogítójának, — és Felséges Asszonyunk- és Királynénknak, nemzetünk földi védangyalának, drága életét legjobb egészségben tartsa meg, és engedje, hogy a trón és nemzet közti kötelék, mely felséges Asszonyunknak hazai nyelvünk bámulatra méltó gyors elcsajátítása folytán nemzetünk iránti rokonszenvét tanúsító kegyes hajlama által még szorosabbá lett, oly tartóssá és erőssé váljék, melyet sem idő, sem viszonyok és események bármily hatalma felbontani, de még csak meggyengíteni is képes ne legyen soha. —

Éljen felséges kegyes Urunk. — Éljen imádott felséges Asszonyunk! —

Ebből a beszédből is kiérzik az a rajongó szeretet, amelylyel már 1866-ban viseltettek a drága királyné iránt, kit Rottenbiller is „a magyar nemzet földi védangyalának“ nevez. Meg is éljenezték ezt a helyet s egyáltalán minden mondatot, mely a szeretett uralkodóné üdvözetére vonatkozott, oly bensőséggel s oly erővel, hogy a királyné ajkai a meghatottságtól remegtek és szemei könnybe lábbadtak.

Azon időbeli lapok soha sem mulasztják el kiemelni, hogy „a császár vagy a császárné magyarul, még pedig tiszta csengő magyarsággal“ ezt meg ezt mondá. Ugyanevvel az akkoriban fontos megjegyzéssel vezetik be a lapok ez alkalommal is a király választát, mely így szólt: „Őszintén örülök hogy ismét önök között vagyok, kik már több ízben jelét adták hű ragaszkodásuknak. Ezuttal magammal hoztam a császárnét, hogy ő is tanúja legyen az önök szeretetének, ragaszkodásának.“

Miután a zajos éljenzés, melylyel a szeretett fejedelem e rövid szavait fogadták, elhangzott, és Buda város polgármestere is üdvözölte ő felségeiket, mit a császár melegen megköszönt, — kezdetét vette az örvendező sokaság folytonos éljenzése és leírhatatlan lelkesedése közt a bevonulás a gyönyörűen díszített városba. Ő felsége magyar lovastábornoki egyenruhát viselt, míg a királyné fejedelmi alakját fekete bársony *Kazinczy-attila* takarta nyuszt-gallérral, fejét pedig fekete bársony *kalpag* fedte. A nemzeti viaselet szemlélése még fokozta a népsokaság lelkesedését, mely alig ismert határt.

Elül hajtatott a főpolgármester a főváros zászló-

jának elővitele mellett; őt követte a budapesti fényes banderium, mely lépést haladt a királyi pár hatos fogatu nyitott hintaja előtt. Király és királyné nem tudták eléggé viszonzni azt a frenetikus üdvözlést, mely az egész útvonalon feléjük zúgott. A népen az öröm, a lelkesedés mámore vett erőt, s a fejedelmi pár felindulása ennek a valóban határtalan szeretetnek és hódolatnak a láttára tetőpontját érte.

A budai lánchídfőnél Buda királyi város, mint tulajdonképpeni főváros, tanácsa és küldöttsége üdvözölte az uralkodó párt, melyet az Albrecht-úton és mindenütt a várpalotáig szokatlan lelkesedéssel éljenzett meg a népsokaság. Én akkor kispap lévén a központi papnöveldeben, társaimmal együtt a Mária-Dorottya-utca és Fürdő-utca sarkán, a Loydepület mellett állittatván fel, itt néztem a királyi pár bevonulását. Többedmagammal sokáig be voltunk rekedve a sok éljenzéstől. A népnek a paroxyzmussal határos lelkesedése szinte félelmes volt. A kocsik csak lépést haladhattak, így jól láthattam a jobbra-balra üdvözölgető császárnét, ki már külső szépségével mindenkit elbűvölt. Bécsben sokszor láttam: de ily szép nem volt ottan soha.

Este ő felségeik megérkezésének örömnünepére a testvér-főváros fényesen ki volt világítva. Hét órakor átjött a király is nyitott kocsiban Pestre, hogy a kivilágítást közelebről megtekintse, míg a királyné a várpalotából gyönyörködött azon a páratlanul szép látványon, melyet a lángtengerben úszó Pest s a kivilágított Duna nyújtott. A királyt Pesten a több mint 150,000 ember, mely az utcákon bömpölygött, mindenütt zajosan megéljenezte.

Visszatérve a várpalotába, még sokáig el volt

merülve a királyi pár a villogó panoráma nézésébe, míg a zúgó éljenek jól áthallatszottak hozzájuk.

„Eliz! ezt az örömet csak neked köszönhetem!”
E szavakkal búcsúzott el ez este *Ferencz József Erzsébettől*. — — —

Az azon időbeli lapok minden lépést, mely a kiegyezéshez közelebb vezetett, minden avval kapcsolatos legesekélyebb mozzanatot is aggályos pontossággal jegyeznek föl s mindenütt a királynéra utalnak mint a nemzet szószólójára, védasszonyára s a kibékülés leghatalmasabb tényezőjére.

Így minden udvari ebéd, cerele, színházlátogatás, fogadás, mondott és viszonzott beszédek pontos lelkiismeretességgel fel vannak említve, elmondva, leírva.

Hogy megközelítőleg helyes képét adjam az akkori szituációnak, és hogy némileg megfelelő fogalmunk legyen a mi egyetlen drága királynénk áldásos működéséről, több apró részletet kell eme királyi látogatás történetéből elmondanom, amely részletek most talán kicsinyeseknek, jelentékteleneknek látszanak, de amelyekből szövődött össze mai politikai helyzetünk alapja, s melyek tehát akkoriban nagyon is komolyak és jelentékenyek voltak.

A bevonulásra következő napon, január 30-án, este 1/26 órakor udvari *díszebéd* volt, melyen a fejedelmi páron kívül mintegy negyvenen vettek részt, ezek között Scitóvszky hercegprimás, gr. Cziráky János főkamrás, gr. Wenckheim szolgálattevő kamrás, gr. Károlyi György koronaőr, Mailáth György főkancellár, Königsseggrófné, a császárné szép főudvarmesternője, gr. Pálffy Mór tábornok, Thurn-Taxis hercegnő stb. . A király ez alkalommal magyar huszárezredesi egyenruhát, a királyné francia szabásu

fehér selyemruhát viselt csipkéekkel. Órála egyik lap akkor így ír: „A fejedelemasszonynak páratlanul dús hajzata habzólag hullott le vállaira, nyakát remek gyémánt nyakék díszíté. *Oly szép, oly bájoló még sohasem volt, mint ez alkalommal.*“ Az ebéd alatt nyájasan beszélgetett szomszédjaival — mindig *magyarul.*“ Ebéd és 4 óráig tartó cecle után a királyi pár az ismét kivilágított város utcáin végig hullámozó népsokaság által lelkes éljenekkel üdvözölve, nyitott kocsin hajtatott a Nemzeti Színházba, ahol megint csak óváció várt rá.

Másnap este megint udvari ebéd volt, amelyre azonban csak urak valának hivatalosak; de az ebéd végeztével az u. n. sárga teremben *hölgy-kört* tartott a királyné. Ez alkalommal ő felsége fehér *magyar* ruhát viselt, fején tündöklő diadémája volt, s fejedelmi alakja kivált a több mint 80 hölgy közül. kiket br. Sennyey Pálné mutatott be sorban ő felségének. A Pesten tartózkodó mágnásnék szinte teljes számban jelentek meg, sokan Bécsből is lerándultak, mások, mint pl. gr. Almásy Kálmánné, vidékről jöttek fel. Ott lehetett látni gr. Esterházy Mórnét, gr. Török Bálintnét, a Wenckheim grófnőkét, a három bájos Széchenyi grófnét, úgymint Széchenyi-Andrássy, Széchenyi-Zichy és Széchenyi-Sztáray grófnékat. De világhírű szépségével, leereszkedő nyájasságával, szívélyes természetességével a királyné valamenyijöket felülmulta, és ezek a szépség és báj terén is elismerték királynőjüknek. Jellemző volt a hölgyeknek pompában és izlésben egymással vetélkedő ruháinak a *színe* is. Ez túlnyomólag veres-fehér — a király —, és kék-fehér — a királyné — családi színe volt.

Este fél nyolc órakor ismét meglátogatta a királyi pár a Nemzeti Színházat s ott maradt az elő-

adás végéig. A királynénak különösen a *magyar zene* tetszett.

A királyi pár ekkori itt időzésének talán legünnepélyesebb és legfontosabb mozzanata a főrendi- és képviselőház küldöttségének fogadtatása volt az uralkodó és főséges neje által február 1-én, d. u. 1 óra után. Ugyanakkor fogadta a királyi pár a testvér-főváros üdvözlő közönségét is. Az ez alkalommal elhangzott beszédek leginkább világítják meg a helyzetet és az uralkodó pár és a nemzet közti viszonyt.

Az egyesült országos küldöttség biboros vezetője ezen ünnepélyes alkalommal a következő beszédet intézte :

„Császári és királyi Felség!

Felségednek hazánkat végtelenül boldogító ismételi megjelenése hűséges Magyarországnak fővárosában, újabb és legfényesebb tanúbizonysága ama atyai és királyi kegyelmének, melylyel Felséged nemzetünk és hazánk boldogítása iránt oly kitűnően viseltetik. — De kétszeresen boldogító jelen legmagasabb hazánkban megjelenése azért, mert Felséged atyailag meghallgatván a nemzet forró óháját és kérelmét, hódolva tisztelt honanyánk, felséges királynénk, társaságában kegyeskedett honunkba érkezni. Óhajtvá várt alkalmat nyújtani a hon fiainak és leányainak a hódoló tisztelet, hűséges ragaszkodás és forró szeretet érzelmeit iránta is örvendő kitüntetni. Felséged ama legmagasabb kegyelmétől áthatva, az egybegyűlt hongyülés édes, egyszersmind mulhatlan kötelességének ismerte Felségednek a legmélyebb hálaköszönet mellett jobbágyi hűségét és hódolatát küldöttsége által bemutatni, s nekünk jutott a legmagasb szerencse Felséged előtt a hongyülés abbeli ér-

zelmeit tolmácsolni. Kegyeskedjék azokat szokott atyai kegyelmességével elfogadni, — elfogadni egyzersmind az egész hazánkban sokszorosan hangzó eme szíves óhajtást: „éljen a király!”

A király érces hangon és szabatos kifejezéssel adott válaszában, melynek szószerinti szövege megtalálható „Király és Korona” c. munkámban (I. 283.)* — azon reményének adott kifejezést, hogy erős akarattal, kölesönös bizalommal és egyesült erővel sikerülni fog a jelen politikai nehézségeken diadalmaskodni s kedvező állapotot teremteni.

A küldöttség a király beszédének megéljenzése és a népeit boldogítani akaró fejedelem eltávózása után egy másik terembe ment, hogy megvigye az ország fejedelemasszonyának is a nemzet hódolatát és őszinte köszönetét azért, hogy a király oldalán a haza fővárosában megjelenni kegyeskedett.

A fölséges asszony a trón zsámolyán állva, ismét magyar szabásu, gazdag selyem öltönyben fogadta a küldötteket, kiknek nevében megint a primás üdvözlé a tündéri szépségű és angyali jószágú királynét.

Scitóvszky beszéde így szólt:

„Felséges Császárné!

Határtalan az öröm, kifejezhetlen a hála az öszszes Magyarhonban, hogy Felségednek boldogító látogatásában egyik legforróbb, sőt végtelen epedő óhaja teljesült. Rég s folytonosan kívánta s várta ugyanis a hű magyar nemzet, nyilnék mielőbb alkalma Fölséged iránt kegyeletét, hódoló tiszteletét, őszinte ragaszkó-

*) E munkában egyáltalán minden részletesen el van mondva, mi a kiegyezésre és koronázásra vonatkozik.

dását és szeretetét az ország kebelében színről-színre kitüntetni. És ime, Fölséged meghallgatva a haza fiának s leányainak hő óhaját és buzgó kérelmét, teljesíteni és valósítani kegyeskedett a bennünk folytonosan táplált boldogító reményt. — Méltóztassék Felséged eme kegyes anyai leereszkedéseért és szereteteért elfogadni az összes nemzet legforróbb hála-köszönését, melyet a hongyülés általunk, mint küldöttjei által, a legmélyebb tisztelettel jelenteni szeretnénk. Legyen Felséged kegyelmesen meggyőződve, miként magas ittlétét legszebb, legholdogítóbb napjaink közé számítani és szünet nélkül szívvel és szájjal óhajítani fogjuk: éljen a felséges Királyné!”

„Éljen a királyné!” kiáltotta ismételten mintegy 80 lelkesült honatya, kalpagját vagy kalapját magasra emelve.

A királyné néhány pillanatig mélyen meghatva némán szemlélte ezeket a különben komoly férfiakat, kiknek most az arcát kipirosította az öröm és a lelkesedés.

A jelenet erősen emlékeztetett a Mária Teréziát és a magyar országos követeket Pozsonyban ábrázoló képre.

A királyné jobb kezében egy papírlap volt alkalmasint az adandó válaszszal; azt most balkezébe véve összegyűrte s úgy támaszkodott, avval a kezében, a trónszerű szék egyik karjára, míg a jobb kezével megtette a beszédhez szükséges, természetes taglejtést. A válasz pedig, melyet Istennek ez a legaldottabb teremtménye a legtisztább magyarsággal, a legnagyobb bensőséggel s ellenállhatatlan bájjal adott elő, így hangzott:

„Szívem benső vágya teljesült, midőn fölséges

férjemmel Magyarország fővárosában megjelenhettem, mert *őszinte vonzalommal és meleg rokonszenvvel viseltetem a nemes magyar nemzet iránt* s körében örömet idézőm.

Azért az országos főrendek és képviselők ezen szívélyes üdvözlete is igen kedves előttem, s azt azon hő óhajttással viszonzom: hogy a Mindenható nagy, az ország határain is túlterjedő horderejű működésüket legdúsabb áldásával kísérje!“

* Az utolsó szavaiban foglalt imaszerű óhajt, „hogy Isten az országgyűlés működését legdúsabb áldásával kísérje,“ — a fenkölt lelkű fejedelemasszony összekulesolt kezekkel mondá. E pillanatban igazán hasonlított a hazának a hazára áldást leendő nemtőjéhez.

Határtalan lelkesedéssel fogadák a tisztelgők a felséges asszony választát, mely eljutott az egek Urához is, ki csakugyan áldásával kísérte a már a múlt évben (1865-ben) összehívott országgyűlés működését, melyet csak a talián hamisság, a burkus erőszak s a gall ármány szakított félbe rövid időre.

A távozó honatyák ragyogó arcáról öröm, boldogság és büszkeség s azon elhatározás volt leolvasható, hogy a király buzdításához és a királyné óhajához mértén fognak eljárni törvényhozói tisztjökben.

Bécsben az abszolutizmus és centralizmus hívei nek, kik előtt nem valánk egyéb, mint „eine verabscheuenswerthe Horde von Rebellen,“* gonosz, végtelen gonosz napjuk volt, amidőn olvasták, hogy a „császárné őszinte vonzalommal és meleg rokonszenvvel viseltetik a *nemes magyar nemzet* iránt.“

* Lázadók gyűlöletes hordája.

Az országos küldöttség után fogadá a királyné Pest és Buda királyi városok tanácsait és küldöttjeit. Rottenbiller L. főpolgármest ekként üdvözlé a fejedelmi hölgyet:

„Felséges Császárné és Királyné!

Legkegyelmesebb Asszonyunk!

A testvér-fővárosok lakói legnagyobb mérvben érzik magukat boldogoknak most, midőn felséges fejedelemnőjüket, legkegyelmesebb asszonyukat, körükben hódolatteljesen tisztelhetni szerencsájük van.

Nemzetünknek oly sokszor volt már alkalma Felségednek legkegyelmesebb hajlamairól meggyőződhetni, miszerint Felségedet méltán nevezhetjük e haza védasszonyának.

Fogadja Felséged legmélyebb hálánkat és köszönetünket azon kegyességért, hogy legmagasabb látogatásával hű magyarjait s ezek között különösen a testvér-főváros lakosságát megörvendeztetni méltóztott; engedje, hogy mi, mint Pest városának képviselői és küldöttei, közönségünk egyetemes érületét e rövid mondattal fejezhessük ki: Éljen boldogul, és sokáig a mi szeretett és imádott Királynénk!”

A királyné, aki mögött *Mailáth* György főkancellár és br. *Sennyei* Pál főtárnokmester, valamint hat udvarhölgy állottak, a következő válaszzal örvendezteté meg a főváros küldöttségét, most sem pillantva a kezében levő papírra:

„Örvendek, hogy alkalmam van kijelenthetni Pest városa lakóainak, miként fölséges férjem iránt ismételve tanúsított hű ragaszkodásuk szívélyes nyilvánulását legkedvesebb emlékeim közé sorolom.

Tudassák ezt önök küldőikkel, s legyenek meg-

győződve, hogy szép városuk mindinkább reményelhető fölvirágzását különös részvéttel kísérendem."

Most Paulovics, Buda város főpolgármestere, üdvözlé szép szavakban a királynét, ki ezeket felelte:

"Régóta táplált óhajtasom vala időzhetni Magyarországnak fővárosában, s ezen óhajtas valósulásának annál inkább örvendek, mert meg vagyok győződve, hogy fölséges férjem ezen ősi királyi város hű lakó-sainak őszinte ragaszkodására bizton számíthat.

Tudassák önök küldöikkel szíves üdvözlétemet!"

Mindkét üdvözlő beszédet s az ezekre leírhatatlan bájjal adott válaszokat az ikerfőváros küldöttjei lelkesen megéljeneztek és reménynyel eltelve egy zsebb jövő iránt, hagyták el az ősi lak termeit, melyeket hosszú némaság után a jóságos fejedelemszszony tett újból az öröm és lelkesedés hangos tanjárává.

A királyné feleleteinek egyik fővonása a királyi férje iránti hűség és ragaszkodás hangsúlyozása: ezt az illetők főérdeme gyanánt emeli ki, mi által fölséges férje érdekét helyezi kötelességszerűen mindenek fölé. —

A királyi pár mostani látogatása csak március 4-én ért véget. A király sűrű érintkezése az országgyűlés legkiválóbb tagjaival s más jeles államférfival sok félreértést szüntetett meg, sok nehézséget hárított el, mely a kiegyezés útjában állott, — míg a királyné a kibékülni óhajtó felek szívére hatott az ő angyali jóságával engesztelőleg és felejtetőleg, és gyakran maga körül gyűjtötte az előkelő világ lelkes honleányait.

A királyné volt mindenütt a legbensőbb s legünnepélyesebb ovációk tárgya, kit mindenki bálványo-

zott. A lapoknak nem volt száma, mely órála nem írt volna. Különösen azt magasztalták nála, hogy a magyar nyelvet megtanulta és az udvarnál érvényre juttatta, ahol a magyar honleányok főbbé nem kénytelenek németül vagy franciául társalogni, hanem bátran használhatják édes anyanyelvüket. De sőt mesélték a lapok azt is, hogy a királyné vele németül vagy franciául beszélni kezdő magyar úrnőnek magyarul felelt.

Hálásan emlegették, hogy a magyar viseletet, — melyvel addig inkább csak tüntettek —, udvarképessé tette, sőt még Bécsben is gyakran hordott magyar szabásu ruhát. Így mindjárt 1866. április elején diszesen kiállított nehéz selyem attilát rendelt Budapestről. —

Alighogy 1866. jan. 29-én felséges ura oldalán megérkezett a magyar fővárosba, másnap, 30-án, már megjelent a lapokban Ujváry Mihálytól „Erzsébet” cím alatt egy igen szép szózatszerű dicsének, — és így folyt a királyné megérdemlett magasztalása mindvégig prózában és költeményben egyaránt.

Hogy ezen pesti tartózkodása alatt is meglátogatta az Angol-Kisasszonyok zárdáját és intézetét, azt már elmondtam másutt. Itt még csak azt említem föl, hogy ez alkalommal elvállalván az épülőfélben levő ferencvárosi templom építésének fővédnökségét, az építés költségeihez tetemes összeggel hozzájárult, és a város szegényeiről sem feledkezett meg, versenyre kelvén a kimeríthetetlen bőkezűségéről ismeretes királyi férjével.

Végre közeledvén az elválás órája, az uralkodó a következő kéziratot intézte udvari főkancellárjához:

„Kedves Főkancellárom, Mailáth!

Szívesen teljesítém az országnak felséges Hitve-

sem óhajtságával is találkozott kérelmét s vele kedvelt Magyarországom fővárosába jöttem, hova rövid időtartam alatt most már harmadizben vezérlett az ország jóléte iránti élénk gondoskodásom.

A hű ragaszkodás és változatlan szeretet, melylyel, mint a népek legértékeseb adományaival, a testvér-városok lakosai Mindkettőnkhez közeledtek, ezúttal is kellemesen hatott Reánk, s azért itteni időzésünket nemcsak fejedelmi tisztünk teljesítésében, hanem szívünk hajlamát is követve, örömet meghosszabítók.

Őszinte elismerés és örömteljes visszaemlékezés azon érzelmek, melyeket Én és felséges Hitvesem mind jelenleg, a távozás pillanatában, táplálunk, mind később is megőrzendünk, — s melyek szívünkben mindenkor azon óhajttal találkozandanak, hogy az ország fővárosában mielőbb ismét időzhessünk.

Kivánom, hogy Tárnokmesterem, báró Semmyey ezt a két testvér-város lakósaival tudassa. ---

Budán, 1866-ik évi március 4-én

Ferencz József s. k. .

Március 5-én d. e. 11 órakor hajtattott a fejedelmi pár az éljenző és búcsúzó közönségtől mindenütt sűrűn megszállt utcákon a pályaházhoz, ahol mindazok már össze voltak gyűlve, kik a fogadásra is megjelentek január 31-én. Király és királyné néhány percet szívélyes búcsúzással töltvén, a királyné, midőn néhány főrangú hölgytől búcsút vőn, a *szónok legteljesebb értelmében sirt.*

Fölsegítvén a király a királynét az udvari waggonba, a felső lépcsőn megállt és födetlen fővel messze hallhatóan mondá: „Reménylem, hogy nem-

sokára megint visszatérhetek kedvelt Magyarorszá-
gomba!”

E szavakra rivalgó éljen harsant fel minden ol-
daltól. Szinte fölösleges emlitenem, hogy a királyné
az elindulásnál is magyar ruhát és kalpagot viselt,
míg a királyon magyar tábornoki kabát volt.

Így végződött ez a következményeiben áldásos
első látogatás 1866-ban. —

De bocsánat! még két dolgot elfelejtettem el-
mondani ezen pesti tartózkodás idejéből. Az egyik ezt
Eme látogatás emlékére Buda városa két gyönyörű
aquarell-képet készíttetett; az egyik a budai hídfőnél
való fogadtatást, a másik az Albrecht-úti felvonulás:
ábrázolta. A két képet diszalbumba köttették, amely
így a festészet, ezüst-művésés, de főképpen a könyv-
kötészet dolgában valóságos remekmű volt. *Érczhegyi*
Ferenc kötötte be, kit később ki is neveztek udvari
könyvkötőnek. A tárcza fölékesítésére 8 font ezüstöt
használtak fel. Látható volt rajta az osztrák, bajor,
magyar címer és Budapest címere e felirattal: „Buda
város közönsége fölséges Királynéja látogatása emlé-
kéül január 29-én 1866.”

Ezt az albumot júl. 7-én egy küldöttség nyuj-
totta át Bécsben a királynénak, ki azt kedvesen fo-
gadván, azt mondá, hogy az album őt nagyon szép
napokra emlékezteti.

A másik a királyné szivnemességét dicséri; ha
elfelejtem, nem sokat ártott volna: ezer meg ezer ily
nemes vonást olvasott már a közönség a királynéről.

A dolgot ekként beszélik el az akkori újságok:

Mező Túron egy szegény mesterember felesége
hármast szült. A különben is gyöngye és beteges asz-
szony nem levén képes három gyermeket szoptatni,

vagy mesterségesen táplálni, kénytelen volt melléjük szoptató-dajkát fogadni. De télen férjének sem men-
vén jól a mestersége, szegénységénél fogva nemcsak
hogy a dajkát nem fizethette, hanem magának is alig
volt, miből élnie. Egy jó ember tanácsára segélyért
folyamodott az éppen Pesten időző királynéhez, ki
haladék nélkül havi 20 frtot utalványoztatott a szegény
apróságok ápolására. Ez a kegyadomány egyelőre 3
évre volt meghatározva. De az Isten a három gyer-
meket gyorsan egymásután elvette, anélkül hogy a
felséges asszony segélyét sokáig élvezhatték volna.
Ismervén azonban a királyné a különben is sok gyer-
mekkel megáldott mesterember-család sanyarú hely-
zetét az anya kérvényéből, a kegyadományt továbbra
is meghagyta a nyomorgó családnak. —

**Az 1866-iki háború. Erzsébet s gyermekei Budán.
Erzsébet a sebesültek között. A koronázás.
Horváth Mihály.**

Az 1866-iki háborúról szólottam ugyan a „Király és Korona“ c. munkában, mindazonáltal szükséges, hogy azt itt is, legalább a legeslegrövidebben, érintsem, különben nem értik meg jelen munkámnak eme háborúval összefüggő részét.

Bismarcknak már régóta az volt a terve, hogy Ausztriát, mely örökös tartományaival a német szövetséghez tartozván, abban az első szerepet vitte, Németországból és a szövetségből egészen kiszorítsa és kizárja, ennek megtörténte után pedig a Hohenzollern-dinásztíának a német birodalomban azt a szerepet juttassa, melyet évszázadokon keresztül játsztak ott a Habsburgok, azaz: Bismarck a porosz királyt akarta a német császári koronához juttatni.

Vittore Emanuele király, ki 1859-ben s azután a Pápát és a többi olaszországi uralkodókat megfosztotta országaiktól, amint idegen — francia — segedelemmel megszerezte Lombárdiát, úgy szerette volna most megint idegen szövetséget segítségével magának megkaparintani Velencét, az „Adria gyöngyét.“

Szövetkezett tehát az akkor még katolikus Ausztria ellen az olasz karbonárizmus vagy szabadkőművesség a porosz protesztántizmussal, III. Napoleón pedig örömmel és figyelemmel kísérte a háború

fejeményeit. Ha igaz, gondolta magában ez a koronás intrigáns, hogy „duobus litigantibus tertius gaudet,” akkor az is bizvást igaz lesz, hogy „*tribus** litigantibus *quartus* gaudet.”

A porosz éjszakon, az olasz délen támadta meg Ausztriát, mely így két tűz közé szorult. Németország déli — katolikus — államai ugyan nem szövetkeztek a poroszszal Ausztria ellen, de ennek lényegesen nem is segíthettek. Úgyszólván egyedül Szászország vett tetteleg részt a háborúban Poroszország ellen Ausztria mellett.

Albrecht főherceg 1866. jún. 24-én tönkre verte az övénel sokkal erősebb olasz hadsereget **Custozzánál**, és Tegetthof megsemmisítette néhány fahajójával a sok **páncélos** hajóból álló nagy olasz hajóhadat **Lissa** szigeténél 1866. júl. 20-án.

Így büntette meg Isten a szentségtörő, szószegő hamis olaszokat.

Éjszakon **Benedek** Lajos főparancsnok hazafiatlanságát büntette meg, és gögjét alázta meg a seregek Ura. Benedek, kiben egyébiránt néven és vitézségén kívül mi sem volt magyar, mielőtt a háborúba indult, kardjára csapott s állítólag így kiáltott fel: „No majd hozok én a magyaroknak alkotmányt a kardom hegyén!”

A porosz táborban ott volt maga a porosz király, I. Vilmos, fia, Frigyes trónörökös, a híres Moltke, s no aztán maga Bismarck, a tengernyi vérontásának okczója.

Dacára annak, hogy az osztrákok, kivált Turnau, Trautenau és Jicin mellett oroszlánbátorsággal har-

---

*) Három perlekedő között a negyedik örvend.

coltak. *Königgrätznél*, júl. 3-án, mégis irtózatos vereséget szenvedtek, mire a poroszok gyorsan előrenyomultak s Bécest oldalt hagyván, már Pozsonynál csatároztak.

Bécs környékét az odasiető Albrecht főherceg hiába erősítette meg: a bécsiek egyre kérték a császárt, hogy ne tegye ki őket az ostrom borzalmainak, s jelentse ki városukat *nyílt* városnak stb.. S a bécsi pangermán elem is kezdett mozgolódni.

Fegyverszünetet, majd békét kellett kötni (Nikolsburg: Prága) 1866. aug. 23-án.

Az olaszok, valamint 1859-ben Napoléon kezéből és kegyelméből kapták Lombárdiát, úgy most szintén idegen, Bismarck, számító nagylelkűségéből vitték el szégyenletes vereségük dacára a szép Vellencét. Ausztria megszűnt tagja lenni a német szövetségnek s hadi sarcot fizetett.

Ez volt nagy vonásokban az 1866-ki kettős háború.

Jóval ennek kitörése előtt megalakították Kossuth és a magyar emigráció vezérférfiai helyeslése mellett Olaszországban az egyik, Poroszországban a másik *magyar legiót*. Ezeknek az lett volna azonkívül, hogy az olaszok és poroszok oldalán harcoltak Ausztria és a császár ellen, a főfeladatuk, hogy előrenyomulva a győzedelmes olasz, illetve porosz csapatokkal, Magyarországra betörjenek s ott lázadást idézzenek elő, amire persze Kossuth és társai is bejöttek volna az országba.

Kétségtelen, hogy ez esetben hazánkban polgárháború keletkezik. *Deák* Ferenc, gr. *Andrássy* Gyula és br. *Eötvös* József hívei, kik a dinásztíával való kibékülésben és kiegyezésben reméllték — és jogosan

— a haza üdvét eszközölhetni, bizvást szembeszállnak a felforgató és a hazának Ausztriától való elszakítását erőszakoló elemekkel. De erre, hála Istennek! nem került a dolog, megkötöttén a prágai béke a maga idejében.

A háború csak elodázta, de meg nem hiúsította a kiegyezést, amelyen az országgyűlés elnapolása után is a haza bölcse és barátai buzgón munkálkodtak. Hiába akarták Deák Ferencet rávenni, hogy most, Ausztria leveretése után, a kiegyezés díja fejében többet követeljen az ország részére, mint amennyit követelt a háború előtt. Nem tette. A megkezdett alapon folytatta tárgyalásait br. Beust újonnan kinevezett osztrák birodalmi miniszterrel.

A kiegyezés, melynek Bécsben legmelegebb és leghatalmasabb szószólója mind koronás férjénél, mind a családi tanácsban maga a császárné volt, szerencsésen létrejött.

De lássuk, mit művelt ez, t. i. a császárné a háború alatt?

Ezen időben történt, hogy gr. Andrássy Gyulához, kivel a kiegyezés esélyeiről és veszélyeiről beszélgetett, ezen nevezetes szavakat mondá: „Ha rosszul mennek dolgai a császárnak Olaszországban, úgy ez mélyen fáj nekem; de ha Magyarországon mennek rosszul, úgy ez megöl engem!”

A déli harcterről érkezett győzelmi híreket csakhamar követték az éjszaki harcterről a poroszoknak Csehországba való benyomulásáról és az osztrákok több vereségéről szóló gyász hírek.

A császárnak gondoskodnia kellett, hogy hitvesét és gyermekeit biztonságba helyezze. Erzsébet

tüstént kijelenté, hogy ő csak Budára megy. Alighogy a Burgban és Bécsben a császárné ezen elhatározása megtudódott, határtalan lön ellenségeink őszinte vagy tettetett rémülete: a bukott vagy bukófélben levő rendszer emberei, egyik a másik után, jelentkezvén a császárnénál, minden ékesszólásukat felhasználták, hogy őt terve kiviteléről lebeszéljék.

„Hová is gondol Fölséged!” mondá többek között egy bukott politikai nagyság. „Fölséged magát a áruló és pártütő magyarok hatalmába akarja adni a fönséges császári gyermekekkel együtt! Hát nem méltóztatik tudni, hogy éjszak felől Klapka György, dél felől Türr István Kossuthékkal együtt közelednek a külellenségek csapataival magyar legiök élén a magyar határokhoz, és közös céljuk éppen Budavara? Hát Fölséged képes volna a magyarokhoz menekülni, kik csak egy jelszóra várnak, hogy fegyvert ragadjanak a császár ellen?! Hát Fölséged csakugyan a vérszomjas tigris torkába akarna rohanni és abba dobni a császári gyermekeket s kivált a koronaheregeget, a birodalom reménységét?!”

„Éleg, elég, ne tovább!” felelé a császárné; de jól tudván, hogy az ily ijesztgetések és rágalmazások az illető gonosz lelkiismeretében találják forrásukat, és hogy céljuk nem egyéb, minthogy őt elidegenítsék a magyar nemzettől, melyet ő egy pár rövid év alatt jobban megismert, mint az osztrák államférfiak negyedfél évszázad alatt, — nem akart különben is méltósága alatt levő vitatkozásba bocsátkozni, amiért is még csak ezt mondá: „Nem vérszomjas tigrishez, hanem a nagylelkű magyar orosz-lánhoz menekülök gyermekeimmal együtt. Ez nem fog bennünket bántani és meg fogja védelmezni

gyermekeivel együtt az anyát, aki hozzá bizodalommal közeledett. Hisz a magyar nemzet önöknek is megbocsátott, kik évtizedeken keresztül az ő hóhérai voltak. — Adieu! S a császárné hátat fordított a kétes jóbarátnak.

Ekkor Viktoria angol királynő levelét kézbesítik a császárnénak. Az angolok királynője és az indiák császárnője londoni palotáját ajánlja föl menedékhelyül „testvérenek” a szerencsétlen háborúk tartama alatt, s egészen elfogulatlan emberek, köztük a dinasztia több tagja, kérve kéri a császárnét, hogy az angol ajánlatot elfogadja. — *Erzsébet visszautasítja.*

„Biztosabb vagyok én és gyermekeim Budán, hű magyarjaim között, mint akár Windsorban, az ismeretlen angolok között. Megköszönöm nyomban ó britt felségének szívességét, de elfogadása által nem akarom megbántani a magyarokat és szegénységi bizonyítványt kiállítani a dinasztia részére.”

S így is lőn.

A királyné Gizella főhercegnő és Rudolf trónörökös kíséretében Budára költözött s ott, amint már más helyen elbeszéltem, gyermekeit a budai hegyekben, a Kochmeister-féle nyaralóban helyezte el a levegő kedvéért, ő maga pedig megosztotta minden idejét gyermekei (ezeknek a legkevesebb jutott) és a *sebesültek között.*

Nemsokára megteltek az állandó katonai és polgári kórházak sebesültekkel, akiket mind nagyobb számban szállítottak haza a két harctérről.

Bécsben és Budapesten s a birodalom nagyobb városaiban ideiglenes kórházakat is állítottak fel, melyeket gyorsan mind megraktak sebesültekkel. Pes-

ten pl. voltak elhelyezve sebesültek a Ludoviceumban, az Orezy-kertben, az üllői-úti kaszárnnyában, az izraeliták kórházában, a Rákoson stb..

A királyné elrendelte, hogy a laxenburgi kastély egy részét szintén rendezzék be kórháznak: a főfelügyeletet ezen kórház fölött a királyné magának tartotta fenn.

Budapesten az említetteket, Bécsben a bécsi kórházakat rendre járta a jóságos fejedelemasszony. Úgy jelent meg a fájdalmak ezen tanyáin, mint az irgalom, könyörületesség és vigasztalás angyala. A kórház rendesen a szomorúság háza; de mikor egy ilyenbe betette a lábát a fejedelemné, a szomorúság és kétségbeesés tüstént átvarázsoltatott reménynyé és megadássá. Elmondok a királyné ezen látogatásai idejéből egy-két epizódot, melyek Istennek e rendkívüli teremtetését az ő igazán angyali jóságában mutatják be nekünk.

Ha a királyné, rendesen csak egy udvarhölgytől és egy inástól kísérve, valamelyik kórházban megjelent, azon osztály vezető-orvosa, melyet először akart meglátogatni, jelentést tett neki a sebesültek számáról és állapotáról, végrehajtott és végrehajtandó operációkról. Ezután belépett a királyné az illető betegterembe és az orvos s a kórházi lelkész kalauzólása mellett ágyról-ágyra ment, minden beteghez intézve egy pár vigasztaló és bátorító barátságos szót, az egyiknek is másiknak is csúztatva a vánkosa alá, ha azt a lelkész kíváncsnak mondta, egy-egy kegyadományt, vagy átadva neki, már t. i. a *katholikus* sebesültnek, egy-egy megszentelt Mária-érmet. Ha az orvos valamelyik sebesült állapotáról kedvezően, biztatólag nyilatkozott, mennyei derü sugárzott a drága

királyné tündéri szépségű arcáról; de ha az orvos szánakozva jelezte a veszélyt, amelyben a szegény sebesült forog, a szomorúság és a sajnálat borja ereszkedett a jóságos fejedelemasszony szende ábrázatára, és ilyenkor elfordulva a reménytelen sebesülttől, könnyelt szemeit törülgette észrevétlenül.

Ha az egyik teremben végig járta ágyról ágyra a beteget, a következő terembe ment és nem került ki a legkisebb betegszobákat sem. Csak nagy nehezen lehet lebeszélni, hogy ne lépjen azon katonák szobájába, akiknek sebei már megüszökösödtek.

A magyar harcfiakkal a bécsi kórházakban is édes anyanyelvükön szólt, mi a szegény sebesülteknek végtelenül jól esett.

Volt a szintén kórházzá átalakított bécsi gumpendorfi laktanyában többek között egy magyar katonája is, aki a rendelt orvosságokat semmi szín alatt nem akarta szedni. Az orvosok a kórházi lelkészhez, P. Novacek Károly redemptorista szerzeteshez, fordultak, hogy hatna ez a megátalkodott betegre, kit, ha a rendelt gyógyszert be nem veszi, a halál fenyegetett. Ámde P. Novacek édes-keveset értvén magyarul, nem tudott kellőképpen hatni a makedon katonára.

P. Novacek a királynét hívta segítségül. Ő felsége éppen kijelenti búcsúzófelben, hogy ma volt utóljára ebben a kórházban, mert másnap indul Budára. A jó páter ijedtében félre tesz minden etikettet és előadja kérését, hogy megmentse annak a megátalkodott vitéznek az életét. Az udvarhölgy órájára tekint és bátorodik megjegyezni, hogy már Schönbrunnban kellene lenniök.

„Sebaj!“ mondá minden habozás nélkül a királyné: „hol fekszik az a nyakas vitéz?“

„A III. emeleten, a 125. szobában.“

A királyné oly gyorsan haladt fel a lépcsőn, hogy P. Novacek alig tudta követni.

Mint anya beteg gyermekéhez, oly édesen szól, oly szépen kér és könyörög a királyné, a magyar baka könyekre fakad és megígéri, hogy bevesz ő ezentúl minden medicinát, még ha keserű volna is, mint a „gyéhemma“ mérge, s nyomban ott, a királyné szeme láttára bevesz egy adag port, amelylyel őt már egy hét óta hiába kínálgatta orvos is, pap is.

A királyné meglepégedetten és mosolyogva távozik.

De egy előbbi eseten okulva, nem igen bizott a katona állhatatosságában, amiért is másnap reggel Königssegg grófot és nejét a kórházba küldte tudakozódni. — A katona megtartotta adott szavát.

Az az eset, „melyen a királyné okult,“ kiviláglik a következő levélből, melyet a királyné íratott az ő nemeslelkű magyar felolvasó hölgye, Ferenczy Ida, által egy t.-szelei cigánynéhez:

„Fehér Rozália világtalan cigánynőnek Tápió-Szelén, (Pestmegyében).

Jó asszony! Ő felsége Erzsébet császárné és királyné Bécsben a kórházban járt meglátogatni a sebesült katonákat, s azok között találta önnek fiát, Józsefet, nagy sebbel a jobb karján. Az orvos kinyilatkoztatá, hogy le kell vágni a karját, de ő nem egyezett belé, tehát ő felsége is bátorította, sőt kérte, míg végre rá határozta magát másnapra; ő felsége másnap ismét meglátogatta, de a karja még megvolt, az orvos pedig kinyilatkoztatá, hogy ha még

ma sem engedi levágni, úgy meghal. József beleegyezett, de kérte a császárnét, hogy maradjon mellette, akkor bátrabb lesz, és ő felsége kegyes jó szívénel fogva nem tudott ellentállni a kérésnek: csak akkor ment ki, midőn már elaludt, az orvosokra bízva, kik ígérték, hogy nem lesz veszély. De amint vége volt a műtétnek, ő felsége ismét visszament, s mire József felébredt, már az ágyánál ült. — Megigérte egyidejűleg, hogy 14 nap múlva saját kórházába, Laxenburgba, viteti, hol igen jó dolga lesz, mert ott csak tiszték vannak, ő csak maga lesz egy magyar bakával, s a legjobb ellátásban fog részesülni. Ha pedig már egészen jól lesz, haza mehet önhöz, asszonyom, s mivel fél karja van, és dolgozni nem képes, ő felsége kegyeskedett megigérni, hogy míg él, eltartja. Ő felsége kérdezgette, van-e családja? Mire József azt mondá, csak egy öreg világtalan anyja van, kit igen szeret. — Ez megtetszett felséges királynémnak, hogy oly jó fiú, s azért küld önnek 10 frtot, mert jól tudja, hogy irni nem lát, így irathat a fiának, ki azt igen-igen várja. Én is kérem önt, jó asszony! irasson mielőbb; fia miatt nyugodt lehet, mert soha sem volt olyan jó dolga, mint most. Ő oly szerencsében részesült, melyet ezek irigyelnek tőle, s ha egészen felgyógyul, haza megy és önt is el fogja tartani. Irasson mielőbb, s a levelet nekem címeztesse, én fogom ő felségének átadni, ki azt ígérete szerint Józsefnek fogja kezéhez juttatni. — Jó napot kíván

F e r e n c z y I d a

ő felsége Erzsébet császárné
magyar felolvasó hölgye.

Minthogy ezt a levelet még elemi iskolai olvasó-

könyvekben is találtam, ki akartam hagyni. Megérdemli, hogy királyok is elolvassák. Egyébiránt a szegény József, úgy látszik, habozása és halogatása miatt életével lakolt: sebe nem gyógyult meg; a cigánykatona belehalt. Midőn a királyné ezt a kórházi lelkésztől meghallotta, ki a sebesültet a halálra előkészítette, ünnepélyes temetést rendelt el számára, vak anyjáról pedig haláláig gondoskodott.

A sebesültekkel túlságosan is megrakott kórházakban, különösen eleinte, háromféle temetés divott: akik az operálás után elhaltak, azokat elvitték a halottas kamrába, hozzájuk tették levágott tagjaikat, a lelkész este beszentelte s éjjel kivitték a temetőbe s úgy, amint voltak, koporsó nélkül elhantolták. Ha a kórházi lelkész annyit össze tudott kéregetni, hogy a pénzen báresak egyszerű koporsókat lehetett vásárolni, vagy ha maradt annyi hagyatéka az elhunynak, akkor nappal temették el őket tisztességesen. Ha a királyné vagy más előkelő ember rendelt valakinek ünnepélyes temetést, az esetben a katona-zene és bizonyos számú katona is kivonult a temetésre.

Feküdt a gumpendorfi ideiglenes kórházban egy morvaországi vadász is, akinek a lábát térden felül kellett amputálni, és ki irtózatos kinjait, vigasztalva a kórházi lelkész által, megadással viselte el. Ezt is meglátogatta a császárné. Ez nem tudott tótul, a vadász nem tudott sem németül sem magyarul, s így P. Novacek lőn mindkettőjük tolmácsa. Ő felsége a beteg fejénél állott jobbról, a lelkész balról, Közigység grófné az ágy lábánál s távolabb félkörben a többi kíséret.

Lelkész: „Nézd, Ferenc, eljött ő felsége a császárné, hogy téged meglátogasson.”

Ferenc hálásan tekintett az uralkodónéra, aki őt vigasztalni kezdette.

Lelkész: „Van Ferencnek, Fölséges Asszonyom, otthon egy szegény özvegy anyja: mindig erre gondol, lázas állapotában is mindig anyjáról beszél és folyton azon töprenkedik, hogy nem tud rajta segíteni, sőt neki még irni is képtelen.“

A királyné meghatottan hallgatta végig a lelkész szavait; aztán intett Königsberg grófnénak, aki néhány bankjegyet nyújtott oda a paternek.

Császárné: „Irjon, kérem, tüstént a Ferenc anyjának és küldje ezt el neki.“

Lelkész: „Nézz ide, Ferenc: ezt küldi ő felsége édesanyádnak. Köszönd meg neki.“

Ferenc ismét hálásan tekintett a császárnéra és a hála könnyei peregtek le elsoványodott arcán. Szólani nem tudott. Kezét nyújtja a császárné felé. Vajjon mit akarhat? Az anyai szívű nemes hölgy már kitalálta: kezét akar neki csókolni. Átengedi kezét a betegnek. Ez mindkét kezével megragadja, csókjaival borítja, könnyeivel áztatja. A császárnén erőt vesz a megindulás: eleinte egyes könnyecsek gyűlnek szemébe, később egész könnyzapor hull le feltartóztatlanul a sebesült szegényes ágyára. Mély csend áll be. Mindnyájan könnyeznek.

Császárné: „Kérdezze meg szegénytől, kérem, nincs-e még valami óhajta? — Megkérdi.“

Sebesült: „Itt függ katonai köpönyegem; ezt, ha kimegyek a kórházból, itt kell hagynom. Szeretném magammal vinni.“

Tolmácsolván szavait a lelkész, a császárné gyorsan mondá: „Ó igen; mondja meg neki, hogy a köpönyeg az övé.“ S miután még egy Mária-érmet adott

Ferenének, melyet az buzgóan ajkaihoz nyomott, el búcsúzott föle a megmérhetetlen jóságú fejedelemaszszony szempilláin még könnyecpekkel.

Fájdalom! a szegény Ferenc is belehalt sebei-be, és a királyné még Budáról rendelt a maga költségében számára ünnepélyes temetést.

Ilyen volt a mi Erzsébetünk!

Budáról egy párszor felrándult Bécsbe, hogy férjét, ki székes fővárosát az utolsó csepp vérig el volt szánva védelmezni, és az ottani kórházakban szenvedő sebesülteket meglátogassa. Mikor egy ily alkalommal várták vissza Budapesten, és a vonat egy óránál többet késett, a tengernyi sokaságon balsej-telem és aggodalom vett erőt. Annál nagyobb volt az öröm, mikor végre megérkezett. Arcán lehetett ugyan látni a szomorú hadi események súlyának hatását, de a viszontlátás öröme is sugárzott szemeiből, midőn két gyermekével együtt, kiket atyjuk látogatására ma-gával vitt volt, a waggonból kiszállott és fogadta az előkelőségek hódolatteljes üdvözlét.

„Ime megint itt vagyok kedves gyermekeimmel együtt szeretett Magyarországonban, aminek rend-kívül örvendek, *mert sehol a világon nem érzem magam oly biztonságban, mint itten*“, — és a neki kezét csókoló br. 'Sennyey Pálnét megölelte és megcsókolta.

S megint kezdetét vette az itteni sebesültek lá-togatása, úgy hogy sokszor a naplegnagyobb részét a különféle kórházakban, a sebesültek között töltötte el. Ha valamely óperáció sikerült, nem tudta eléggé dí-esérni az orvosokat. „Az önök tudománya“ — mon-dogatója ilyenkor — „valóban jótétemény a szenvedő emberiségre!“

Így telt el a sebesültek látogatásával s a magyar nyelv és történelem folytatólagos tanulásával a szerencsétlen 1866-ik év nyara és őszenek egy része. S a királyné, bár maga is szerencsétlennek érezte magát a hadi veszteségek következtében, még sem feledkezett meg a szerencsétlenekről, hanem ezek és a sebesültek vigasztalásában és szent vallásunk gyakorlásában keresett a maga részére is vigasztalást és megnyugvást.

Mikor már a háború zaja megszűnt, nagy figyelemmel kezdette ismét kísérni irodalmunk fejlődését. és azt, ahol csak lehetett, támogatta.

Így, hogy többet ne említsek, megrendelte 1866. októberben a „Gombostű-naptárt“, később meghozatja magának Rákossy „Aesopusát“, és megengedi Sarkady Istvánnak, hogy „Hajnal“ című albumának második évfolyamát neki dedikálhassa és arcképét a könyvbe fölvehesse címképül.

Megérdemelte valóban máresak azért is, amit 1866-ban művelt, hogy ragyogó erényeinél fogva minden becsületes ember tiszteije és szeresse. —

A béke megkötése után nemsokára tökéletes lett a kiegyezés király és nemzet között, aminek legbecsesebb gyümölese az — immár második — magyar ministerium kinevezése lőn 1867. február 17-én gr. **Andrássy** Gyulával mint minisiterelnökkel az élén.

Most már egyéb nem volt hátra, mint a kiegyezés megpecsételése a koronázás által. A koronázásra a királyi pár május 8-án megérkezett a fővárosban. Ezt a fogadtatást, az előkészületeket a koronázásra magát a koronázást aprólékosan leirtam „Király és Korona“ c. munkámban (I. k. 303—333). Abból tehát itt most csak a legfőbb mozzanatokat ismétlem. és

csak azon részleteket mondom el, melyek leginkább a királynéra vonatkoznak. Amaz éppoly fényes, mint szívélyes fogadtatás után éppen egy hónapot vettek igénybe az előkészületek.

Ősi szokás szerint felkérte az országgyűlés mindkét házának küldöttsége a császárt, hogy engedné meg, miszerint a császárné is megkoronáztassék. Erre vonatkozólag ezt mondotta a fejedelem válasza végén: „Örömmel teljesítjük az országgyűlés abbeli óhajtását, hogy felséges hitvestársunk egyidejűleg magyar királynévá koronáztassék.”

Örvendezve ment ezután a küldöttség a császárnéhoz és megkérte, hogy magát Magyarország királynéjává koronáztassa meg, amire a felséges aszszony megnyerő bájossággal azt felelte:

„Örömmel teljesítem a nemzetnek önök által nyilvánított kívánságát, mely a magam forró óhajtásával megegyezik, és én áldom a Gondviselést, hogy megengedte élnem ezt a magasztos pillanatot. Vigyék meg küldöiknek őszinte köszönetemet és szívélyes üdvözlétemet.”

Az előkészületek közül kiemelem, hogy a koronázás emlékére koronázási emlékérmeket és pénzeket is verettek aranyból és ezüstből. Az érem előlapjának egyik felén a király, a másik felén a királyné mellképe volt látható e kettős körirattal: „Franciscus Josephus Dei gratia Ausztriae Imperator” és „Elisabetha Austriae Imperatrix”; amaz alatt: „Virtuti confido” bízom az erényben; emez alatt: „Fausto sidere laeta” — boldogító csillagzatnak örvendve. A hátlap a magyar szent koronát mutatta ezen két körirattal: „Coronatus Rex Hungariae” és „Coronata Regina Hungariae MDCCCLXVII. (jún. 7.).”

Szent István palástja, a harisnyák és a korona bélése, kivált mert tudvalevőleg huzamosb ideig voltak elásva nedves földben, nagyon meg valának véselve.

A királyné, aki, mint tudjuk, pompásan értett a női kézimunkákhoz, kapta tehát magát és sajátkezűleg megvarrta Szent István palástján a fesiéseket és beszötte rajta és a harisnyákon a foszlásokat és lyukakat, műértő szemmel megvizsgálta a korona bélését és ezt alkalmazta férje fejméretéhez.

A császári pár a koronázásnak színhelyét is megakarta nézni, miért is a koronázást megelőző este, június 7-én, fényes kísérettől követve, elment a Mátyástemplomba s miután itt a főoltár előtt térdre hullva rövid forró imát mondott, a templomot meg szemlélte, megnézvén jól a maga helyét, melyet holnap a koronázás alkalmával fog elfoglalni.

A népsokaság, amely a koronázás napjai alatt mindig és mindenütt a legszívélyesebb ovációban részesítette a szeretett uralkodót és imádott hitvestársát, ez alkalommal is lépten-nyomon viharosan üdvözölte őket.

Tudjuk, hogy a koronázásra az ország minden részéből százezrek zarándokoltak a fővárosba. Azok között volt egy gyöngé aggastyán is. Ez azon számításból, hogy a koronázás alatt alig fogja láthatni a királyi párt, amint meghallotta, hogy ez akkor este a Mátyástemplomba megy, ennek közelében felmászott egy lámpaoszlopra, mely mellett a király és királyné elhaladandók valának.

Midőn a királyi pár a templomból visszatértében éppen elment a lámpaoszlop mellett, az öreg, bal karjával belekapaszkodván a lámpaoszlop egy ágába,

egészen előre lehajlott, hogy az uralkodó párt jobban szemügyre vehesse, miközben elszédült és leesett közvetlen az uralkodó pár mellé. Tüstént oda ugrottak többen és segítségére voltak az öregnek, kinek a fejéből jött a vér. De csakhamar föleszmélt kábultságából s egyre köszönte Hohenlohe főudvarmesternek szívességét, ki saját zsebkendőjével kötözte be fejébét a szegénynek.

A királyné is oda lépett s megborzadva a vér láttára, részvétteljesen kérdezte, hogy erősen megütötte-e magát?

„Minek is megy föl maga, bátyám uram, arra a magas lámpásra; hisz oda csak a virgonc suszterinasok szoktak felmászni!“

„No de ha már annyira vágyódtam, hogy a szépséges és jóságos császárnét megláthassam, akiről a tisztelendő úr annyi jót és szépet beszélt nekünk! S hála legyen az Istennek, hogy forró óhajtasom teljesült! De most engedje meg Fölséged, hogy ruhája szegélyét megcsókolhassam!“ S az aggastyán ismét földre borult s megcsókolta a királyné ruháját.

Meggyőződven a királyi pár, hogy a jó öregnek sebe lényegtelen, s följegyeztetven annak nevét, a rajongó népsokaság éljenei között tért vissza a királyi várakba.

Mínta a poklok irigyelnék I. Ferencz Józseftől a magyar szent koronát és a magyar nemzettől I. Ferencz Józsefet és Erzsébetet, a koronázásra való előkészületek között egyik gonosz hír a másikat kergette *Mexikóból*.

III. Napoléon és Bazaine perfidiája, a mexikóiak hűtlensége, Miksa császár kétségbeejtő helyzete, — mindez nagyon is keserű és nagy örömcsepp volt, mely a koronázás örömpoharába hullott: a király

öcsese, a királyné sógora életéért kezdetek aggódni. S még le sem küzdötték némileg ezen félelmüket, érkezik jún. 6-án *Matild* főhercegnő, *Albrecht* főherceg leánya, megrázó halálának a híre Bécsből. A bájos főhercegnőt fővárosunkban szépségéről és még inkább jótékonyaságáról és könyörületességéről jól ismerték. Ezért a szerencsétlenség híre nemcsak a királyi párra, hanem az egész lakosságra elég leverőleg hatott. De a bánatnak, részvétnek, az aggodalomnak háttérbe kellett vonulnia a koronázásnak közelgő, roppant horderejű állami aktusa elől, mely maga is koronát vala felteendő a király és nemzet kibékülése- és kiegyezésének nagy művére, mely javarészában Erzsébet gyöngéd kezeinek volt a szeretetműve.

A koronázást tehát éppen fontossága miatt nem lehetett elhalasztani, amiért is a Hióbbírek nem akaszhatták meg az arra való készülődést.

Szent István koronájával tudvalevőleg csak a *királyt* koronázzák meg, hitvesének pedig csak a vállát érintik meg vele. Azért használtak a királynék úgy nevezett *házi koronákat*. Ámbár Mária Teréziát Pozsonyban Szent István koronájával koronázták meg *királynak*, ő mégis készíttetett magának női fejhez inkább illő házi koronát. Ez egy ezüst homlokpántból és négy egymást keresztező ezüst ívből áll, de mindezeket oly sűrűen és tömötten eltakarják a gyémántokból és gyöngyökből összerakott széles koszorúk, hogy ezeknek szemkápráztató ragyogásától mitsem lehet látni az ezüst alapból. Van azon sok ezer gyémánt, köztük nyolc oly nagy, mint egy-egy jókora borsó, és mintegy ötszáz igazi keleti gyöngy.

Ez a korona ragyogott édes Erzsébetünk gyönyörű fején jún. 8.-án.

A király a koronázásra magyar tábornagyi egyenruhában, föltett kalppal, lóháton vonult fel.

A királyné gazdag ezüst szövettű magyar öltözetben*), magyar fejjéssel és fehér fátyollal hajtattott díszhín ón, amelybe hat hófehér ló volt fogva, a budai Mátyástemplomba. Ezt a díszkocsit szintén Mária Terézia készíttette volt magának megkoronáztatásának alkalmára. Belseje tüköruvegéből volt csinálva, úgy hogy a benne ülő királynét vagy valóságban vagy tükörképében mindenünnen lehetett látni. A kocsi mellett három belső szolga haladt födetlen fővel, míg hátul gróf Königsegg, a királyné főudvarmestere, a szolgálattelvő kamarás és négy apród lovagoltak. A királyné díszhintója után jött főudvarmesternője hatfogatu udvari kocsin, míg a többi négyfogatu udvari kocsikban a szolgálattelvő palotahölgyek foglaltak helyet.

A király megvárván hitvesét a templom előtt, a vallásos uralkodó pár mélyen meghajtva magát, buzgón megcsókolta a neki Simor hercegprimás által oda nyújtott feszületet és megérintve a szentelt vizet, magára a szent kereszt jelét vetette, s aztán a hercegprimástól és a főpapságtól vezetve, a kisebb kísérettel a bejárat melletti sekrestyébe vonult. Miután a templomban mindenki helyét elfoglalta, s a herceg-

---

*) Ezt a koronázási drága ruháját a királyné később Ranolder püspöknek ajándékozta. A veszprémi püspök ugyanis ős idők óta mindig a magyar királyné kancellárja volt. Ranolder ezen ruhából, mely fölért egy nagy kincsesel, a veszprémi székesegyház számára templomi ruhát készíttetett, de amelyet csak a legnagyobb ünnepeken szabad használni.

primás a főoltárnál felvette a misemondó ruhát, a királyné a sekrestyében föltette a házi koronát és az országbárok kézhez vették az arannyal szegélyezett vörös bársony vánkosokon nyugvó koronát és országos jelvényeket: így indult meg a királyi pár egész kíséretével trombita és dobszó mellett és helyet foglalt a szentélyben az emelvényen, ahol egymás mellett két trónszék állott.

Mialatt a királyt megkoronázták, a királyné imádkozva térdelt a trónja előtt felállított könyöklőn.

A megkoronázott király most megkérte a hercegprimást, hogy koronázza hitvesét is Magyarország királynéjává. Gr. Königsegg ekkor levevén a császárné fejéről a házi koronát, ő felségét bal kezénél fogva a főoltárhoz vezette, mialatt Königsegg grófné, aki a királyné uszályát vitte, és két szolgálattévő palotahölgy a felséges asszonyt a főoltárhoz kísérték.

A királyné letérdelt az oltár legalsó lépcsőjére, megeskolta áhitattal a keresztet, melyet Simor ajkaihoz tartott, és mélyen lehajtotta fejét, mialatt a mindenszentek litániáját elmondották. Gr. Andrássy Gyula eközben levette a király fejéről a szent koronát és a főoltárra tette.

A litánia végeztével a hercegprimás az előtte térdelő királynét kétszer a jobb karján és egyszer vállai között megkente a szent olajjal, mire a főudvarmester, két püspök és a női kíséret a királynét a sekrestyébe vezették, ahol a két püspök az olajat letörülte. Nem sok vártatva a felséges asszonyt a hercegprimás elé lépett és a legalsóbb oltárlépcsőn letérdelt. A veszprémi püspök fejére tette a házi koronát, gr. Andrássy pedig odanyújtotta az oltárról elvett szent koronát Simornak, ki avval a királyné

jobb vállát megérintette s aztán megint visszaadta a miniszerelnöknek, ez pedig megint feltette a király fejére.

A hercegprimás azután átnyújtotta a királynénak a jogurt a jobb kezébe, az ország almáját a bal kezébe és elkísérte így a trónhoz, ahol a királyné felséges férje mellett helyet foglalt. E pillanatban elkezdettek az ágyúk dörögni és az összes templomok harangjai zúgni, a hercegprimás pedig intonálta a Te-Deum-laudamust.

Ennek végeztével folytatta a hercegprimás a misét, mialatt a veszprémi püspök a királyné kezéből elvette a kormánypalcát és az országalmát, az offeroriumnál ő felségeik koronával fejükön az oltárhoz mentek, a második lépcsőn letérdeltek és megcsókolták a hercegprimástól eléjük tartott patenát. Együttal bemutatták ő felségeik áldozatukat is: a király egy e célra veretett harminc arany súlyú aranyérmet tett egy tálcára, melyet egy püspök tartott elébe, ugyanígy tett a királyné is, csak hogy a király érmén a királyné, a királynén a király képe díszlett.

Ezután visszatért a királyi pár a trónhoz, ahol a legnagyobb áhitattal hallgatták végig a szent misét.

Míg a király a helyőrségi templomba ment, hogy az aransarkantyús vitézeket lovagokká üsse, addig a királyné visszahajtatott a királyi várakba.

Ily szépnnek, ily nemesen büszkének, ily fölségesnek, ily boldognak nem látták a királynét sem előbb, sem utóbb soha!

A tüzes spanyol fehér lovak, melyek a királyné diszhintója elé voltak fogva, s melyeken a legszebb magyar szerszám pompázott, csak lassú lépésben

tehették meg a rövid utat a királyi várpalotáig : nincs az a toll, mely méltóképpen le tudná írni azt a lelkesedést, amelylyel a sűrű néptömeg az immár megkoronázott királynét üdvözölte ! Meglátszott ezeken az embereken, hogy mindegyik közülök bálványozza a nemzetnek ezt a koronás őrangyalát és kész volna érte vérért ontani az utolsó csöppig. A királyné átszellemült arccal viszonzta jobbra-balra az üdvözeteket, gyakran emelgetvén kendőjét szeméhez, melynek tekintetét elhomályosíták az örömkönyek.

Haza érkezve, átöltözködött és két gyermekével együtt hajóra szállt, hogy a Duna jobb partjáról a balpartra vitesse magát, ahol az akadémia első emeletéről akarta látni immár megkoronázott drága férjének diadalmenetét.

Ezalatt a király Szent István koronájával a fején, Szent István kardjával az oldalán, Szent István palástjával a vállán oly fényes menetnek az élén lovagolt le Budavarából Pestre, mely méltán beillett volna az „Ezer és egy éj“ keretébe.

Miután a belvárosi templom előtt a Szentháromság-téren, Isten szabad ege alatt letette az esküt a haza alkotmányára, az ország főpapjának a kezébe, a Ferencz-József-térre lovagolt, hogy megtegye a királyhalmon a jelentősségteljes kardvágásokat.

A király jól észrevette az akadémia ablakában az ő drága, szeretett életpárját, az ő gyermekeinek, az ő népeinek egyaránt édesanyját, az ő egyetlen Erzsébetjét : arca kipirul, szeme villog, megsarkantyúzza fekete paripáját, daliás levente módjára felvágat a királydombra, kirántja hüvelyéből Szent István kardját és megteszi az ég négy tája felé a négy villámszerű vágást, annak jeléül, hogy Magyar-

országot, amely az ő Erzsikéjének s az ő gyermekeinek legbiztosabb menhelye volt s utódainak is legerősebb védvára leendő, megfogja védeni minden támadás ellen, jöjjön az akár keletről vagy nyugatról, akár délről vagy éjszokról.

A menet most visszaindult a Lánchídon át Budára. A királyné felszállott gyermekeivel és kíséretével a hajóra, amely a szó legszorosabb értelmében el volt borítva virágfüzérékkel és lobogókkal. —

A nemzet a királyi párnak koronázási ajándékkul a gödöllői kastélyt és birtokot és százezer darab aranyat ajánlott fel. A százezer darab arany két hatalmas ezüst pénzszekrénybe volt rakva, ötven-ötven ezer mindegyikben. A királyné szekrénykéje köb-alaku volt, kupola formájú fődéllel, melyet korona tetőzött. Az előlapon a magyar címer volt látható a királyné nevének kezdőbetűjével. A köb négy felső sarkán magyar szent Erzsébet, Etelka, Mária és Mária Terézia csinos kis szobrai díszlettek.

A királyi pár megtartotta ugyan a csinos pénzszekrénykéket, de tartalmukat visszaadta a nemzetnek; hogy miféle célra, azt legjobban megtudjuk a következő két királyi kéziratból:

„Kedves gróf Andrássy!

Az országgyűlés küldöttei Magyarország nevében 50,000 darab aranyat azon célból ajánlottak fel, hogy minket ragaszkodásuk ezen jele által is megörvendeztessenek.

Mi ezen összeget a *volt honvédek* árvái, özvegyei, munka- és keresetképtelenné vált rokkantjai fölsegélyezésére kívánjuk fordíttatni, stb.. Budán, 1867. június hó 10-én.

Ferencz József.“

Hogy pedig Erzsébet még királyi férjének sem engedte meg, hogy őt a nagylelkűségben a magyar nemzettel szemben felülmulja, kitetszik ezen második királyi kéziratból:

„Kedves gróf Andrássy!

Örömmel csatlakozom fölséges uram és férjem Önhöz kiadott legmagasabb kéziratának tartalmához, midőn a küldöttség által nekem átadott 50.000 darab aranyból álió koronázási díjat ugyanazon célra szentelni kívánom. Budán, 1867. június 10.

Erzsébet.“

A királyné kiapadhatatlan jóságu szíve evvel nem érte be, hanem még 6000 forintot adott sajátjából Budapest szegényeinek.

Hogy a király általános amnesztiát adott, melylyel mindenki élt, csak Kossuth Lajos nem, köztudomásu dolog.

A királyi pár a koronázás alkalmából megszámlálhatatlan ajándékot kapott (még zöltséget is) az ország minden részéből. Ezen ajándékok között a királynénak, ámbár már régóta volt magyar szövegű imakönyve, mégis ama magyar imakönyv tetszett leginkább, melyet a főváros adott neki szerencsés megkoronáztatásának emlékeül. Ez az imakönyv fehérbe volt kötve, felső lapján zománcozott arany, rubin, gyémánt, smaragd (piros-fehér-zöld) diszitményekkel borítva. Ezen diszitmények közepén egy nagy „E” díszlett, fölötte magyar koronával, alatta a bajor címerrel, az egyik oldalán Magyarország, a másikan pedig Pest címerével. Benn a könyvben leghíresebb festészeinktől öt remek szentkép volt látható. A könyvön is, a könyvben is minden arra emlékezteté

Erzsébetet, hogy ő immár a magyar nemzet királynéja, és hogy őt ez a nemzet végtelenül szereti.

Midőn a főpolgármester ezt a gyönyörű imakönyvet hódolatteljesen átnyújtá neki, így szólt a királyné: „nagyon köszönöm e szép ajándékot és biztosítom, hogy azt a legkedvesebb emlékeim között fogom megtartani.“ —

Mielőtt a koronázás roppant horderejű ténye körüli elbeszélésemet befejezem, pótolnom kell még holmi dolgokat, ahol a királynénak többé-kevésbé fontos szerep jutott. Nem akarnék semmit kifelejteni könyvemből, ami az ő nemes jellemére a legkisebb fényt is vetheti: hadd lássuk még a legesekélyebb vonását is gyönyörű jellemének.

Még 1866-ban meglátogatta a szász trónörökösné társaságában az állatkertet, ahol, — mint az akkori lapok örvendezve kiemelték —, kizárólag *magyarul* beszélt és az állatkert viszonyai iránt nagy érdeklődéssel tudakozódott.

Látogatását ismételte 1867-ben is, nem sokkal a koronázás előtt. *Xanthus*, az állatkert igazgatója, ki a királynét kalauzolta, szóba hozta a schönbrunni állatseregletet is, talán irigység sóhajtásai között megjegyezvén, hogy mily gazdag az a mi kezdetleges, szegényes állatkertünkhöz képest, amelynek nincsen oly gazdag, oly bőkezű gazdája, mint a schönbrunni állatseregletnek.

„Nekünk, Főlséges Asszonyom, egyetlen egy giraffunk sincsen, míg Schönbrunnban még szaporodnak is. Vajha bárcsak *egy* giraffunk volna! Mily szépen diszítene az a mi állatkertünket! Éppen ide építtetnék számára istállót és kertet, ni! De fájdalom! nekünk . . .“

A királyné, ki a célozgatást, sőt a sóhajt is jól elérte, közbevágott:

„Tudja-e, igazgató ur, hogy azok az állatok, amelyek Schönbrunnban vannak, nem az enyéim? Én azok fölött nem rendelkezhetem. De adok én önnek egy jó tanácsot. Menjenek a koronázás után a királyhoz, kérjenek tőle egy giraffot; én támogatni fogom kérésüket s hiszem, hogy lesz sikere.“

Xanthus megköszönte a királyné kegyteljes ígéretét; de szerencsétlenségre a jó tanácsot nem lehetett megfogadni, a királyi család a koronázás után csak rövid ideig maradván a magyar fővárosban: a mexikói véres esemény a királyt Bécsbe szőlítá. Xanthus tehát akként tervezte a dolgot, hogy, mikor a király ismét Pestre jön, megköszöni neki két rendbeli ajándékát, melylyel ő felsége az állatkertet már előbb gyarapította, s az audiencia alkalmával majd megkéri: méltóztatnék az állatkertet magas látogatásával szerencsétletni; s ha aztán a király eljövend az állatkertbe, akkor majd felhasznál egy kedvező alkalmat és szóba hozza a giraff-kérdést. Ezt a királyné szében oldotta meg, romba döntvén egyúttal a gondos igazgató egész tervét.

Röviddel a királyi pár elutazása után azt az értesítést veszi Xanthus a belügyministertől, hogy a király egy a schönbrunni állatseregletben levő 16 hónapos nőstény giraffot az állatkertnek ajándékozván, gondoskodják az igazgató annak az állatkertbe való szállításáról.

Mennyire örült e hírnek a jó Xanthus, s mennyire áldotta a királynét, aki még ígéreténél is többet tett, nem várván be az állatkert kéro deputáció

Dr. Falk Miksa.

ját, hanem saját kezdeményezéséből kieszközölte királyi férjénél, hogy Xanthus óhajtása teljesüljön.

Tudjuk, hogy később az állatkert hathatós fővédnökségét **József** főherceg vállalta magára. —

Amint Falk Miksa maga mondja, ő a királynét addig tanította, míg a királyi pár 1867. május 8-án Bécsből Pestre utaztak a koronázásra. Ugyanazon év karácsonyán Ferenczy Idától ezeket az elismerő mondhatni, hízelt sorokat kapta, melyek annál inkább esnek latba, mert azokat ez az óvatos és tapintatos hölgy csakis fejedelmi úrnője jóváhagyása mellett írhatta:

Bécs, 12. 24. 967.

„Tisztelt Falk úr!

Ő Felsége a Királyné meghagyásából van szerencsém Önnek ő Felsége által nagy érdeklődéssel olvasott könyvét köszönettel visszaküldeni. — Gyakran visszaemlékezik Ő Felsége a kellemes és tanulságos órákra, melyeket Önnek becses előadásai közben töltött, és sokat emlegettük Önnek tartalom- és szelleműs ötleteit. — Felsége felette sajnálja, hogy jelenlegi állapota nem engedi Önt ezen órák folytatására felkérni. Ezen órák nem folytathatását én is igen sajnálom, mert boldogító volt nekem azon tudat, hogy imádott úrnőm a magyar nyelvben Öntől nyert oktatást, másrészt megvallom azt is: miszerént mindig örültem azon időnek, midőn Önnek becses előadását élvezhetém, habár csak közvetve is. — Isten Önnek és boldog ünnepeket kíván

Öszinte tisztelője

F e r e n c z y I d a,

ő Felsége Erzsébet királyné
felolvasó hölgye.”

Ilyen bizonyítvánnyal nem sok professzor dicsékedhetik!

Mint tanárról még csak ezt mondom el Falk Miksáról Falk Miksa után. Ő ugyan nem mondja határozottan, hogy a következő dialógusban az egyik beszélő személy ő maga, de ezt sejteni, akkori állásából következtetni lehet.

Falk, mint már mondtam, bevezette a császárnét a magyar történelembe s vele aprólékosan megismertette kivált a legujabb kor eseményeit, melyek folytán beállott a dinasztia és nemzet között a reparálatatlannak látszó meghasonlás.

Így gr. Batthyány Lajos első miniszerelnök elítéltetésére és kivégeztetésére is került a sor, és Falk, vagy az „illető“ oly élénken és részletesen adta elő ezt a megrázó tragédiát, hogy a királyné, ki ezt feszült figyelemmel hallgatta, kérdé: „Hát ön akkor Pesten volt, hogy oly aprólékosan tudja mindezeket a szomorú dolgokat?“

„Nem voltam biz én, hál’ Istennek!“

„Aztán hát honnan tudja ezeket a részleteket?“

„Olvastam egy hiteles történelmi munkából, de amely Ausztriában el van tiltva.“

„Megvan önnek ez a könyv?“ kérdé élénken a királyné.

Az illető kissé késett a válasszal.

„Habozásából látom, hogy megvan. Kérem, sziveskedjék nekem azt a könyvet elhozni.“

„De, Felséges Asszonyom. — — — —“

„Nos mit? Hát amit mindenki olvas és tud az országban, azt éppen csak nekem nem volna szabad olvasnom és tudnom?“

„Fölséged parancsolja, és én engedelmeskedem. Holnap átadom Fölségednek a könyvet.“

Úgy is történt. Másnap Erzsébet a legnagyobb megindulással olvasta végig Horváth Mihály „A függetlenségi harc története“ c. könyvében a szegény Batthyány halálára vonatkozó részletet.

„S ki az a Horváth Mihály, ki ezt a művet írta?“

„Megyés püspök és vallás- és közoktatásügyi miniszter volt a magyar ministeriumban, s e mellett a legjobb történetírónk, kinek ezen munkán kívül még sok történelmi műve van.“

„S hol él most?“

„Számkivetésben, *Genfben*. A szabadságharc leveretése után ő is menekült Haynau és a rögtönítélő katonai törvényszékek vérengzése előtt külföldre. Őt is, éppen mint gr. Andrássy Gyulát és számtalan más derék hazafit, itthon halálra ítélték és in effigie fel is akasztották.“

„Hisz a császár már 2 év óta,“ — 1866-ban folyt ez a párbeszéd —, „mindenkinek megadja az engedelnyt a hazatérésre, aki azért folyamodott.“

„De éppen az a baj, hogy Horváth püspöki méltóságával és multjával nem tartja összeférőnek megkegyelmeztetéseért esedezni, miért is, ámbár szíve majd megreped a honvágytól, várnia kell, míg a császár általános amnesztiát bocsátand ki, ha csak ugyan kibocsát.“

„Jól van!“

S evvel vége volt az órának, s a királyné a könyvet asztala fiókjába zárván, kegyteljes fejbólintással elbocsátotta az illetőt.

A párbeszédet már mindenki rég elfelejtette, amikor egyszerre hetek multával azt a hírt hozták a

svájci lapok, hogy a genfi osztrák főkonzul Horváth Mihályt magához kéretvén, szerencsekívánata mellett átadta neki a megkegyelmezését és hazatérhetési engedélyt tartalmazó hivatalos okiratot. A hazai lapok pedig ezt irták: Horváth Mihály hazajöttkor Bécsben megállott, hogy audienciát kérve, a császárnak megköszönje megkegyelmeztetését. Amint a fejedelem terméből kilépik, tudtára adják, hogy Erzsébet császárné is fogadni kívánja. Horváth Mihály egy óránál tovább maradt a fejedelemnénél. Amint maga később elbeszélte, Erzsébet kívánságára ennek a szabadságharc és epilógusa legmegrázóbb mozzanatait kellett elmondania.

Erzsébet az aradi és Újépületbeli véres drámák hallatára a szó szoros értelmében sírt és zokogott!

„Higgye el, kedves püspök, hogy fölséges férjem, kinek gyermek-ifjú korában történtek, az izzó szenvedély tüzeiben, ezek a kegyetlenségek, — higgye el, hogy ő és én legszívesebben támasztanók fel azokat a hős vértanúkat.“

Ezen szavakkal bocsátotta el a gyémánt lelkű császárné az ősz történetírót, ki csak most kezdette sejteni, hogy megkegyelmeztetését első sorban a császárnénak köszönheti: a császárné közbenjárásának köszönhetette tehát Horváth Mihály, hogy visszatérhetett a drága hazába *Genfből*, azon városból, melyre magyareMBER, mint a királyné szörnyű halálának helyére, 1898. szept. 10. óta csak borzadva gondolhat.

A királyné nemsokára meg is rendelte Horváth Mihály összes műveit, u. m. „Magyarország Történetét,“ a „Huszonöt év Magyarország Történetéből, A Magyar Függetlenségi Harc, A Magyar Történelem-

Ferenczy Ida.

ből“ címűeket. S már évek óta, — amióta Ferenczy Ida volt oldala mellett —, oly kiváló előszeretettel és figyelmet fordított szakadatlanul a magyar irodalomra, hogy sok felmagasztalt honleány buzdítást és példát vehetett volna s vehetne ma napság is tőle.

A bécsi Hofburgban, már jóval a koronázás előtt, kivált a császárné lakosztályában, minden nevezetesebb mozzanatról a magyar irodalom és művészet terén jobban voltak tájékozva, mint sok előkelő magyar család szalonjában, és ezt a császárné magyar rokonszenvének kívül *Ferenczy* Idának köszönhattuk az uralkodók szívét is kezében tartó Isten után.

S ez az érdeklődés fokozódott a koronázás után. Fokozottabb figyelemmel és lángolóbb szeretettel kövessük tehát Erzsébetünknek mint *magyar Királynénak* áldott lépteit.

Jaj! Miért nem tehetjük ezt örömtől repeső szívvel, boldog életben tudva Őt, mi Istenünk?

Erzsébet mint királyné.

Erzsébet és a magyar irodalom. — Klapka György. Mária Valéria születése. — 1869. Szent István király napja Ischlben. Erzsébet honvédtábornok-anya. Dessewffy püspök beszéde a zászlóról. A királyné látogatásai Münchenben.

Amely irodalmi termékre Ferenczy Ida, br. Nopcsa Ferenc, Falk Miksa, Rónay Jácint, Mailáth Sarolta, Korniss Mária grófnők vagy valamelyik más magyar udvarhölgye terelte a királyné figyelmét, azt ez nyomban meghozatta magának azokkal a munkákkal együtt, melyeket ő maga szemelt ki magának.

Megesett néha, hogy a szerző is felajánlott művéből ő felségének egy példányt: ezt a királyné köszönettel és elismeréssel elfogadta, úgy hogy néha egy és ugyanazon műből két példány is volt könyvtárában.

Följegyeztem magamnak egy néhány író, kiknek a királyné műveit elfogadta. Ezeket itt föl is említem, a többiektől nem rossz szándékból történt mellőzésükért bocsánatot kérve.

Követem pedig az időbeli egymásutánt.

Bécsi jogászkoromban írtam egy „Liebe und Rache“ c. történeti regényt két kötetben. Bizony furesa, hogy egy csik-szent-királyi székelő góbé né-

met regényt firkált. De N.-Szebenben, hol végeztem elemi és középiskolai tanulmányaimat, 11 év alatt annyira germánizáltak volt *nyelvben* engem, hogy jobban tudtam németül, mint magyarul; másrészt azonban hasznosnak véltem bemutatni a *székelyt* és *oláhot* párhuzamban a német olvasóknak, s tettem ezt az 1848–49-beli azon események alapján, melyeknek színtere jobbadán Erdély volt.

Ezt a könyvet herceg *Liechtenstein* Rudolfnak ajánlottam, egyik pártfogómnak, ki akkor követségi tanácsos volt a külügyi ministeriumban. Ennek a körülménynek köszönhettem alkalmasint, hogy a munkát, mely Bécsben jelent meg, s melynek egy-egy helye oly vakmerően van írva, hogy úgy most sem mernék írni, a rendőrség vagy ügyészség le nem foglalta. Talán nem is szükség mondanom, hogy a munkát a leghazafiasabb szellem lengi át.

Ezt a munkát terjesztettem én tehát fel az iment megkoronázott királynénak.

Ő felsége azt legkegyelmesebben elfogadta s elismerése és köszönete nyilvánítása mellett a nyomtatási költségek födezésére nekem 100 frtot utalványoztatott. Gr. Königssegg főudvarmesternek engem erről értesítő levele *Schafhausenből* van keltezve.

Ez történt 1867 nyarának vége felé.

1868. februárban elfogadja dr. *Hazay* Hermann pesti orvos „A nők életmódja“ c. könyvét, s megbízta főudvarmesterét, hogy szerzővel legmagasabb elismerését tudassa.

Orczy Tekla bárónő személyesen nyújtja át hódolata jeléül a királynénak gyönyörűen írt, ritka szépségű rajzokkal illusztrált *imakönyvét*. A jóságos királyné kegyesen fogadja a fenkölt lelkű bárónőtól az

emléket, sokáig beszélget vele kizárólag magyarul, többnyire magyar irodalmi dolgokról s örömét fejezi ki, hogy ily remek imakönyv magyar nyelven is megjelenhetett. El lehet képzelni a bárónó indokolt boldogságát.

Oldal Józsefnek „Két Anya“ c. regényeért a királyné megelégedése és köszönete mellett 100 frtot adományozott.

Br. *Jósika* Kálmán és *Asbóth* János szerkesztésében megjelenő „Ungarische Monatshefte“ c. politikai folyóiratra, mely a magyar érdekeket iparkodott képviselni a külpolitikában, — fölvilágosítva egyúttal a külföldet, kivált német szómszédainkat, a magyar állapotok és aspirációk iránt —, már 1869. március elején előfizet a királyné, akit minden jelenség érdekel, ami a nemzetre befolyással lehet.

Göndöcs Benedek apátnak „Sírvirágok“ c. műve fejében értékes gyémánt gyűrűt ad. Az apát, ki mint országos képviselő meg volt hiva egy udvari ebédre, ez alkalommal forró hálát mondott ő felségének kitüntető adományaért. Ez alkalommal így szólt a fennkölt szellemű királyné Göndöcshöz: „Papjaink kevés szabad idejüket jobban alig értékesíthetik, mint ha az irodalom mezejét művelik.“ —

Hasonló kitüntetésben részesült a következő évben, 1870. májushava végén, *Kecskeméthy* Aurél is, kinek elfogadván „Háromezer tengeri mértföld“ c. művét, gyémántos melltűt juttatott.

Megtörtént azonban az is, hogy a királyné a neki felajánlott könyvet visszautasította. *Ezt is a magyar irodalom érdekében tette.*

Ugyanis *Bartakovics* Jolánta „Causeries avec vers d' une jeune personne du monde“ cím alatt több

francia költeményt ajánlott fel ugyancsak 1870-ben a királynénak. Ő felsége főudvarmestere azonban tudtára adta a királyné meghagyásából a belügyminis-ternek, ez még a fővárosi hatóságnak, hogy a királyné nem hajlandó elfogadni oly munkát, **melyben egy magyar hölgy a magyar királynét idegen nyel-ven akarja kitűntetni.**

Mikor lesz nekünk még ilyen magyar királynénk ?!

Nem ritkán beáll az előfizetők sorába. Így tön 1871. febr. havában is, amikor t. i. **Szerdahelyi** Adolf n.-váradai tanító „Egy Magyar Franc tireur Szív-Története“ c. könyvére, melynek jövedelme egy szegény tanító fölsegélyezésére volt szánva, 25 frtot fizetett elő.

Az alföldi árvíz-károsultak javára rendezett ba-zárban az elárúsító hölgyek albumát 1000 frton veszi meg (1871. máj.).

Posner K. Lajos **Erzsébet-Album** című remek munkát készít, melyet a királyné elfogad, megenged-ven egyúttal eme kiváló iparosnak, hogy azt a lon-doni kiállításra elküldhesse.

A következő évben (1872) meg **Zoványi** Mihály beszédeinek gyűjteményét fogadja el és legfelsőbb elismerését nyilváníttatja Zoványinak.

Némethy Lajos, ki most esztergomi plebános, budapesti-vizivárosi segédlelkész korában, 1874-ben, egy tudományos művet írt e cím alatt „Archaeologiai-Lithurgiai mű.“ Ennek egy diszpéldányát fölterjesz-tette a királynénak, ki azért a tudós szerzőnek meleg köszönetét nyilvánította. Ő felsége más műveit is fogadta el ennek a nagyon termékeny egyházi írónak.

Konkoly-Thege Miklós ó-gyallai csillagász csil-lagászati értekezését diszkötésben átnyújtotta a király-nénak, aki elismerése és köszönete jeléül a derék

tudósnak egy nagyon diszes melltűt adományozott. A melltű mintegy jellemzi a csillagász foglalkozását. A melltű fejének a közepén van egy pompás nagy gyöngy s körülötte, mint csillagsugarak fényes gyémántok ragyognak (1875. febr. végén).

Ugyanebben az évben elfogadja *Róder* Flórent szent-Ferenc-rendi áldozár „Bibliai Föld- és Országisme“ című művének egy diszpéldányát és a nyomtatás költségeinek a fedezésére 50 frtot engedélyez.

A „*Petőfi-Társaság Lapjának*“ *legeslegelső előfizetője* maga a magyar királyné volt. (1876. dec.).

1876. jan. 28-án elhunyván Deák Ferenc, „a haza Bölése,“ én tartottam a n.-szebeni állami főgymnasiumban az egyik emlékbeszédet a nagy hazafira. Kiadván e beszédet magyar és német nyelven s annak tiszta jövedelmét egy ösztöndijra szánván, drága királynénk elfogadta a neki fölterjesztett példányt és viszonzásul 100 frtot utalványoztatott.

1877 elején egy magyar mágnásnő is ajánlott föl a királynénak egy munkát. Ez gróf *Esterházy* Kálmánné volt, kinek ily című könyvét: „A költészet egyetemes irodalmának történetéből a nőknek“ a királyné a legkegyesebben fogadta el.

De ő felsége a jó műfordítást sem vetette meg. Így szívesen fogadja *Zsengeri* Samu fővárosi tanítónak „Pestalozzi Lenard és Gerthrud“ című sikerült fordítását (1878. április elején).

1885. június 8-án, mint a koronázás 18-ik évfordulóján, én tartottam mint helyettes igazgató az alkalmi beszédet a fehértemplomi állami főgymnasiumban. Hogy itten is úgy, amint azt kilenc évvel azelőtt N.-Szebenben tettem, valamiképpen egy ösztöndíjat alapíthassak, ezen beszédemet is lefordítottam

németre s a tiszta jövedelemből csakugyan megalapítottam a „Koronázási Ösztöndíjat“

E kis beszéd elfogadása alkalmából a királyné az ösztöndíjra 100 frtot küldött, engem pedig *brilláns gyűrűvel* méltóztatott kitüntetni. A gyűrű olyan forma, mint a pecsét-nyomó gyűrű. Veres email alapon aranyból és gyémántokból két nagy „E“ látható és e fölött, szintén aranyból és gyémántokból, a magyar szent korona. Ebből azt lehet következtetni, hogy azt a magyar királyné mondva csináltatta magyar ember számára. A gyűrűn összesen 11 gyémánt van.

Hogy nevemmel és munkáimmal többé elő ne hozakodjam, itt mindjárt megjegyzem, hogy a királyné ő felsége mindegyik későbbi munkámat is, melyet háttartalan hódolatom és ragaszkodásom jeléül fölterjesztettem, legkegyelmesebben elfogadni s mindannyiszor *legalább* 100 frttal a költségek fődözéséhez hozzájárulni méltóztatott, legutóbb 1895. júl. 12.-én. —

Posner Károly Lajos, mint minden évben, úgy 1887-ben is, készíttetett Királyné-Naptárt, mely gyáranak becsületére válik s annak jó hírnevét csak fokozta. A naptár címlapját a királyné arcképe foglalta el allegorikus alakok között. —

S így pártolta ez a drága fejedelmi asszony a magyar irodalmat mindvégig, nem mellőzván a magyar művészetet, kivált a festészetet sem.

A hírlapirodalom támogatását sem hanyagolta el: hosszú azoknak a magyar politikai és szépirodalmi lapoknak, folyóiratoknak és tudományos szaklapoknak a sora, melyeket járattott s melyekből a legérdekesebb cikkeket majd maga olvasta, majd Ferenczy Ida által felolvastatta magának, — mit ren-

desen a cikk megbeszélése követett. Az illetén szellemi foglalkozásnak rendszeren a délelőtti és estéli órák egy része volt szentelve.

Ezen rövid kitérés után folytatom időrendben elbeszélésemet.

A koronázást követő napon megjelent a hivatalos lapban, s innen átvette a legtöbb bel- és külföldi újság is a következő királyi kéziratot:

„Mindazon ítéleteket, melyek Magyarországunak és társországainak bármely lakója ellen politikai vádak folytán vagy sajtóvétség miatt e mai napig hozattak, — úgy szintén a hasonló okokból elrendelt vizsgálatokat is —, ezennel megszüntetjük. Az elítéltektől elkobzott javakat visszaadjuk, és mindazoknak, kik hasonló okok miatt még külföldön tartózkodnak, az országba leendő szabad visszatérést megengedjük. kiterjesztjük ezt azokra is, akik az alkotmány visszaállítása óta sem szüntek meg az ország törvényei ellen törekedni; azonban az ország legszentebb érdekei követelik, hogy ezektől megkivánjuk, miszerint a koronás király iránti hűségökre és az ország törvényei iránti engedelmességre ünnepélyes ígéretet tegyenek.

Budán, 1867. jún. 9-én.

Gr. Andrássy Gyula.

Ferencz József.*

Alighogy ekként ki volt hirdetve az általános amnesztia, Kossuth Lajoson kívül csaknem az összes emigránsok haza tértek; haza jött *Klapka* György is. Komárom oroszlánszívű védője, aki alig egy évvel előbb villogtatta kardját mint a magyar legió parancsnoka a porosz táborban törvényes királya és ennek családja ellen.

Mihelyt a királyné megtudta, hogy Klapka visz-

szatért hazájába, tüstént magához hivatta. Az udvari titkár, ki a meghívó levelet írta, ezt csak így címezte : „Klapka György úrnak.”

A hős, aki már azelőtt bemutatta hódolatát a királynak, örömmel sietett föl a budai várkastélyba, hogy a királyné előtt is hódoljon. Ez a várkertben fogadta, ahol éppen rendes sétáját végezte. Klapka bemutató és hódoló szavai után így szólt a királyné lebilincselő szívességgel :

„Köszönöm, kedves *Tábornok úr*, hogy hívásomnak oly készségesen és gyorsan engedett. Itt, a szabadban, kívántam önt fogadni, tábornok úr, ahonnan oly gyönyörű kilátás kínálkozik a mi viruló fővárosunkra. De megengedi nemde, tábornok úr, hogy mindjárt reátérjek azon dologra, amely miatt leginkább fárasztottam ide? Hisz jól tudom én, hogy oly hosszú távollét után az édes hazától s drága barátaitól, most minden perce kedves kötelességek teljesítése által van igénybe véve.

Tehát én sokat olvastam Horváth Mihály munkáiban, s ő maga is élő szóval sokat beszélt nekem önről, tábornok úr, s kivált Komárom hősiességéről. Mindezeket a dolgokat az ön szájából is szeretném hallani, tábornok úr, mint akinek azokban a legnagyobb része volt. . .“

„A legnagyobb készséggel vagyok Fölségednek szolgálatára, s áldom Istenemet, hogy megengedte élnem ezt a sohasem remélt percet!” S Klapka beszélt a figyelmesen és meleg részvétellel hallgató királynénak a szabadságharcról általában s Komárom hősi védelméről különösen.

Amikor befejezte ecsetelését és távozni készült, így szólt Klapkához a királyné :

„Köszönöm, kedves tábornok úr, s legyen meggyőződve, hogy rendkívül örvendek, hogy annak a nevezetes korszaknak egyik legnagyobb tényezőjével személyesen megismerkedhettem. Köszönöm, Isten önnel, tábornok úr!“ — —

Ferenczy Ida 1867. dec. 24-én kelt, Falkhoz intézett és általam idézett levelében azt írja, hogy a királyné felette sajnálja, miszerint „jelenlegi állapota“ miatt az órákat nem folytathatja.

A „jelenlegi állapot“ alatt bizvást a királyi anya azon állapota értendő, amidőn készült férjét szeretetének egy új zálogával megajándékozni.

S csakugyan meg is született 1868. ápr. 22-én, reggeli 6 óra előtt, a budai várakban a királyi pár „magyar leánya,“ *Mária Valéria*.

Mind előbbi, mind jelen munkámban igen sokat foglalkoztam a királyné ezen kedvenc gyermekével, sőt eddigi életének a jelen művemben csaknem egy egész könyvet szenteltem. Ama könyvben érintettem, hogy a királyné, mihelyt észrevette, hogy reményes állapotban van, dr. *Balassa* egyetemi tanárt választotta udvari orvosául. De alighogy a kis főhercegnő megszületett, magyarellenes emberek Gödöllőt, melyet a királyi család magának üdülőhelyül szemelt ki, egészséges fekvése dacára is mindenféle ragályos betegségek fészke gyanánt tüntették fel. Balassának nem csekély megerőltetésébe került az udvari köröket a királynétőlünk irigylő és elidegeníteni törekvő gonosz emberek eme gyanúsításainak alaptalanságáról meggyőzni és a királynét, aki nagyon is érthető anyai aggodalmában kis leányával, Mária Valériával, onnan már el akart költözni, maradásra bírni. Balassának győzelmét megkönnyítette a király-

nének nemzetünk iránt való meleg rokonszenve és történelmi reminiscenciák. Hisz tudta ő történelmünk-
ből, hogy Mária Terézia is, a magyarok szeretett
nagy királynője, szintén szeretett Gödöllőn időzni.

Ámbár tehát Schönbrunn és Laxenburg fényes
kastélyai és nagyszerű parkjai alkalmasabbak voltak
a királyi család nyaralóinak, mint az addig elhanya-
golt és csak 1867-ben kissé kitatarozott Gödöllő, ezt
a királyné amazoknak mégis elébe helyezte és Gö-
döllőn maradt, azután is, hogy Gödöllő tudós védel-
mezője, dr. Balassa, 1868. decemberhavában el-
hunyt.

A hálás királyné szerfölött bánkódott orvosa
halálán. Halála hírért maga a király hozta meg neje-
nek, ki mélyen meghatva azonnal az özvegyhez küldé
főudvarmesterét, br. Nopcsa Ferencet, hogy neki
tudtul adja legmelegebb részvétét és fájdalmát eme
veszteség fölött.

„Mondja meg, kérem, Balassánénak, hogy, mi-
helyt fájdalmában elég erősnek érzi magát arra, hogy
másokra is gondoljon, kik vele bánatában osztoznak,
látogasson meg engem Budán, hogy előszóval is ki-
fejezhessem előtte részvétemet.“

A királynét annyira meghatotta és megrendítette
kedvelt orvosának elhunyt, hogy több napon át nem
jelenhetett meg az udvari ebéden.

Mikor ad még Isten ilyen királynét a ma-
gyarnak?

A koronázás óta nemes versenyre kél a királyné
férjével a jótekonyság gyakorlásában is, úgy hogy
azon 75,000 frtból, mely neki évente rendesen kijárt
udvartartására, soha egy krajeárt sem takaríthatott meg,
sőt ellenkezőleg az év vége felé rendes hitelezőjéhez,

királyi férjéhez, kellett fordulnia, hogy követhesse a szülőködők és inségesek sorsán el-elbáncódó szíve hajlamát.

S most nyomon követem a páratlan uralkodónét évről évre áldásos életében, de mégis úgy, hogy inkább beszélek el régiebb dolgokat, mint újabb keletűeket, melyek úgyis a legtöbb olvasónak még friss emlékezetében vannak.

Nyilvános intézeteknek juttatott számtalan adományait rendesen elhallgatom; azokat úgyis főlemlítette a hivatalos lap, — minők voltak pl. 1869-ben ezek: Br. Mednyánszky né Selmechányán kisdédóvót alapítván, a királyné e célra 300 frtot adományozott; meglátogatván a királyné ápr. 6-án a német színházat, — hol a darab előadása közben is ismétlődtek a jövetelekor felhangzott éljenek, és hol az *árvaleány-növelde* javára volt szánva a bevétel —, ezen intézet javára 200 frtot adott; a pesti vakok intézetének 100 frtot; a pozsonyi jótékony nőegyletnek bőlesődére 250, a n.-váradinak 50, a pestinek 400, a soproni irgalmas néneknek 200, a kaposvári gimnázium kiépítésére 3000 frtot adott stb., stb.; ilyenén adakozásaival csak nagy ritkán hozakodom elő; inkább jegyzem föl magánosokkal, egyesekkel éreztetett könyörületos szívének megnyilvánulásait. —

1869-ig nem történt még soha, hogy az osztrák császárné s magyar királyné *grófnak* megjelent volna a bálján. Mily nagy volt az ámulata a bécsi arisztokráciának, — talán vegyült egy kis féltékenység és irigység is abba —, amikor a királyné férje oldalán, sok főherceg és főhercegné kíséretében megjelent egy *magyar* gróf, *Festetich* György gróf, bálján (febr. 6.)! Így is jelét adta magyar rokonszenvének. —

Aligha csalódom, állítván, hogy azon cseh és

német arisztokratának közül, kik a császárnénak egyszerűségét és természetességét sohasem tudták megbocsátani, egynémely szívögörsöt kapott, amikor ezt a közleményt olvasta a lapokban: Midőn a királyné egykor igen zord időben Pestről elutazott, az őt kikísérő gr. Andrássy Katinka meghűlvén, jósokáig gyöngélkedett. Felgyógyulván betegségéből, őt a királyné éppen Katalin napjára, a grófné nevenapjára, meghívta asztalához, és ebédközben leereszkedő szeretetreméltóságában *felköszöntőt* mondott a könyekig meghatott grófnéra, hálát mondván Istennek, hogy visszatda egészségét a drága grófnénak. No de ez talán mégis hagyján: hisz egy *grófné* volt az, akit ennyire kitüntetett! De vajjon mit szoltak a cseh és német hercegek, grófok és bárók, s talán némely magyar is, ehhez a levélkéhez, melyet a királyné sajátkezűleg írt *Deák* Ferenchez, a legritkább vendéghez, meghíván őt a kisebb körű udvari ebédhez, melyen maga a királyné elnökölt? — „Budán, 1869. ápr. 19.-én. Ambár úgy vagyok értesülve, hogy ön nem szívesen fogad el meghívást ebédre, mégis engedje reménylenem, hogy ez alkalommal kivétel leend ön előtt.

Tisztelője   Erzsébet.”

Alighogy kezdett tavaszodni, 1869-ben is Budára siet és, mint rendesen, megkezdí a különféle intézetek látogatását, aminek mindig áldásos a következménye az illető intézetekre.

Ezen évbeli sok látogatása közül csak kettőt jegyzek itt föl. Április 14-én megjelent a pesti bölcshódében. Mint rendesen, itten is előbb a *kápolnába* ment és, elvégezvén ott ájtatoskodását, a díszterembe, innen pedig a kisdedek szobájába lépett, kikhez anyai szeretettel szolt, megsimogatva és megcirógatva

sokakat közülök. A látogatók könyvébe az ő ismeretes csinos vonásaival ezt írta: „*Erzsébet*“.

Hogy jelét adja a magyar színészet iránti érdekltségének, meglátogatta (ápr. 11.) br. Eötvös Józsefné és br. Nopcsa Ferenc kíséretében a *színészeti iskolát*. Gr. *Festetich* Leó alkalmi darabját játszották a fi- és leánynövendékek igen sikerülten.

A nyár nagyobb részét királynénk Geratshausenben töltötte a Starnbergi-tó partján, amely csöndes és nyugalmas gyönyörű vidékhez ő felségét kellemes gyermekkori emlékek fűzték. Ott nyaraltak vele együtt nővérei: a nápolyi királyné, Trani grófné és Thurn-Taxis Ilona hercegné. A királyné gyakran evezett ide s tova a tó tükrén egyszerű halászcsoznakban. Mielőtt ott hagyta boldog gyermekora színhelyét, hogy Ischlbe menjen családjához, mint mindig és mindenütt, ahol megfordult, a környék szegényei között tetemes összeget osztatott ki.

Nagy volt Ischlben az odavalók és a vendégek meglepetése 1869. aug. 20-án. Hétköznap volt. Egyszerre csak harangozzák a templomtornyan a nagy haranggal az elsőt, majd a középsővel a másodikat, majd meg „beharangoznak“ az összes harangokkal, mintha a legnagyobb ünnep volna.

„Was ist denn los heut', Vetter Steffel?“ kérdi az egyik ischli német a szomszédját.

„S'ist halt heut' ma Namenstag, Vetter Hans: Stefan König; g'wisz mir zu Ehren läuten Se!“ felelé ez nevetve.* —

„Vajjon mit harangoznak ma annyit Minka Szi-

---

* „Mi a manó van ma, Pista öcsém? — Hisz hát ma van a nevemnapja, János bátyám: István király: bizvást az én tiszteletemre harangoznak.“ —

vem?“ kérdé gróf Almássy Kálmán, a fürdővendégek egyike, nejét, mikor elkezdék a másodikat harangozni.

„Nekem is feltűnt, szinte Kétegyházán képzeltem magamat. Szent István király napján ottan így hívogat a harang az Isten házába. Dehogy itt, Tirolban, mit jelentsen e harangszó, nem is sejtem. Jer, tartsunk a templom felé!“

Mikor a templomhoz értek, ott már nagy közönséget találtak egybegyűlve, jobbadán magyar fürdővendégeket, kiket a harangszó ily szokatlan időben oda csalogatott.

Éppen kezdik beharangozni; a sokaság közt hirtelen hullámvész és mozgás vehető észre; az emberek gyorsan egy utcát alkotnak s azon lehet látni közeledni a királyi családot, élén a királynéval és követve a legfényesebb ünneplő ruhába öltözött egész udvartartása által. A sokaság is beözönlik a templomba, ahol ünnepélyes misét mondanak.

A külön énekes misét maga a királyné rendelte meg, s a felséges asszony példáját követve, azóta a királyi család ott üdülő tagjai, valamint a magyar fürdő-vendégek minden évben ünnepélyes szent misével ülik meg Szent István királynak, mint Magyarország védőszentjének, az ünnepét, amely alkalommal magyar szent énekek is hangzanak fel aznap az ischli plebániái templomban.

Így nyilvánította Erzsébet királyné hazánk iránt táplált magasztos rokonszenvét a külföld és a nagyvilág előtt is. --

Miután a király kimondotta, hogy újra fel akarja támasztani a honvéd hadsereget, mintegy varázsütésre keletkezik **József** főherceg és gr. **Andrássy** Gyula semmi fáradságtól vissza nem riadó közreműködése mellett egyik honvédzászlóalj a másik után. Az első tetteleg megalakult honvédzászlóalj volt az I. pesti

honvédzászlóalj. A zászlóaljak maguk szaporábban keletkeztek, mint zászlóik.

Az I. pesti honvédzászlóaljnak jutott az első honvéd-zászló is, és jutott az a rendkívüli szerenese is osztályrészéül, hogy ezen zászlóhoz a királyné maga hímezett sajátkezüleg arannyal, drága kövekkel és gyöngyökkel egy pompás selyem szalagot. A kék szalag egyik felére ezt hímezte a királyné: „Királyért és Hazaért“, a másikra saját nevét: „Erzsébet.“

Ezt az első honvéd-zászlót eme szalaggal együtt a királyné és József főherceg jelenlétében maga Simor János hercegprimás szentelte fel 1859. okt. 31.-én. vasárnap, a Mátyástemplomban.

A királyné trónon ült, vagyis helyesebben, a trón előtt levő imazsámolyon térdelt. Mig Simor a szent misét mondotta, azalatt a zászlót kibontották és az oltár elé vitték. A mise végeztével a hercegprimás az előkelő közönséghez lelkes beszédet intézván, azon óhajoknak és reményeknek adott abban kifejezést, melyeket király és haza e zászlóhoz és az az alá esküvő vitézekhez fűznek.

A beszéd befejezte után a koszorúlánnyok kigöngyölítették a királyné által himzett zászlószalagot, az ezredes és a zászlótartó pedig a lobogót az oltárról, ahol a hercegprimás megáldotta, a királyné elé hozzák. A királyné fölemelkedik a trónról, a koszorúlánnyok odanyújtják neki a szalagot, s ő ezt a zászló hegyére tűzi és megerősíti. Most az így feldíszített zászlót egy állványra helyezik és a hercegprimás annak nyelébe beveri az első ezüst szeget a szent Háromság nevében, a másodikat gr. Festetich György a király nevében; most a zászlót ismét a királynéhez viszik, ki mint zászlóánya beveri annak nyelébe a

harmadik szeget, a negyediket József főherceg, és folytatják a szegbeverést számos katonai és polgári kitűnőségek.

Erre a zászlót József főherceg és Horváth ezredes kíséretében kivitték a templom előtt felállított honvédzászlóalj elé, mely azt a polgári közönséggel együtt riadó éljenzéssel fogadta. A honvédek letették most erre a zászlóra ünnepélyes esküjüket. Ez volt az első honvédeskü a honvédség felállításától, mire Horváth János ezredes a következő beszédet intézte a zászlóaljhoz:

„Honvédek! Ime átadom nektek az első magyar hadzászlót, melyet felséges királynénk saját kezeivel díszített föl. Büszkéek lehetünk, magyarok, büszkéek, honvédek, hogy e szerencse éppen bennünket ért. E perctől sorsunk e zászlóhoz van csatolva: vezérsíllagként fog az előttünk tündökölni a csaták magasabb óráiban; körüle gyülekezünk majd a harc döntő percében, sohasem feledve, hogy zászlónk keresztanyja hazánk dicső királynéja. Hűn fogjuk követni e szent jelvényt és főnséges főparancsnokunkat, kinek vezénylete alatt győzünk, vagy királyunkért és hazánkért halni fogunk. Éljen a király! Éljen dicső királynénk! Éljen a haza!”

A templomban ezalatt elénekelték az ünnepélyes Te-Deum-landamust, minek végeztével a királyné elragadta a templomot. A közönség a templom előtt egyet verő éljenzéssel fogadta, és ez az éljenzés kísérte a bálványozott fejedelmi hölgyet egészen a párlakig.

Ez a zászló és ennek a zászlónak a szentelése eszembe juttatja mindazokat a viszontagságokat, melyeken a magyar nemzeti zászló keresztülment a

koronázás óta nemzetiségek lakta vidékeken A föl indulástól, haragtól, szégyentől remegő kézzel kellett többször leírnom mind előbbi, mind jelen munkámban, miként becsuténíti meg nemzetünk, államiságunk ezt a szimbolumát majd rác, majd szász, majd horvát, majd oláh, letépvén azt megillető helyéről. összeszaggatván, elégetvén, vagy sárba tiporván.

Ezen pimaszok eljárását nem is volna szabad egy emberöltő alatt nevezni a királyné magasztos példaadó magatartásával.

Azt a gyűlöletet, melylyel a nemzetiségek ama söpredéke a magyar nemzeti zászló ellen viseltetett, csak abból a gyűlöletből lehet megmagyarázni, melyet gonosz szívökben a magyar nemzet iránt éreztek azok a háládatlanok. Ámde 1848 előtt sem viselhetek azok a nemzetiségi ultrák irántunk, akik akkor az ő uraik voltunk, gyöngédebb, kedvezőbb érülettel, mint 1848 után, amikor őket egyenjogu testvéreinkké emeltük; s még sem tudok esetről, — én legalább nem olvastam sehol —, hogy nemzetiségbeliek a magyar nemzeti zászlót megsértették volna 1848 előtt.

Sokat gondolkoztam azon, hogy mi lehet ezen két ellenkező magatartásnak az oka a nemzetiségek részéről szemben a magyar nemzeti zászlóval?

E kérdésre minden tekintetben kielégítő feleletet sokáig nem találtam. Megtaláltam azt egy szerencsés véletlen folytán kezembe került ily című munkában: „A Millennium Temesvárott.”

Az abban elbeszélte millenniumi ünnepélyek között melyeknek a koronázás előtt „Kis-Bécsnek”, a koronázás után „Kis-Budapestnek” nevezett Temesvár volt a színtere, egyik fénypontját az oda való nőegyletek által az ezredéves nemzeti ünnep emlékére ké-

szítottett **zászlószentelésnek** ünnepélye képezte. A város színeiben — vörös és zöld — nehéz selyemből gazdag aranyozással készült zászló mellett a zászlóanya tisztét **Telbisz** Károly polgármesterné, szül. **Vargics** Etelka, vállalván el, azt ünnepélyes nagymise után **Dessewffy** Sándor csanádi püspök avatta fel a székesegyház előtt elterülő Losonczy-téren, az egész város és Temesmegye előkelő közönségének jelenlétében (1896. máj. 14.-én).

Mivel az ünnepelt egyházfejedelemnek ez alkalommal mondott fenkölt szellemű, remek beszédéből tudtam meg az okot, hogy miért kimélték, sőt tisztelték a hazai nem-magyarajku nemzetiségek 1848 előtt a magyar nemzeti zászlót, ezt a beszédet annál is inkább ide iktatom, mert Simornak a honvédzászló fölszentelésénél tartott beszédét nem idéztem. **Dessewffy** Sándor püspök gyönyörű beszéde így szól:

„Tisztelt városi közönség!

Nagy Sándor életében olvasom, hogy, midőn egyszer fiatal korában az isteneknek áldozott, az áldozó tűzbe mindkét markával dobta az égbe szálló illatszereket. Nevelője, Leonidas, figyelmezteté: „Ne szórd oly pazarul a drága illatszereket, majd ha meghódítod a jó illatszerek országát, akkor bőven áldozhatod azokat.“

Nagy Sándor meghódítván Arábiát, a kellemes illatu fűszerek hazáját, nevelője mondásáról megemlékezvén, bőségesen küldött neki azokból haza, hogy most már ne fukarkodjék többé az isteni áldozatoknál.

Hogy az Isten kedves áldozatfűstje gazdag gomolyokban emelkedjék az egekbe, eme pogány fejedelem példájára mi sem fősvénykedünk ezer éves nemzeti életünk fordulóján.

Alig pár napja gyönyörű látvány tárult fel e téren szemeink előtt.

A jövő nemzedék zsengejét, a magyar Cornéliák legdrágább kincseit, ezen nemes város fenkölt lelkű anyái gyermekeinek ezreit mutattuk be itt a szabad ég alatt az ezredévek Urának, az örök-ifjú ősi Szép-ségnek, a Mindenható Istennek. És beteljesedtek a királyi lantos eme szavai: „Uram! Mi Urunk! Mily csodálatos neved az egész földön. A kisdedek szája által viszed végbe dicséretedet.“ Egybegyűjtöttük őket e téren, megemlékezvén az Üdvözítő szavairól! „Hagyjátok hozzám jönni a kisdedeket, mert övük a meny-nyek országa.“ Összegyűjtöttük őket az oltár körül, kérve a kisdedek isteni barátját, hogy a magyar haza jövő nemzedékét áldásában részesítse.

Ez valóban kedves és felséges látvány volt! Az igazi arany ifjuság ezrei szabad ég alatt a verőfényes nap arany sugarainak glóriájában! Maguk az angyalok, a mennyei seregek karai is gyönyörködve nézhették e ragyogó képet és lehetetlen, hogy leborulva Isten színe előtt, az isteni dicséret örök Hallelujájába gyönyörködve bele ne kiáltották légyen: Amen, úgy legyen! Engedd, hogy e kisded szívek esdeklése teljese-
desbe menjen!

Mult vasárnap Magyarország összes népeivel lélekben egyesülve, miként a tenger zúgása morajlott végig buzgó imádságunk ezer éves hazánkon, hálákat adva a Magasságbelinek a multakért és ostromolva az egeket a jövőendő kegyelmekért.

A mai ünnepély helyi örömnép, a délvidék fővárosa, szeretett székvárosunk, Temesvár sz. kir. város, közönségének örömnépe, melyen szívünk érzelmei *a magyarok nagyasszonya képével feldíszí-*

tett ezen zászlóban nyernek kifejezést. Én midőn ez előtt ősi kegyelettel meghajlok, másrészt nem tagadhatom meg magamtól, hogy legmélyebb hálamat ne nyilvánítsam e szab. kir. város nemeslelkű és hazafias szellemű **hölgyei iránt, kik elég hittel és erős akarattal bírtak**, hogy a jövő nemzedék kezébe adandó **zászlóra a magyarok Védasszonyának képét tűzték.**

A haldokló Szt. István király aggódva népének jövőndő sorsa felett, hogy nem hagy maga után fiörököszt, és hogy családjában viszály dul, mikor maroknyi népének sehol sincs barátja: lehunyó szemeivel az égre tekintvén, ott keres országának és nemzetének pártfogót az Isten Anyjánál, és megnyugodva az ő hatalmas szózólásában, békességgel adja vissza áldott lelkét Teremtőjének.

A pengő sarkantyús, a fellépésében és érzelmeiben nyílt lelkű, a nem alattomos és nem titkolózó magyar nép hűen teljesítve szeretett királyának végrendeletét, bátran **zászlóira tűzte Mária képét**, — s míg az Azsia bércei közé visszaköltözött Turul madár szárnyából egy-egy tollat emlékül kalpagjába tűz, a Bold. **Szűz Mária szentséges képének új szimbolumával** indul el a nyugateurópai civilizáció útjára. És ez időtől ezt a lobogót hordozzák meg öseink a gyász és dicsőség harc térein; e lobogó borult szemfedő gyanánt a muhi pusztán a tatárok nyilaitól elvérzett sok ezernyi honfi fölé: e lobogó árnyékában hullottak el jobbaink, főpapjaink, országnagyjaink, a nemzet dísze, virága, a hősvértől pirosult mohácsi gyásztéren. De ugyan e lobogót diadalmasan meghordják Nagy Lajos alatt Olaszország városain egész Nápolyig! Igaz, hogy a történetírók egy halál-

fős fekete zászlót is említenek, melyet a magyarok Olaszországba vittek; de ez nem volt az ország zászlaja, hanem csak megtorló jelképe az avversai gyálatos orgyilkosságnak. Ezt a *Máriás zászlót* lobogtatták a rabigát törő Hunyady karjai, ezt a zászlót körülhordozták dicső Mátyás királyunk győzedelmes hadjáratain és ugyanesak a *Nagyasszonyunk képével díszített zászló* alatt esküdtek fel a magyar hadsereg és nemesi fölkelés ama csapatai, melyek a veszély tetőpontján Maria Terézia királyunk trónját dicsőségesen megvédelmezték. Érdekes azon lélekemelő körülmény, *hogy ezt a zászlót elismerte és tisztelte minden nemzetiség e hazában.*

E zászló alatt harcoltak Mátyás király fekete seregében tetemes számmal a mi vidéküink *hű szerb népei.* És vajjon a mohácsi vérmezőn ki lobogtatta az ország zászlaját?

Ugyanis mikor a király táborba szállott, az ország zászlaját is a táborba vitték, egy kiváló vitéz karjaira bízván azt. Aki az ország zászlaját tartotta, vagy győztesen kellett visszatérnie, vagy hősi halált kellett hálnia, és ennek kifejezésére leszedték az ország zászlóvivőjének sarkantyúit. Ez pedig a történelem tanúsága szerint a mohácsi táborban nem volt más, mint az előkelő bojár családból származott magyar zászlóúr, királyi főpohárnok, Temes megye főispánja, Magyarország országbirája, a *román* rágfő János. — Ott vérzett el hazájáért a többi országnagyokkal együtt a mohácsi csatasíkon.

A *horvát* Zrinyinek Szigetvárból való kirohanásakor ki lobogtatta oldalán a magyar zászlót? A *horvát Juranics!* Végezetül mellőzve a többit, ugyan-

csak e zászló alatt nem messze e tértől lehelte ki hősi lelkét Temesvár vitéz kapitánya, Losonczy István.

Ezért oly kedves előttünk e zászló, mivel őseink annyi vérrrel áztatták, és mert azonfelül összpontosítja magában a három legerősebb államalkotó eszmét: *az Istenben való hitet, a király iránti hűséget és a törhetetlen önfeláldozó hazaszeretetet.*

Istenben való hit ad a népeknek erőt, önbizalmat. Hit nélkül elpuhul a nemzet, gyáva, anyagiassá lesz, kufarkodni fog a haza iránti kötelmekkel, hogy mennyit áldozzon a hazáért, és önmagával alkudozni fog az áldozat mennyisége iránt; de nem lesz képes egész vagyonát, életét feláldozni, mint e város dícső védelmezője, Losonczy, ki midőn az ellenség közeledtét megtudta, sehonnan sem remélve többé segítséget, nejének, Pekry Annának, azt üzeni: zálogosítsa el minden vagyonát és fogadjon harcosokat e végvár, a haza megmentésére. És Cromwell hadseregét mitette győzhetetlenné? *A hit.* A porosz hadsereg is bőjttel, imával, Isten nevével kezdte győzedelmes harcait.

A másik két államfentartó elemet, a *hazafiságot* és *királyhűséget*, szinte sértő volna e nemes városban hangsúlyoznom, melynek polgársága mindenkor éppen ezen két erénynek fényes tettekkel tanúsított gyakorlata által tüntette ki magát.

Ugyanazért ki kell bontani azt a zászlót, hadd gyönyörködjünk benne Isten szabad ege alatt, a verőfényes nap sugaraiban; hadd lobogjon az nyíltan, szabadon; hadd lássa mindenki minden oldalon!

S midőn azt Temesvár szab. kir. város fejének, szeretett polgármesterünknek, átadom, kívánom, hogy ugyanezen eszmék, melyeket e zászló kifejez, édes

hazánk eme végvidékén e város összes lakossága szívében mély és tartós gyökereket verjenek. És bár e zászló idők multán el is fog rongyolódni, vagy végkép elpusztulni: ezen eszmék a jövő ezredév fiából ki ne haljanak soha!

Biztosan reméllem, hogy ha városunk hölgyei, kik ezt a szép zászlót nagy áldozatokkal létrehozták, ezen eszmékre gyermekeiket megtanítják, Temesvár jövő nemzedéke sem fog késni az ősök példájára e zászló alatt *Istenért, királyért és hazáért* a végsőig küzdeni; küzdeni *I. Ferencz József* szeretett koronás királyunkért és a felséges uralkodóházért, és drága *magyar hazánkért* életét és vérért áldozni.

Adja Isten, hogy *Mária zászlaja egyesítse továbbra is szeretetben, békében és egyetértésben Magyarország összes népeit!*

Magyarok királynéja!

Tekints le országodra,

Te árva flaidra;

Neked élünk és halunk,

Te hived maradjunk,

Mária!

Ezen beszédből megtudjuk tehát, hogy a nem-magyarajku honfiak soha, de sohasem bántalmazták a magyar nemzeti zászlót, mert azon — éppenúgy, mint régi ezüst és arany pénzeinken, még azokon is, melyeket a lutheránus Kossuth Lajos veretett —, ott díszlett az ország mennyei Védasszonyának, a Boldogságos Szűz Máriának, a Jézuskával a képe.

Kár volt a regnum Marianumban, Mária országában, az ország zászlójáról az ország Védőasszonyának a képét száműzni! Ez szépen elférne a zászló egyik oldalán, míg a másikon ott díszlenék az állam

cimere szent István koronájával s az apostoli kettős kereszttel.

Ezen rövid kitérés után térjünk ismét vissza a mi egyetlen királynénkhoz, ki, hazajöve az I. honvéd-zászlóalj zászlajának szentelésétől, belső termeiben is még sokáig hallotta az ablakokon bezúgó éljene-
ket, melyek őt, a haza anyját, mint zászlóanyát illették.

Királynénk eme honvédzászlóján még ma is ott tündöklék a Szűzanya- és Fiának a képe.

A honvédzászlóalj legénységének a királyné sa-
ját magán pénztárából tíz napi kettős zsoldot adó-
mányozott.

Ily cselekedetek által nyerte meg Erzsébet királyné a nemzet szívét, mely áldott minden alkal-
mat, ahol lerakhatta hódolatát a koronázott királyné
előtt, kiben az ő nemtőjét, az üdv és szelidség angya-
lát üdvözölte. —

Vigasztaló angyalként láttuk a mi minden jóban
páratlan nagyasszonyunkat még a koronázás előtt
rendre járni sebesült fiaink ágyát, és ez a megható,
magasztos látvány ismétlődött, amikor Bosznia és Herce-
govina okkupációja megkivánta a maga véráldozatát.

De a szenvedés, a fájdalom, a szerencsétlenség
rendes tanyáit nem volt év, amikor többször föl ne
kereste volna, legtöbbször itthon, nálunk, máskor
Bécsben vagy külföldön, ahol megfordult. Ily látoga-
tásaival is nagy könyvet lehetne tele írni.

Az ily helyekre őt vallásossága, keresztény fele-
baráti szeretete ellenállhatatlanul vonzották, még ha
a látogatás nem csekély veszélylyel volt is néha ösz-
szekötve.

Így meglátogatja 1871. márc. 19-én egészen vá-
ratlanul az élőhalottak palotáját, a *lipótmezei té-*

bolydát. Legelőször, mint rendesen ily látogatások alkalmával, a *kápolnát* keresi föl. Rövid imát végezve, a konyhába vezetteti magát, hol meg is izleli az éppen elkészült étkeket. Azután rendre járta a betegszobákat, nem egyszer törölgetve le könyeit kis battiszt zsebkendőjével. Dr. *Niedermann* Gyulának, a férfi-osztály tudós főorvosának, nagy érdeklődéssel hallgatta szakszerű magyarázatait és sok kérdést intézett hozzá. Megköszönvén fáradozását, bücsüzáskor mondá a főorvoshoz: „Szinte irigylem önöket, doktor úr! Mennyi jót tehetnek! Elismerem: rendkívül nehéz az orvos feladata, de kiválóan magasztos is!” —

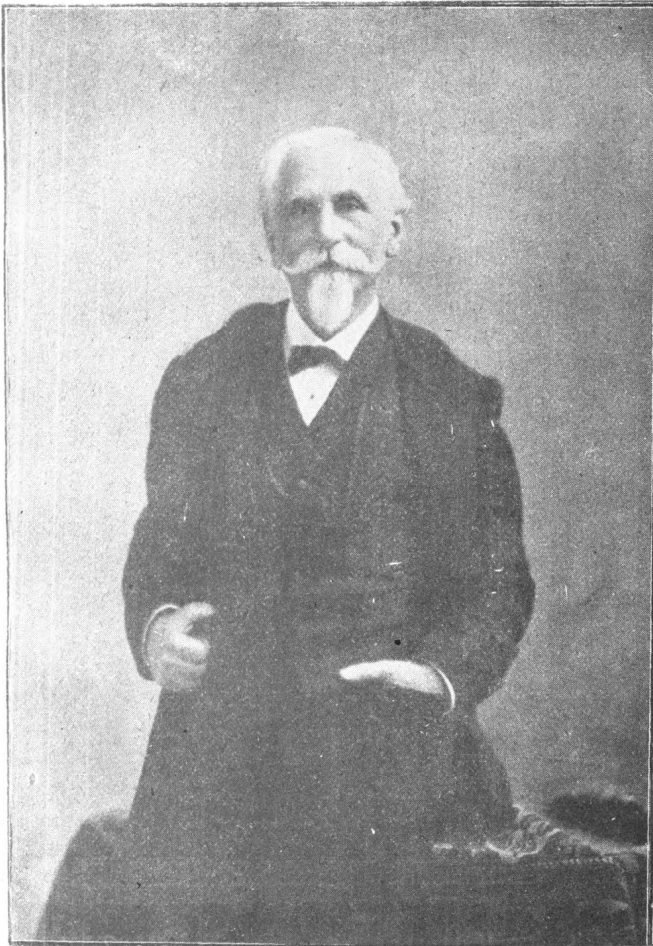
Kivált Gizella férjhezmenetele után gyakori vendége volt királynénk a bajor fővárosnak, hogy szeretett gyermekét és később kis unokáját láthassa.

Igy történt ez 1874. január havában is.

A király nem igen volt hajlandó szeretett nejét erre a látogatásra elengedni, mert abban az időben a kolera nagyban grasszált Münchenben és szedte áldozatait. A derék bajorokat páni félelem szállotta meg, és a legfélénkebbek, ha csak tehettek, egymás után szöktek meg Münchenből.

Királynénk ennek dacára, vagy talán éppen ezért, nyolc álló napig maradt a bajor fővárosban, sőt egyszerre avval a kijelentéssel lepte meg környezetét, hogy ő meg akarja látogatni a kolera-kórházat. Lón erre nagy szörnyülködés, szinte ájuldozás. A szándéka ellen felhozott mindennemű kifogásoknak a királyné röviden avval vetett véget, hogy ő ugyan senkit sem kényszerít, hogy őt elkísérje, de ha senkisé is akarna is vele menni, ő egyedül fogná a kórházat fölkeresni.

Báró Nopcsa Ferenc, ki rég ismervén úrnőjét, nemes szándéka ellen, mivel úgyis tudta, hogy hiába.

Báró Nopcsa Ferenc.

nem hozott fel semmi ellenvetést, sőt éppen kijelentette, hogy ő kész a királynét akár a halál torkába is elkísérni. Azonban nemcsak báró Nopcsa, a royalis főúr ezen lovagias tipusa, kísérte el királynéját a kolera-kórházba, hanem mások is követték példáját, leküzdvén nem egészen alaptalan félelmüket.

A királyné a kórházban az egyik ágytól a másikhoz ment, minden beteget, aki eszméleténél volt, hogyléte felől kikérdezett, angyali mosolyával mindenkit megvigasztalt, de sőt többeknek kezét is oda-nyújtotta, kik e drága kezet ajkukhoz vitték.

Sokan látván a királynét ezen szamaritánus útján, látogatásának híre villámgyorsan elterjed a városban, minek az lőn a következménye, hogy az általános kolera-félelem tetemesen csökkent, a magyar királyné népszerűsége pedig még magasabbra emelkedett.

Máskor meg, mint pl. 1872. áprilhavában, Pesten a vakok intézetét látogatja meg, sokáig marad a szegény világtalanok között és anyagilag tetemesen segíti ezt a human intézetet.

Ugyanezen évben és hónapban részt vett királyi férjével együtt a nevét viselő árvaház zárkő-letételének ünnepélyén is. Mindketten aláírták arany tollal ezen árvaház keletkezésének és építésének történetét, mely okmány általános szokás szerint a zárkóval együtt az épületbe falaztatott.

Két évvel későbbben ugyanezen árvaház 17 nővendékének, kik a bécsi kiállításon saját készítményü fehérenemű gyűjteményt állítottak ki, elismerése jeléül és büzdítésül egy-egy arany keresztet küld, amit nagy ünnepélyességgel adnak át a boldog árvaleánykáknak. — Hogy az Erzsébet-árvaház kis lakóit Kug-

ler Henrik udvari cukrász által gyakran megvendé-
geltette az árvák eme koronás édesanyja, köztudo-
másu dolog.

Még előbb meglátogatta Pesten a protesztáns
árvaházat, nyájas beszélgetésbe bocsátkozott az árva
fiúcskákkal és leánykákkal, és az intézet céljaira
100 frtot ajándékozott.

Az árvák könnyen eszébe juttatják az embernek
a más nyomorultakat és inségeseket, akiken a mi ál-
dott jó királynénk, ahol csak tehette, segített.

Lássunk tehát itt is egy néhány lélekemelő példát.

**Erzsébet könyörületessége. Kegyadományai. Vallá-
sossága. Magyarsága. Vadászatai. Inkognitója.**

Gödöllő és vidéke mint szentet bálványozta a királynét, aki minden segélykérést tüstént kedvezően intézett el, és gyakran séta közben is alamizsnát osztogatott ki a vele találkozott szegényeknek.

Itt is elmondok néhány esetet, amely dicséri a mi édes jó nagyasszonyunk drága könyörületes szívét.

1870. április elején a budai külső udvari kert kerítésénél állott egy szegény asszony három gyermekkel, és alig észrevehetőleg, nagyon szerényen, inkább arkifejezéssel és testtartással, mint keze mozdulatával némán alamizsnát kért a járó-kelőktől.

A királyné a kertből, ahol éppen sétált, észrevette és tüstént parancsot adott, hogy tudják meg a szemérmes koldusnő minden viszonyát. Nemsokára értesítették, hogy az a szegény asszony férje hosszadalmas betegsége és halála folytán jutott nyomorba. A felséges asszony egyik udvari tisztviselője által tüstént nagyobb összeget küldött az özvegynek, felszólította, hogy gyermekeit jobban ruházza, a két idősbiket pedig iskolába küldje. Az udvari tiszt egyúttal értésére adta, hogy a királyné az önhibáján kívül nyomorba jutott családról czentúl is gondoskodni fog.

Egy másik hasonló cselekedetének megint a várkert szomszédsága volt a színhelye 1872. április 17-én. A királyné egyik udvarhölgye kíséretében éppen végzi

reggeli sétáját a várkertnek a Tabán felé néző részében. Egyszer csak egy szegényesen, de tisztán és tisztességesen öltözött anyókat pillant meg, aki a várba felvezető gyalogúton lihegve ügykezik fölfelé.

Alig nézte a királyné az öreg asszony kínos erőlködését egy néhány percig, midőn szánakozva egy pár barátságos szót kiált feléje a vasrácson keresztül. A szegény asszony közeledik és a királyné kérdésére, akit nem ismert, elmondja, hogy ő felmegy a városi tanácshoz, hogy azt kérje meg, miszerint vegye fel a női ápoló-házba, mert öreg és munkaképtelen, és nincsenkije széles e világon, ki róla gondoskodnék, mert nemesak férjét, hanem összes gyermekeit is már rég eltemette. Mindezt sírva panaszolta el. A királyné szép összeget nyújtott ki a szegény öreg asszonynak, és azt tanácsolta neki, hogy menjen haza, ő — a királyné — majd gondoskodik róla.

Az anyóka örvendezve és a királynét áldva, fogadta meg tanácsát. Haláláig tisztességes nyugdíj járt ki neki a királyné magánpénztárából.

1875. januárhavában találkozott az akkor Gödöllőn tartózkodó királyné sétalovaglás közben egy hévizgyörki napszámossal, ki orvosságos üveget vivén kezében, hazafelé tartott. A királyné lépést haladva a paraszt mellett, megkérdezte, hogy kinek viszi az orvosságot?

„Jaj, édes nagyságos asszonyom, engem nagy kereszttel látogatott meg az Isten. Fiatal feleségem már két hónap óta nyomja az ágyat. Azóta a doktor csaknem minden nap új meg új drága orvosságot ír számára, s nekem meg kell azt esináltatnom Gödöllőn. Én szegény napszámos ember vagyok; amíg megteszem a hosszú utat hazulról Gödöllőig, azalatt keres-

hetnék néhány krajcárt. De így nem lehet. A nyáron gyűjtött pénzecskénket fölemésztí a patika. S aztán az is keserves, hogy ott kell látnom szegény feleségemet kínlódní.“

„Bíz, az nagy baj, és én igazán sajnálom magát és szegény beteg nejét. No de ne búsuljon: majd megsegíti a jó Isten. Jó estét; jobbulást kívánok feleségének!“ S e szavakkal a királyné gyorsan elvágatott Gödöllő felé, míg a paraszt tovább folytatta útját.

De mekkora volt csodálkozása, midőn belépve szegényes udvarába, ott egy szép zárt üveges kocsit talál, kunyhójában pedig egy fekete ruhás urat, aki éppen a feleségét vizsgálja és betegségé iránt kikérdezi.

„Engem a királyné ő felsége küldött ide, s mint-hogy az ön feleségét szállítható állapotban találok, a fölséges asszony kegyelmes rendeletéből az ön beleegyezésével elszállítom Gödöllőre s ott alkalmas házbán elhelyezem és gyógykezelem, amíg teljesen föl nem gyógyul. Maga azalatt járhat napszámba és feleségét, ha tetszik, meglátogathatja vásár- és ünnepnapokon, amikor nincsen munkában.“ – És így is történt. A fiatal asszonyt a királyné költségén ápolták és gyógyították, úgy hogy egy pár hét múlva teljesen fölépülve térhetett haza szülőfalujába. De a királyné, még mialatt a szegény asszony betegen feküdt, Bécsbe költözvén, a felgyógyult napszámosné Bécsbe irt a királynénak, és megköszönte jótéteményét. A királyné nevében egy udvari titkár felelt; a levélben 50 forint volt, s a királyné azon üzenete, „hogy a pórné kímélje magát, míg ismét erőre kap.“

Ilyen volt a mi királynénk!

S még egyet.

Ugyancsak 1875. januárhavában ismét sétál a királyné a várkertben s áttekint a falkerítésen az utcára, és megpillant ott egy szerfözlött szegényesen öltözött nőt, ki egy kisdud gyermeket visz a hátán és két más, vékony rongyokba burkolt és mezítelen lábu gyermeket vezet kézen fogva a hóban.

A nyomornak ez a szomorú képe oly mély szálamokra idítá a királynét, hogy fájdalmas részvételben könyes szemmel felkiáltott: „Istenem, hát ily nyomorúság is van a földön! Siessen Ida, mondja meg Jánosnak, hogy azt a szegény nőt gyermekeivel együtt vezesse be egy fűtött szobába, adasson nekik meleg ételt és hozasson számukra jó téli ruhát s aztán tegyen önnek jelentést, aközben pedig tudakozódjanak e szegény asszony kilétéről és viszonyairól.“ S evvel visszatért a királyné a várkastélyba.

Amikor a komornyik jelenté, hogy ő felsége parancsának elég van téve, a királyné pénzbeli alalmazását adatván az asszonynak, a kolduscsalád elbocsáttatását rendelé el, maga pedig Ferenczy Idával lesietett a kertbe, arra a helyre, ahonnan a szegényeket először megpillantotta, és benső örömmel szemlélte a külsejében előnyösen megváltozott s most boldogan csevegő család eltávolzását.

Ámbár legnagyobb kegyeltjei mindvégig a szegények maradtak, úgy jó volt mégis a mi drága királynénk mindenki iránt, kit jó csillaga az ő közelébe vezetett.

Legnagyobb öröme volt másnak örömet szerezni.

Megjelenvén 1870. március 21-én előkelő műkedvelők által a várszínházban rendezett jótékony célú előadáson, ennek befejezte után gróf Andrássy

Gyuláékhoz ment a minisiterelnöki palotába, ahol mindenkivel szemben oly igézö bájt és szívélyes leereszkedést tanúsított, hogy mindenki azt hitte, miszerint őt tüntette ki.

A rákövetkező évben Andrásyhoz külföldről is, Meránból, magyar táviratot intéz, amelyben szíves üdvözlete mellett a kitünö magyar államférfiúnak Gyula-napjára Isten áldását kívánja, határtalan örömet szerezvén magyar táviratával a magyar grófi családnak.

Ugyanacsak Meránból ugyanabban az évben gödöllői palotája kápolnájának a számára több értékes egyházi ruhát küld s ezek között egy oly pompás aranyhímzetű bitorveres vecsernye-köpenyt (pluviale), melyhez fogható akkortájt alig volt valamelyik magyarországi templomban.

Mikor ezt a pluvialet vállára vette a gödöllői plebános, legalább is püspöknek képzelte magát.

Azonban a legnagyobb előszeretettel viseltetett mindvégig azon Istenháza iránt, amelyben királyi férjét és őt megkoronázták, — a Mátyástemplom iránt, ennek juttatta legtöbb s legszebb ajándékait, amelyek közül egy-kettőt itt felhozok.

1875. januárhavában eme templom számára Ráth József akkori apátplebánoshoz egy nagy értékű *Mária-képet* küldött, melyet ünnepélyesen azon kápolnában helyeztek el, hol a koronázás előtt a szent koronát őrizték. A kép kerete vert érc, ezüst ékítésekkel, a kép maga pedig nagy műbecsessel bírt. A ráma felső részében egy kinszenvedési ereklve van elhelyezve, a két oldalon pedig a király és a királyné családi címerei láthatók. E kép évszázadokon keresz-

tül egyik nevezetességét fogja képezni ama templomnak.

Két évvel később ugyanazon templom Máriakápolnája részére a királyné külföldről küldött két gyönyörű képet; az egyik művészi hímzet és „Mária látogatását“ ábrázolja, a másik pompás üvegfestmény és azt a jelenetet tünteti föl, amikor „az Üdvözítő megáldja a kisdedeket.“

A királyné vallásossága azonban nemcsak abban nyilvánult, hogy templomoknak egyházi ruhákat és szent képeket és drága edényeket juttatott s templomok építésének költségeihez, mint pl. a pesti ferencvárosi temploméhoz —, tetemes összegekkel hozzájárult, hanem, és főleg abban, hogy maga is a leglelkismeretesebb pontossággal gyakorolta a vallásbeli kötelességeit és gondosan őrködött, hogy gyermekei vallásosan növeltesse.

Idézem itt szavait, melyeket akkor intézett Rónay püspökhöz, amikor leánya, Mária Valéria, növelését reá bízta.

„Mostanig én tanítottam leánykámát imádkozni. Naponta megimádkoztattam *magyarul*. Imádkozzék ön is minden nap *magyarul* gyermekemmel; magyarul tud legjobban. Tanítsa és növelje őt úgy, hogy *vallásos legyen. A vallást senkisé is nélkülözheti, semmisem pótolhatja. Mindnyájunknak nagy szüksége van a vallás vigasztalására.*“

Arany szavak bíz ezek és megérdemlik, hogy minden anya szívébe véssé és gyermeke növelésénél alkalmazzák.

De megkívánta a magyar királyné, hogy kedves kis magyar leánykája még Istenével is *magyarul* társalogjon!

Gizella főhercegnő.

Leszen-e még valaha ilyen királynéja a magyarnak?

Igazi katholicitása a mi királynénknak pedig a következőkből tűnik ki:

Az országgyűlés *Gizella* főhercegnő eljegyzéséhez nemcsak a királyi atyának, hanem a királynénak is gratulált 1872. ápr. 13-án.

A királyné *Somssich* Pál beszédére, ki előtte a képviselőház üdvökivánatait tolmácsolta, így válaszolt:

„Őszintén meggyőződve azon meleg részvétéről, melyet a magyar nemzet családomat érintő minden eseménynél érez, jól esett anyai szívemnek annak nyilvánítását önöktől ez alkalommal is hallani.

Enyhíteni fogják annak idejében az elválás nehéz pereit szeretett leányomtól azon forró szerencsekivánatok, melyek őt az én részemről, valamint az egész ország részéről a távolba kísérik, s melyek teljesítéséért az Isten áldását és *hazánk szent véd-asszonyának oltalmát mindnyájan kikérjük*.

Fogadják ismételt köszönetemet és közölkék ezt szíves üdvözlétemmel küldőikkel.“

A Boldogságos Szűz oltalmát kéri tehát egyetemben a Regnum Marianummal leánya, *Gizella*, számára.

Hogy minden látogatása alkalmával mindennek előtt templomát vagy kápolnáját kereste föl az illető intézetnek vagy kórháznak, azt már láttuk. S így járt el a királyné halála órájáig.

Magyarországi vagy ausztriai kastélyaiban az azokban levő Istenházát kereste fel rendes ájtatossága végzésére. Ha nem volt otthon, mégis mindig szerét

ejtette, hogy legalább vásár- és ünnepnapokon szent misére mehessen.

Midőn 1874-ben kénytelen volt a maga és leánykája, Mária Valéria, egészségének helyreállítása és megszilárdítása végett Wight sziget edző tengeri fürdőit használni, és szállásán nem lehetett kápolnát csinálni, minden vásár- és ünnepnap a wentnori kath. templomba járt el szent misére, nóha az szállásától néhány angol mértföldnyire volt távol.

Midőn pedig a szerencsétlen 1889-iki év nyarán a wiesbadeni fürdőt volt kénytelen használni, és a nyaralóban, ahol tartózkodott, kápolna nem volt, folytonos gyöngélkedése pedig nem engedte, hogy a plebániatemplomban végezhesse ájtatoskodását, nyaralójának egyik termét kápolnává alakíttatta át, amelyben dr. Keller városi plebános naponta mondott misét a királynénak.

Ha a télnek egy részét Meránban töltötte, rendszeren a Trautmannsdorfféle kastélyban lakott, ahol az ottani kápolnában hétköznaponként rendszeren részt vett a reggeli istentiszteleten. De egy alkalommal Obermais község gyönyörű vidékén — Merán közelében — gyalogsétát tévén, éppen $\frac{1}{2}$ 8 órakor érkezett az ottani templom elé, midőn misére beharangoztak. Belépett a templomba, letérdelt a padok egyikébe és nagy áhitattal végig hallgatta a misét. Ezen idő óta az obermaisi templomban gyónt és járult az oltáriszentséghez, s a plebánostól azt kívánta, hogy meráni tartózkodása alatt tekintse őt hivei egyikének. A templomban nem ült külön helyen, elfoglalta a padban azt a helyet, melyet a falusi nép véletlenül üresen hagyott.

De sőt még azt sem szégyelte, hogy búcsúra menjen Mária-Cellbe. Magával vitte Mária Valériát, ennek barátnőjét, Auersperg Aglac hercegnőt és egész kíséretét.

Miután éppenúgy, mint a többi búcsújárók, eleget tett vallási kötelmeinek, megnézte a híres kincstárt is. Belépve ebbe, a kincstári őr, P. Ludwig szerzetes, magyarul üdvözölte és magyar nyelven kezdte neki magyarázni az egyes tárgyakat, ami a felleges asszonyt rendkívül kellemesen meglepte, ki a vasmegeyi derék szerzetessel a társalgás további folyama alatt is magyarul beszélgetett.

Erzsébet királyné a koronázás után egy pár év múlva már teljesen magyar volt testben-lélekben, szívben és nyelvben; s az irigység egy nemével „*Ihre Königinnek*” mondogatták őt az osztrákok, magyar-emberrel róla beszélgetve. Rudolfunk haláláig nem is tartózkodott sehol oly szívesen, mint Magyarországon, és Ausztriában s külföldön csak akkor időzött, amikor azt a politikai viszonyok, vagy egészségi állapota követelte. Családi körét: férjét és gyermekeit, mindig csak fájós szívvel és könnyhullatás közt hagyta el rövid időre is, és övei hogylétéről majd ezek, majd megbízottjai naponta értesítették őt a távolban, ahonnan ő is szinte minden nap adott hírt azoknak magáról.

Midőn 1871. március 15-én hosszabb távollét után megint megérkezett, mondá több főúri hölgyhöz, kik őt a pályaudvaron várták: „Hála Istennek, hogy ismét *ittthon* vagyok! Mennyire örvendek én ennek! De örömembe nagyon, de nagyon keserű ürömesep vegyül”, folytatá meghatottan, könyes szemmel, „hogy távol-

létem alatt Eötvös elhunyt. Isten nyugtassa őt, és vigasztalja özvegyét!""

S az özvegy bárónét ezután még inkább vonta a maga legmeghittebb körébe, mint férje életében, hogy ez által is némileg vigasztalja.

Mikor meg 1872. ápr. 18.-án elutazott Bécsbe, így szólt a főpolgármesterhez: „Köszönöm azon szíves fogadást, melyben a lakosság engem minden alkalommal részesített. *Legforróbb vágyam mielőbb kö-rükbe visszajöhetni.*“

Sokszor még ajándékain is meglátszik, hogy azok a *magyar* királynétől származnak.

A bécsi világkiállítás alkalmával bemutatta hó-dolatát *lady Dudley* a királynénak, ki őt szokott megnyerő nyájasságával fogadta. Mikor aztán egy évvel utóbb a királyné Wight szigetén tartózkodott, az előkelő angol hölgy mindent elkövetett, hogy a fől-séges asszonynak az ottidőzést lehetőleg kellemessé tegye. A királyné, akinek egyik főjellemvonása a megemlékezés és háládatosság volt, a ladynak amaz előzékenységéért egy gyönyörű *magyar* négyes fogat küldött ajándékba (1875. jan.). Midőn lady Dudley a magyar királyné ezen megtisztelő ajándékát megpillantotta, örömében így kiáltott fel: „Ennek a ki-tüntetésnek én aztán ezerszerre inkább örülök, mint annak a hírnek, mit szintén most kaptam, hogy el-

---

* Ezt, valamint látogatását aprólékosan elbeszéltem „Ki-rály és Nemzet“ e. munkámban (I. 342—344). Azon reminisz-cenciák között, melyeket a drága királyné halála alkalmából a lapok és egyes füzetek is hoztak róla, ama jelenetet és sok, sok egyebet, mit munkáimban én írtam meg öröla, átvéve talál-tam, de egyik sem nevezte meg a forrást, a honnan merített.

lopott, több millió értékű ékszereim New-Yorkban megkerültek! —

Mindenki tudja, és én is már említettem, mennyire szerette a királyné a lovaglás testedző művészetét és a hajtóvadászatot, kivált rókára, erre a tolvaj, ravasz ragadozóra. Később az orvosok tanácsára erről a mulatságról is le kellett mondania, mi nem esekély önmegtagadásába került. Pedig a legnemesebb angol lovai voltak, melyeket, valamint nemes faj hajtó kutyáit is, rendkívül kedvelt, — istállóiban mindenütt, de kivált Káposztás-Megyeren, hol 1873-ban 43500 frton szép nyaralót vett vadásztanyának és istállónak.

De a királyné még akkor sem feledkezett meg méltóságáról s a méltányosságról, mikor ama nemes szenvedélynek akart áldozni: az ő és királyi férje vadászata soha senkinek sem okozott semmi kárt.

Így hírül hozzák 1872-ben a fölséges asszonynak, hogy a szent-lőrinci pusztán a rókák nagyon elszaporodtak. Ámde az a puszta **Cséry** Lajos birtokát képezte. Ő felsége tehát azon kérdést intézteti **Cséryhez**, nincs-e ellenére, ha pusztáján egy kissé megzaklatja a rókákat? Természetes, hogy **Cséry** Lajos, ki különben is mindig nagy tisztelője volt a királyi családnak, s különösen a királynét bálványozta, örömteljes hódolattal kérte a fölséges asszonyt, tekinténé a szent-lőrinci pusztát a maga vadászterületének.

Wight szigetén való tartózkodása végén az angol arisztokraták szintén hajtóvadászatot rendeznek **rókára** a királyné tiszteletére, és később vadászati trofeát küldenek neki, mely az angol vadászat számos jelvényén kívül egy róka fejét és farkát is foglalja

magában, melynek elfogásában a fölséges asszony is részt vett.

Wight szigetéről Londonba is elrándult a királyné, hol gyermekei és müncheni kis unokája, valamint környezete számára ajándék- és emléktárgyakat vásárolt, melyeket számos bőröndbe és ládába pakolva, útnak indítottak Bécsbe, Münchenbe és Gödöllőre.

Majdnem negyedévi távollét után végre haza érkezett Wight szigetéről 1874. okt. 8-án. Angyali jóságu arcáról ismét viruló egészség sugárzott, és Mária Valéria megnőtt és megerősödött a tengeri fürdőn, miért is az orvosok azt tanácsolták, hogy a királyné és Mária Valéria a következő évben is tengeri fürdőt használnak.

E célra *Sassetot* francia tengeri fürdőt választották. Le, mielőtt elkisérjük oda, még holmi apróságot kell pótlólag elmondanom róla, hogy annál inkább megismerve őt, annál inkább megszeressük.

Bármily messzire kényszerítette is őt a maga vagy gyermekei gyöngékedése el a magyar hazától, ő megmaradt mindenütt **magyar királynénak**. Környezete a távolban is magyar volt: Rónay Jácint, br. Nopcsa Ferenc, Ferenczy Ida, Mailáth Sarolta, Festetics Mária grófnő és más magyar udvarhölgyek.

Amihelyt megérkezett valahol, idegen helyen, tüstént meg tudakozódtatta, vannak-e ott **földik**, azaz magyarok? De ezek, még mielőtt kérdésére jóformán felelhettek volna, — már jelentkeztek, hogy bemutassák az idegenben is hódolatukat királynéjuknak.

Ez, mikor inkognitóban utazott, — rendszeren **Hohenembs** grófné név alatt —, idegeneket csak nagy ritkán fogadott; **magyarokat** ellenben a maga

körébe vont s gyakran asztalához is meghítt, és leánykája, Mária Valéria, mellé játszótársul idegenben is, ha csak szerét ejthette, magyar gyermekeket keresett. Így volt ez rendszeren Meránban és Ischlben, hol magyarok is szoktak üdülni. Ischlben több nyáron át kivált id. gr. **Almássy** Kálmán családját s különösen a grófnét kedvelte a királyné, sűrűn hívta ebédhez, az utóbbit sétákra és uzsonnákra is, míg a grófi gyermekek mindennap együtt játszottak ott a királyné gyermekeivel, s különösen a kis Imre gróf lett Mária Valéria elválhatatlan játszópajtása.

Egy másik magyar úri hölgy, kit a királyné nagy előszeretettel vont Ischlben a maga közelébe és társaságába, id. br. **Wodiáner** Albertné. született **Atzél** Zsófia bárónő volt, kit a királyné már „hazulról” ismert jótékonyágáról és vallásosságáról.

Mikor a királyné hagyta el Ischlt, az egész fürdőközönség és Ischl helység küldöttsége kísérte el, — mikor Wodiáner báróné akart onnan elutazni. 80—100 szegény és koldus tolongott kocsija körül s búcsúzott el könyes szemmel tőle.

Ezen jelenetnek egykor tanúja volt a királyné is, ki Almássy grófnéval és Ferenczy Idával éppen arra sétált.

„Éppen ma olvastuk,” mondá a felséges aszszony Almássy grófnénak, „hogy Wodiáner báróné gyomai birtokain 3 népiskolát állított és mindenütt jótékonytságot gyakorol. Én mégsem hiszem, hogy őt otthon is jobban szeretnék, mint itten. Nézzék csak! Alig tud szabadulni a sok szegény embertől! De ki is tesz itt a sok német fürdővendég közül annyi jót, mint ő? Senkisé! A legtöbb ide jő, hogy lásson és lássák.” —

Nem is ok nélkül idegenkedett a királyné az idegenektől; ezek néha elég boszantóan tolakodók voltak.

1872. július közepe táján történt.

A királyné Almássy Kálmánné grófné és Ferenczy Ida kíséretében egy kocsin, melyen nem lehetett megismerni, hogy az udvarhoz tartozik, kihajtatott Ischlből Redtenbach felé. Az ottani malom közelében kiszállnak a kocsiból s letelepednek az ismeretes vendéglő kertjében és hűsítőt rendelnek. A királyné, csak hogy reá ne ismerjenek, *németül* beszélgetett. Mindhiába!

Egy szemfüles idegen fölismerte, és egy pillanat alatt egyik sugta a másiknak: „die Kaiserin, die Kaiserin!” „Wo? wo denn?” kérdék mások, és nem-sokára körülállották a királyné asztalát, éppenúgy, mint az éhes kutyák szokták körülállani a falatozó embert. Csipetőkkel, lorgnonokkal és alkalmasint a természet szépségeinek szemlélése végett magukkal hozott látócsövekkel alkalmatlankodtak a legilletlenebb módon. A királyné fülig elpirult, a grófné elsápadt, Ferenczy Ida pedig a harag villogó pillantásait lövelte a tolakodókra.

„Otthon nálunk még a flaszter-betyárok is több illemet tudnak, mint itt ezek a frakkos urak és legyezős dámák!” mondá boszankodva Ferenczy Ida.

A királyné végre türelmét veszítve ennyi tapintatlanság láttára, hirtelen felállott és a csak kelleetlenül utat nyitó kíváncsiak között bement két társával együtt a közönséges vendégszobába, ahol csak parasztok ültek, és letelepedett egy asztal körül, ahová utána hozták a künn maradt uzsonnát. Mihelyt ezek a közönséges emberek megtudták, hogy a három

hölgy egyike a „Kaiserin,“ azonnal félrehúzódtak, pipájukat kivették szájukból és halkán beszélgettek. Itt költötte el a három hölgy a megrendelt ételeket. miután a királyné méltó indignációval magyarul felkiáltott: „Az már mégis borzasztó, hogy azok az emberek még a szájomba is be akarnak nézni!“ és Ferenczy Ida, aki észrevette, hogy a kertbeli vendégek most már a szoba ajtajából és ablakaiból kezdenek bekandikálni, tüstént lefordította a királyné szavait németre s odakiáltotta a kíváncsiaknak, mire ezek lassanként elpárologtak.

Csak most tudta a királyné két társával uzsonnáját nyugodtan elfogyasztani.

Kevés szerencséje volt a fölséges asszonynak, mikor valahová inkognitóban kirándult, a vendéglősökkel is, kiknek nem egyszer volt kénytelen elszenvedni gorombaságát, ha ismeretlen akart maradni.

Két ily inkognitó-kirándulást szeretnék itt elmondani.

Ő felsége 1882. virág-vasárnapjának délutánján br. Nopcsa, Ferenczy Ida, egy udvarhölgy és egy inas kíséretében két elegáns, de jeltelen kocsiban Bécsből a Lipót-hegy aljáig hajtatván, ott kiszállt, s a társaság föl nem ismerve, vigan haladt fel a hegy csúcsára. A királyné a tetőn levő koreszmában egyik asztal mellé állva, egy darabig élvezte a pompás kilátást a Duna völgyén keresztül Bécs városára, mialatt a pincér türelmetlenül már többször kérdezte: „Mit was kann ich dienen?“ A királyné végre rendelt egy üveg bort, mialatt az inas a magukkal hozott élelmi szereket kezdte az asztalra kipakolni, mit a kores-

*) Mivel szolgálhatok?

máros népség természetesen görbe szemmel és morogva nézett. Falatozni kezdenek.

„Kedves Idám! menjen, kérem, a konyhába és főzzön nekem egy pár lágy tojást.“

A korcsmáros sokáig tanakodott a feleségével és szakácsnőjével, vajjon teljesítsék-e Ferenczy Ida kérését? Végre hosszas tanakodás és habozás után adtak nagy kelletlenül és morogva friss tojást és forró vizet. A királyné jóízűen és jó kedvvel elköltött három lágy tojást. A társalgás természetesen magyarul folyt.

A korcsmárosék és a vendégek kérdezték az inastól, hogy kik ennek a társaságnak a tagjai? Ez azt fillentette, hogy a társaság egy pozsonyi nemes család.

„Fizess, magyar!“ gondolta magában a német korcsmáros. „Most úgyis húsvét van, a tojás drága, — és csakugyan tízszeres árát vette a tojásnak és oly drágán fizettette meg a savanyú osztrák bort, mintha az legalább is magyar ménesi aszú bor lett volna.“

Mikor végre a társaság indulásra fölkerekedik, a korcsmáros még érdemesnek sem tartotta annak jó éjszakát mondani, de annál mélyebben hajtotta meg magát egy éppen akkor érkező, előkelőnek látszó úriember a távozó társaság előtt. Ettől tudta meg a goromba korcsmáros, hogy akit meg akart „koppasztani“, az „*Ihre Majestät die Kaiserin*“ volt. —

A királyné egy másik inkognitó-kirándulásának ez volt a lefolyása:

1881. júl. 28-án nagyban várták a császárnét Langbathseeben; de a királyné már a szomszéd faluban kiszállván, gyalog ment végig egyik udvarhöl-

gyével a Langbathseebe vezető úton. Ennek mindkét szélén nagy népcsoportok álldogáltak, várakozván a királynéra s ügyet sem vetvén a két gyalog menő hölgyre: minden figyelmök csak a kocsikra volt irányítva.

„Na most mi is a „Kaiserint“ váró nép közé tartozunk,“ mondá nevetve a királyné, „vajjon messze van-e még Langbathsee?“

„Bármily messze van is,“ felelé szintén nevetve az udvarhölgy, — „mi gyalog mégis hamarabb érünk oda, mint a „Kaiserin“ a hintóján.“

„Az már igaz! mégis megkérdezem ettől az embertől,“ és egy paraszthoz fordult, ki az út szélén álldogálva, szintén várta a császárnét. „Mondja meg, kérem szépen, milyen hosszú utunk van még Langbathseeig?“

A paraszt kivette rövid szárú pipáját szájából, végig nézett a királynén tetőtől talpig és mondá: „Hja! oda most nektek nem szabad bemenni, mert jön a császárné.“ —

Erzsébet királyné és gr. Szápáry Béláné. Erzsébet Sassetotban, Erzsébet és a hernalsi tisztleány-intézet. Erzsébet Deák ravatalánál. Erzsébet jósága.

Mikor meg a királyné a kis Mária Valériával Meránban telelt, ott is magyar hölgyek és magyar gyermekek környezték.

Az 1872-73-iki télen Meránban időzött gróf *Szapáry* Béla is nejével és négy éves kedves kis leányával, Ilonával. A királyné már régóta ismerte a grófnét, kit nemesszívűségéért nagyra becsült és Magyarország összes főúri hölgyei között a legszebbnek tartott. Sajnos, a szegény grófnénak kezdettek a szemei fájni.

A grófék meráni lakása távol esván a Trautmannsdorfi kastélytól, ahol a királyné lakott, minden nap udvari hintó jött a kis Ilona után. A kis kiráyleány s a kis grófkisasszony aztán órahosszát eljátszadoztak egymással, futkostak a parkban és az udvaron, énekeltek együtt, — Mária Valéria kedvenc énekei ekkor ezek valának: „Tisza partján halász legény vagyok én . . .“, és „Juhász-legény, szegény juhász-legény . . .“ — és játszottak leggyakrabban bújósdit, amit Mária Valéria leginkább szeretett, avagy ingerkedtek a királyné „Mómy“ nevű kis majmával. Ennek a különben igen kedves állatkának egyszer rossz kedve levén, megharapta a kis Ilona ujját, amíg ez meggyógyult, a királyné és Mária Valéria

naponta tudakóztak hogyléte iránt. Az ujj csakhamar meggyógyult, de a kis Iona magát most elkeresztelte azon majom után, amely őt megsebezte, „Mómynak;“ s ez az elnevezése megmaradt az udvarnál is s fennáll még ma is, úgy hogy még a király is így tudakozódik utánna még most is: „mit csinál a kis Mómy?“

Megható volt az a gyöngéd részvét is, melylyel a jóságos királyné a grófné szembaja iránt viseltetett: mindennap üzente a grófnénak kis leánya által: „Mondja meg az édes mamának, hogy gyógyulást kívánok“, és bár a Trautmannsdorfi kastély ebédlője nagyon kicsiny volt, mégis igen gyakran meghívta a grófi családot asztalához.

Amikor már a királyné Bécsbe, Szápáryné Pozsonyba tértek vissza Meránból, a királyné gyakran sürgönyözte Pozsonyba: „Mit kíván a kis Mómy, csokoládét, fagylaltot, gyümölcsöt, krémet, vagy mit egyebet?“

A grófné és az egykori kis Mómy, aki immár harminc éves hölgy, csak sírva és imádkozva gondolnak most az elköltözött drága Nagyasszonyra. —

Sassetothban, ahol a királyné és Mária Valéria az 1875-ik évi nyarat a tengeri fürdő használatával töltötték, Rónay Jácint, nem lévén Sassetot várában, a királyné lakóhelyén, kápolna, Petites-Dalles nevű falú templomában, mely éppen a vár alatt fekszik, minden reggel misét mondott, amelyről a királyné és leánya csak nagyritkán maradtak el. Mise után a komornák és az az angol uszmester, ki már Wigth szigetén a királyné szolgálatában állott, külön kocsin előre kiviszik a fürdőkellékeket a fürdőházhoz a tengerpartra. A fürdőháztól néhány ölnyire sátor-szerű sikátor nyulik be a tengerbe. A királyné öltöző

szobája igen egyszerű, úgy fürdőruhája is, melyet, mihelyt felöltött, azonnal vízbe szállt és megkezdette a fürdést. Kitünően uszott. Fején lehajtott karimájú nagy szalmakalapot viselt. A rövid utat öltöző szobájától a tenger partjáig fehér köpönyegben tette meg, amelyet vízbe-szállás előtt valamelyik szolgálattelvő hölgye levett a válláról, aki azt a kiszálláskor ismét a királynéra borította. Vigan uszkált ide s tova és az uszú-mester felügyelete alatt oly uszó bravurokat csinált, hogy udvarhölgyeit bámulatba ejtette. A fürdő után, ha kedvező volt az idő, gyalog sétált végig Petites-Dalles egyetlen utcáján, s a falu végén megivott egy csésze tejet, melyet ott szeme láttára fejtek. Délutánonként sétalovaglást tett. Gyakran csólnakázott is s ilyenkor mértföldnyire is bevitette magát a sík tengerre. Egyéb idejét rajzolással, zenével és tüneményekkel töltötte. Gróf Apponyiné, ki férjével, párizsi nagykövetünkkel, Sassetotban tisztelegett a királynénál, megcsodálta a királyné himzõmunkáit és minden hízélgés nélkül kijelentette, hogy azok az első párizsi himzésekkkel vetekednek.

A falú és a környék szegényeivel számtalan jót tett. Hogy mennyire szerette az odavaló nép, kitűnik a következőkből: A királyné egyszer nagyobb kirándulást tett hajón. Midőn haza érkezett, beállott az apály, s így a királynénak iszapba kellett volna lépnie, hogy a parthoz érjen. Ezt a parton állók nem engedték: ők maguk elmentek az iszapban a csólnakig és ezt a királynéval a partra húzták. A hálás királyné szept. 25.-én, amikor Sassetot-t elhagyta, 5000 frankot adott a szegényeknek, kik „vive l'impératrice d'Autriche” kiáltással búcsúztak el a megszeretett fejedelemszontól.

De Sassetotban baleset is érte a királynét, mely hogy nem lett végzetes, csak a jó Istennek köszönhetjük.

A királyné rendes szokása ellenére szept 11-én délelőtt lovagolt ki. A Petites-Dolles templomának toronyában éppen harangoztak déli „Avé-Mariát“, midőn egy lovász azt a rémitő hírt hozza Rónay püspöknek, hogy a királyné lebukott a lóról és eszméletlenül fekszik a földön. Rónay tüstént orvosért küldött egy kocsit, maga pedig a baleset színhelyére rohan.

Amint oda érkezett, a királyné ugyan már viszszyanyerte volt eszméletét, de tekintete merev és tévete volt; mindazonáltal ráismert Rónayra, mert nyomban magyarul kérdezé: „kit keres ön?“

„Felséges Asszonyom,“ rebegé a püspök, „remélem, nincs semmi baj?“

„Hát mi baj volna? Miként kerültem én ide? Hiszen délelőtt nem szoktam lovagolni. Mit gondol ön, visszanyerem eszméletemet?“ És a királyné összevonta szemöldökét és gondolkozni erőlködött.

„Fölséged emlékezete tüstént visszatér, mihelyt hideg borogatást teszünk a fejére. Hisz ez semmi! Hányszor jártam én így fiatal koromban, és sohasem lett semmi bajom. Ez a kábultság tüstént elmulik.“

A királynét karosszékbe ültették és fejét jegesvízzel borogatták. Halántékáról előbb lemosták a sarat, s ott egy darab hely meg volt vörösödve. Egyéb sérülést nem lehetett észrevenni. Háromnegyed óráig ott künn ápolgatták a királynét, míg végre megérkezvén Widerhofer udvari orvos, aki a még mindig kábult királynét hintóba segíté és visszaszállíttatá a varkastélyba.

Az esés következtében a királyné jó darabig

beteg volt: fájt a feje és dobogott a szíve. Ezen bajt is elenyésztette lassanként dr. Widerhofer ügyes gyógykezelése.

Az átázott és sáros gyepen levő nyomokból következtetve, a szerencsétlenség úgy történhetett, hogy a sebesen vágató ló átugorván a sövénynyel földött gátárkot, bele süppedt a puha talajba, s a királyné e pillanatban repült a ló fején keresztül mintegy négy lépésnyire s halántékát megütötte az esőzés folytán megpuhult földben. Az elesett ló rövid vergődés után a hátára fordult és összetörte a nyeret; a királynét tehát éppen esése mentette meg a haláltól.

Jellemző a királyné nagylelkűségére, hogy mielőtt eszméletét visszanyerte, első gondolja az volt, hogy ünnepélyesen kijelentse, miszerint a balesetet senkinek sem lehet terhére róni.

Mikor a királyné okt. 7.-én megjelent Budapesten és Gödöllőn, kitűnő színben volt, és semmi nyoma sem látszott már a sassetoti balesetnek. --

Hogy mi által kötelezte le a nagylelkű uralkodóné 1875-ben is a kettős birodalom véderejét valóban örök halára, azt részletesen elbeszéltem „Király és Nemzet“ c. munkámban (I. 169--181.); értem a *hernalsi* katonatiszti leánynövelő-intézet hatalmas gyarapítását. Ezt a dolgot tehát itt mellőzöm. Csak azon két levelet idézem, melyet a királyné intézett magyar nyelven *Klotild* főhercegnőhöz, német nyelven pedig *Mária* főhercegnőhöz, Rainer főherceg nejéhez. E két levélből olvasóim megtudják a dolog lényegét.

Az első — felszólító levél így szól:

„Kedves Rokon, Klotild (Mária) főhercegnő!

Ő felsége, császári férjem által is osztott benső

kivánságom, hogy a hernalsi tisztleányképző intézet eddigi 70 alapítvány-helye az észrevehetőleg fokozódott szükségnek megfelelőleg szaporíttassék.

A fölséges elődeink, Mária Terézia császárné és királynő és II. József császár, által alapított áldásosan működő intézet fennállásának legközelebbi 100 éves jubileumát a legalkalmasabb időnek tartom, hogy egy Ausztria-Magyarország jótekonyságához még sohasem hasztalan intézett felhívás által a szándékolt kiterjesztés eszközei megszereztesse.

Én részemről az említett sok derék tiszt terhes családi gondjait enyhítő célra 10,000 frtot felajánlva és magamat a legközelebb minket, asszonyokat, illető ügyben Kedvességed rokonszenvéről biztosítva, hathatós támogatását kérem avégből, hogy Kedvességed nevemben személyes befolyásával egy ily üdvös eszmét a birodalom itteni (túlsó) felének legszélesebb köreiből a leghathatósabb pártfogásban részesítse.

Maradok a legteljesebb tisztelet érzületével Kedvességednek Gödöllőn, 1875. nov. 7. én, jóak ró rokona
Erzsébet.

Csakhamar összegyűlt a két testvérállamban közel egy fél millió forint, amit a hernalsi intézet kibővítésére s az alapítványi helyek szaporítására fordítottak.

Hogy mennyire meg volt elégedve a királyné országanyai fölhívásának eredményével, kiviláglik a következő kéziratból, melyet az előbbinek módján intézett *Mária* és *Klotild* főherhegnőkhöz.

„Kedves Rokon, Klotild (Mária) főhercegnő! Midőn múlt évi nov. 7-éről kelt kéziratomban Kedvességednek a hernalsi katonatiszti leánynövelő intézet alapítvány-helyeinek szaporítására vonatkozó né-

zeteimet tudtára adtam és a vállalkozáshoz Kedvességed sikeres támogatását kikértem, Ausztria-Magyarország hölgyeinek mindenkoron bebizonyult jótékony-ságába vetett bizalmam már eleve is fölmentett a ki nem elégitő siker iránti aggodalmaktól.

A gyűjtéseknek immár ismeretessé lett végeredménye azonban minden várakozásomat meghaladta s nemcsak kész eszközt szolgáltat az alapítványi helyeknek negyvennel szándékolt fokozatos szaporítására, hanem lehetségessé teszi az intézet épületének ennek folytán okvetlenül szükségessé vált megnagyobbítását is.

E fényes eredményt, mely által a haza nem egy derék fiának súlyos családi bánata fog megenyhíteni, kiváltképpen Kedvességed s az általa alakított hölgybizottságok buzgó fáradozásainak köszönhetem.

Találjanak úgy Kedvességed, mint az e nemes ügynek magukat szentelt hölgyek fáradozásaikért jutalmat egy szép tett öntudatában, valamint kimaradhatatlan hálájában azoknak, kiket ekképpen boldogítottak.

Én pedig szívem sugallatát követem, midőn Kedvességednek és a bizottságokban részt vett valamennyi hölgyeknek legőszintébb köszönetemet és legteljesebb elismerésemet nyilvánítom.

A legkiválóbb nagyrabecsülés érzelmével maradok Kedvességednek Bécsben, 1876. május 30.-án, jóakaró rokona

Erzsébet.

Így lőn Erzsébet császárné és királyné a herc-nalsi és az ezzel egyesített soproni katonatiszti leány-növelő intézet második megalapítója.

Akit ezen kiváló intézetek története s mostani viszonyai érdekelnek, az olvassa el „Király és Nem-

zet“ c. munkám fenn idézett helyét, vagy pedig a „Geschichte der Officierstöchter-Erziehungs-institute,“ melyet **Arbter** Adél írt, a hernalsi intézet jeles igazgatónöje. — —

Ami felejthetetlen királynénknak 1876-ban örök időkre biztosította a magyar nemzet halálját és szeretetét, az személyes megjelenése volt **Deák** Ferenc ravatalánál.

Már évek óta gyötörte a nemzet Bölcsét fájdalommal szívbaja, míg végre január 28-án megölte. Halálát, az országos gyászt, temetését, méltatását és az ezekkel összefüggő dolgokat megírtam „Király és Nemzet“ c. munkámban (I. 119—149), sőt magam is mondtam — amint már említettem — Deák felett emlékbeszédet, melynek jövedelméből megalapítottam a n.-szepeni m. kir. állami főgymnasumban a „Deák-Ferenc-ösztöndíjat,“ s melynek legkegyelmesebb elfogadása alkalmából a királyné ismét 100 frtot utalványoztatott.

Ez okból itt csak a következőket ismételtem.

Ezen időtájt a királyné leánya, Gizella, és első unokája látogatásán volt Münchenben. Kivánságára Rónay őt sűrűn értesítette a nagy beteg Deák állapotáról, míg maga a felséges asszony, 1876. jan. 25-én meg nem érkezett. Amint az előterembe lépett, első szava, melyet Rónayhoz intézett, ez vala: „Hogyan van Deák Ferenc?“ — „Híreink nem vigasztalók, Fölség: betegsége súlyos, reménytelen . . .“ — „Ó szegény!“ s a királyné mélyen meghatva sietett kedves gyermekéhez, Mária Valériához.

A király, kit elodázhatatlan uralkodói kötelesség Bécsbe szólított el, onnan küldött **koszorút** Deák szá-

mára, De hol késik a mi egyetlen drága jó királynénk?

Éppen most tanácskozik Rónay püspökkel, hogy mi legyen az *ő koszorújának* szalagjain a felirat. Száz fehér kaméliából és zöld babérlevelekből készített a királyné „Deák bácsi” számára egy fölséges koszorút; két szalagja fehér faille selyem és 20 rőf hosszú volt.

Abban állapodtak meg, hogy himezzék színaranyban az egyik felére ezt: „*Erzsébet királyné*“, a másikra meg ezt: „*Deák Ferencnek*.” S mikor elkészült, leküldötte ezt a koszorút a királyné az akadémiába, melynek oszlopai már tele voltak aggatva szebbnél szebb koszorúkkal, míg a király, Klotild főhercegnő és Coburg Lujza hercegnő koszorúi külön piedestálon voltak elhelyezve: ide tették a királyné koszorúját is.

Délután ¼ 5 órakor csak megáll az akadémia főkapuja előtt egy udvari hintó és ebből kiszállanak *Ferenczy* Ida, irodalmunk ezen méltó közvetítője a királynénál, és *Rónay* Jácint, a magyar géniusznak a királyi család házi oltáránál áldozó papja, és tudtul adják a meglepett és elérzékenyedett *Tisza* Lajosnak, *Thaisz* Eleknek és *Kovách* Laszlónak, kik a főbejáratnál állottak, hogy *jön a királyné!* Alig volt idejük az orsz. gyászünnepély-rendező bizottság tagjainak és az éppen jelenlevő *Tisza* Kálmán-, *Szende* Béla-, gr. *Károlyi* György-, gr. *Szapáry* Gyula- és Istvánnak és *Szlávy* Józsefnek a sorakozásra, máris két más udvari koesi robogott a főbejárat elé. Az egyikből kiszállanak a *királyné* és *Festetich* Mária grófnő, a másikkól br. *Nopcsa* Ferenc, a két hölgy mély gyászban a főudvarmester magyar fekete disz-

ben. Ekkor félrerándítják Tisza Lajos és Horváth László a függönyöket. A világos háttérben lemetsződik a királyné alakjának finom körvonalai. Csöndes főhajrással üdvözli a fejedelmi asszony a gyászolókat, és lassu léptekkel közeledik a ravatalhoz. Eközben leveszik Festetich grófnő és br. Nopcsa az állványról Erzsébet királyné koszorúját s oda nyújtják neki. A királyné megfogja a koszorút ott, ahol az csokorra volt kötve, ***felhalad a ravatal három fokán, a nemzet halottja fölé borul s lerakja szeretetének adományát annak immár megtört szíve tájára.*** E pillanatban hasonlított a királyné a nemzet gyászoló génuszához.

Midőn a királyné a koszorút elhelyezé, balra fordult az átlátszó szemfödővel beborított nagy halott arca felé. Mikor ezt megpillantá, alakja megrázkódott, és észrevehető fájdalomában s elfogódásában ajkába harapott.

Mialatt fájdalmas sóhaj tört fel kebléből, lejött a lépcsőkről és, mintha valamit keresne, körültekintett. Rónay kitalálta úrnőjének gondolatát, közeledett hozzá és az imázsámlára mutata. A királyné erre beborítá vonagló arcát gyászfátyolával, letérdelt a könyöklőre, összekulcsolá imára reszkető kezeit és hosszú 7—8 percig tartó fohászkodásba merült Deák lelki üdvéért.

Megható pillanat volt ez! Magyarország koronás királynéja, a monarchia első hölgye, az egyszerű polgár holtteste előtt térdre borulva! A háttérből öszbesavarodott férfiak elfojtott zokogása hallatszott. Az arcokon édes-keserű könyvek peregtek alá, fakadva a szívből, mely tele volt a királyné iránt hálával és

gyászszal Deák Ferencért. A korona meghajolt az erény előtt! A fölség hódolt a hazafiságnak!

Végre fölemelkedett a királyné az imazsámolyról és állva még sokáig elmerengett a koporsón, aztán mélyen megindulva, anélkül, hogy valakihez csak egy szót is szólott volna, esőndesen távozott.

Zichy Mihály, első rangu festőművésziünk, ki jelenleg az orosz cár udvari festésze, megörökítette a mi és a világ számára az imént leírt megkapó jelenetet „Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál” c. fölséges képében.

Ez a jelenet, valamint az is, amikor a királyné gr. **Andrássy** Gyula ravatalára helyez koszorút, és amelyet én is leírtam jelen munkámban (III. 154—155.) —, mindenki előtt ismeretes; de azt nem sokan tudják, hogy a királyné azután is küldött koszorút a Deákmauzoleumba, mint pl. 1882-ben, amikor br. Nopcsa a Perotti műkertészetében távirati úton díszes virágkoszorút rendelt, melyet a királyné Halottak-napján letéttetett Deák síremlékére. — — —

Ezen ugyan magasztos, megható, de mégis szomorú jelenet leírása után talán jó lesz kevésbé komoly dolgot is ide közbe beszóranom.

A királynénak mindig az volt a szokása, hogy a pünkösdi ünnep alkalmából összes cselédségét valami kitűnő magyar borral megajándékozta. Az ajándék néhány üveg borból állott, és kijárt a rendes mennyiségben a cselédeknek az 1876.-i pünkösdi ünnepén is. Ha az illető szolga családos volt, nagyobb számú palackot kapott a finom borból, mint ha nőflen volt.

Pünkösdi keddjén hát sétál a királyné a schönbrunni parkban s találkozik egy régi és öreg hű

szolgájával, ki agglegény létére nem kapott annyi bort, mint sok fiatalabb társa, de akiknek már feleségük s talán még gyermekük is volt.

„Na, Gáspár, hogy ízlelt önnek az idén a bor?“ kérdi barátságosan a királyné. — „Nagyszerűen, Főlséges Asszonyom; igen jó volt, de egy kicsit kevés.“ — „Azon könnyen változtathat,“ felelé mosolyogva a királyné; „házasodjék!“ — „Brrr! Akkor inkább iszom vizet.“ —

Meissl Márianna kisasszonynak, a királyné belső komornájának, anyja 1881-ben, amikor az udvar éppen Gödöllőn volt, megbetegedett és betegen feküdt a távolban, ami miatt a szerető leány nagyon nyugtalanzkodott, s még a királyné vigasztalására is csak egyre sirt. A gyermeki szeretet ezen nyilvánulása nagyon meghatotta a királynét, ki egyik orvosát azon megbízással küldötte Ausztriába, cselédje beteg anyjához, hogy ezt, ha lehetséges, szállítsa Gödöllőre. A beteg nőt csakugyan Gödöllőre szállították udvari vonaton, és ott már ápolhatta maga a leánya, kit a királyné e példátlan jólelkősége szíve mélyéig meghatott. —

Gödöllőn a királyné, ha már haza jött a sétalovaglásból, amikor is őt kedvenc leánykája rendesen koesin kísérte, sétálni szokott volt esténként a kastély előtt, ahol neki az ott elhaladó falúnépe hódolattaljesen köszönt, mondogatván alázatosan: „dicsértessék az Úr Jézus Krisztus!“ vagy „Jó estét adjon az Isten!“

Ilyenkor gyakran megesett, hogy a jóságos fejedelemaasszony egyikét-másikat magához intette és vele leereszkedőleg elbeszélgetett ügyéről-bajáról. Így történt ez 1880. egyik októberi estéjén is, amikor megállított egy szegényebb sorsu földművest és viszonyai

után tudakozódott. A szegény szántó-vető ember nyílt őszinteséggel megfelelt a királyné kérdéseire. „Na hát hiszen valamiképpen csak megélnénk, én meg családom, kezem munkája után, és jutna még egy csepp borocskára is vásár- és ünnepnapokon és egy fél kiló húsrá; csak az a veszett „porcijó“ ne volna olyan menykő nagy.“

„Mi ne volna olyan nagy?“ kérde a királyné.

„A porcijó, a porcijó, Felséges Asszonyom!“ S megtudván a királyné Ferenczy Idától, hogy mit kelljen tulajdonképpen érteni a „porcijó“ alatt, kezdé vigasztalni a szegény embert, ne busuljon, majd kiteremti a menyiei Atya a „porcijóra“ valót is, és hogy szava igazságát mindjárt be is bizonyítsa, nyomott a paraszt érdes markába egy pár ropogós tizest.

Ezt az ajándékot a szegény egy hálás szívből jövő „Isten fizessé“-vel és egy csattanós esókkal köszönte meg, melyet a mosolygó királyné jötttevő kezére nyomott. —

Lélekjelenlétének és bátorságának a királyné igen gyakran adta jelét, megtartván hidegvérét akkor is, amikor a többiek szinte fejüket vesztették. Erre nézve elbeszélek itt két eseményt.

Megint nagy hajtóvadászat volt rókára 1882 valamelyik novemberi napján, Magyaródon. A királyné kocsin hajtatott a találkozó-helyre, ahol lóra való ülendő. A koci a magyaródi úton haladt, amely mellett a sok esőzéstől megáradt Rákospatak sok helyen lmélyen kimosta a földet és örvényeket képezett.

A királyné is, a kocsis is hirtelen észrevesznek egy nyilván világtalan asszonyt, ki bizonytalan, de nagy léptekkel közeledik az úton ferde irányban egy ilyen több öl mély örvényhez. Hiába kiáltja a kocsis:

„megállj! megállj!” — a szegény asszony azon hitben, hogy ki kell térni az útból, annál inkább siet és közeledik vesztéhez.

E pillanatban kiugrik a királyné a kocsiból, jóformán be sem várván, hogy ez megálljon, villámgyorsan az öreg asszony mellett terem, és ezt az utolsó pillanatban visszarántja a végzetes lépéstől.

Az öreg asszony Gödöllőről Főthra akart eljutni, vezetve kis unokája által; de ez vak nagymamáját ott hagyta, mert az út szélén szép pirosuló vadrózsbogyót vett észre, s ezt szedegette le.

A királyné csaknem egy negyedóraig beszélgett a szegény világtalannal, míg előkerült az unoka, minden zsebe megtömve „hecsesenpecscsel.”

Ezt miután gyöngéden megpirongatta a királyné és lelkére kötötte, hogy a szegény nagymamát egy percre se hagyja egyedül, — az öregnek egy aranyat nyomva markába, tovább hajtatott és egy negyedóra késéssel érkezett a vadásztársasághoz, mely érte már aggódni kezdett.

Azt hiszem, már említettem, hogy a királyné lábában ischiast kapván, az orvosok tanácsa folytán később le kellett mondania nemes szenvedélyéről, a lovaglásról és a hajtóvadászatról. Az így elmaradt szenvedőleges mozgást cselekvőleges mozgással iparkodott pótolni, t. i. nagy gyalogolással. Hogy azonban ezt tehesse, mindenek előtt szabadulnia kellett az ischiástól, ettől az éppoly kinos, mint makacs betegségtől.

Ez okból gyakran fölkereste *Metzger*t, ki híres volt esodálatos masszás-gyógyításai által s ki állandóan Wiesbadenben lakott.

1889-ben is használván a királyné Wiesbadenben

Metzger kuráját, onnan Mária Valéria és ennek jegyese, Ferencz Szalvator főherceg kíséretében haza indult Bécsbe.

Az udvari vonat a frankfurti tárház közelében kisiklott. Több koci a szalonkoci előtt és mögött, amelyben a királyné ült, egészen felfordult, némelynek falai teljesen benyomódtak és összes ablakai összetörték. Sohasem tudták megmagyarázni azt a csodát, mely szerint éppen a királyné által használt waggonnak nem történt semmi baja.

A baleset alkalmával a fölséges asszony kísérei egytől-egyig mind meg voltak rémülve, egyedül a királyné őrizte meg szokott nyugalmát.

Mihelyt a vonatot megállították, a királyné azonnal odahagyta szakaszát és rendre kérdezősködött, hogy nem sérül-e meg valaki kísérei vagy a vonat személyzete közül. S megtudván, hogy az ijedségen kívül senkinek sem történt semmi baja, hálát mondván Istennek, nyugodtan folytatta útját.

Tudván, hogy a legtöbb olvasónak az ily kis jellemző történetkéek tetszenek leginkább, elmondok még egy-kettőt.

Még mialatt Sassetotban fürdőzött, Delahaye Benoni petites-dalles-i uszómester belefult a tengerbe, éppen midőn egy veszélyben forgó fiatal leányt akart abból kimenteni. A szerencsétlen özvegyet és hat árvát hagyott hátra, akiknek javára a fürdővendégek gyűjtést indítottak. Természetes, hogy az első adakozó a mi királynénk volt. No, de ő evvel nem érte be: haza-érkezte után még 1000 frankot-küldött a gyászoló özvegynek és árváinak. —

Egy plebános beküldte a kántor-tanítót, hogy a takarékpénztárból 400 frt kamatot — templompénzt

— vegyen fel. A szegény kántor-tanító a pénzt valamiképpen elveszítette, ami reá nézve pótolhatatlan szerencsétlenségnek látszott, mely állását is fenyegette. A dolog valamiképpen a királynénak tudomására jutott. A kántor-tanító egyszer csak egy ötpeces levelet kap, amelyre az volt írva, hogy „tartalma négy százaz“. A boldog boldogtalan azt hitte, hogy „a becsületes megtaláló“ küldi neki vissza elvesztett 400 frtját.

De mekkora volt a meglepetése, mikor a felbontott levélben e sorokat is olvassa:

„A Császárné és Királyné ő Felsége egyébiránt meg van győződve, hogy ön ezentúl jobban fog ügyelni a pénzre, kivált az idegenre.

br. Nopcsa főudvarmester.“

Midőn a szerb-török, majd meg a török-orosz háború Európát általános konflagrációval fenyegette, nálunk a sorozásnál szokatlan szigorúsággal jártak el. A királyné éppen ekkor, 1877. október első napjaiban, a soroksári-úton kocsizott haza a rákosi lóversenyről, az utca két szélén mint rendesen nagy nepsokaság állott, mely a királynét tiszteletteljesen üdvözölte.

Egyszer csak hirtelen kiválik a tömegből egy esinosan öltözött parasztleány és tarka zsebkendőjét a fölséges asszony felé lobogtatva, a kétségbeesés hangján kiáltja a kocsisnak, hogy álljon meg. Ez persze nem hederített reá. De a királyné figyelmes lévén a leányra, megparancsolta a kocsisnak, hogy álljon meg, mire a parasztleány odafutott s a hágesókra borulva, ő felségét kérte, hogy szabaditaná ki mátkáját a katonaságból.

„Elvitték, Fölséges Asszonyom, az én egyetlen-

egy Palimat katonának; ha még sokáig kell várnom reá, úgy az én szívemnek is meg kell repednie. Hiszen Felséged is volt leány, volt jegyes, magáról tudhatja, milyen nagy és keserves sor az, ha az embernek elviszik a szeretőjét. Azért könyörgök: kérje meg a kedves férjét, hogy bocsássa haza az én Palimat; hiszen neki avval az egy emberrel több vagy kevesebb egyre megy, de nekem ő az én egyetlenem. Ne engedje a Felséges Királyné, hogy szívem megszakadjon!" — És a leány keservesen sírt és zokogott.

A fölséges asszony pedig mosolygott és nevetett s utasította a szerelmes parasztleányt, hogy adjon be kérvényt, ő majd közbenjár a királynál. —

Erzsébet látogatásai. Szegedi katasztrófa. Erzsébet Irlandban. Ezüst menyegző. Erzsébet és a Vörös-Kereszt-Egylet. Corfuban. Erzsébet a magyar nyelv apostola. Kis történetkék.

Bosznia és Hercegovina elfoglalásának sebesülte-
jei ismét alkalmat szolgáltatottak a királynénak bebizo-
nyítania, hogy ő a haza vérző és szenvedő fiainak
vigasztaló, jótevő anyyala, még nagyobb mértékben
gyakorolván a betegek látogatásának irgalmas csele-
kedetét, mint más években, amikor rendre járja a
kórházakat Budapesten és Bécsben, mint pl. a bécsi
Rudolfphinumot (1882), az Erzsébet-Kórházat, Lipót-
mezőt (1886), a Szeretetházat (1887) stb. stb.. Bátran
lehet állítani, hogy nincs uralkodóné, ki több időt
töltött volna betegek, árvák, szegények és tanulók
között, mint Erzsébet királyné. —

Tudjuk, hogy az 1979-i évnek a szegedi
katasztrófa és a királyi pár ezüst menyegzője adja
meg a szignaturáját. Mindakettő aprólékosan le van
írva a „Király- és Nemzetben“ (I. 223—334); mind-
kettővel röviden végezhetek.

A királyné 1879. február közepe táján herceg
Liechtenstein Rudolf, br. *Nopcsa*, gróf *Larisch* fő-
udvari marsall, tolnai *Festetics* Mária grófnő, *Lányi*
János udvari orvos és mások kíséretében Irlandba
utazott rókavadászatra. Summerhillben lakott egy kis
nyaralóban, Dublin-, Irland fővárosának, a közelében.

Ettől nem messze van a világ legnagyobb katolikus theologiai intézete, a *Maynooth College*, mint valami középkori kis város, hatalmas falakkal körülvéve.

Nagy tűz pusztítván a megelőző évben a kollégiumban, a körfalban az anyaghordó fuvarok könnyebb közlekedése céljából egy nagy lyukat vagy rést törtek volt.

Egy hajtóvadászat alkalmával hát a vad ama nyiláson bemenekült a kollégium udvarára. Az első, ki szinte egyidejűleg a falkával bevágatott a falrésen. Erzsébet királyné volt.

Megpillantván a kollégium nagyszerű épületeit, templomait és kápolnáit, tüstént elfelejtette a vadászatot, fölébredvén benne a tudni-vágy. Leszállott lováról. Hozzá sietett dr. *Walsh*, a kollégium igazgatója, a mai dublini érsek, és üdvözölte a katolikus fejedelemnőt, a magyaréhoz hasonló ir vendégszeretettel meghíván a királynét, hogy venne a kollégiumban egy kevés üditőt magához. A királyné elfogadta. De föl levén kissé hevülve az erős lovaglástól, shawlt vagy kendőt kért. Ilyen nem levén kéznél, dr. Walsh minden teketória nélkül tanári togáját borította a királyné vállaira, ki így lépett be a világhírű kollégiumba, hogy ott villásreggelizvén, megtekintse annak épületeit. Dr Walsh ezen szívessegeért később a királynétól egy gyönyörű gyémánt pásztorgyűrűt kapott.

Ámbár summer hilli lakásán naponta mondottak misét a királyné számára hazulról hozott pompás oltáron, mégis megigérte dr. Walshnak kértére, hogy vasárnap, márc. 2.-án, a College egyik kápolnájában, fogja hallgatni a szent misét, ami úgyis történt.

Mikor ájtatossága végeztével a nagyszerű tan-

intézet megtekintésére indult, 500 theologus lelkes hurrah-val és *three cheers* kiáltással üdvözölte.

Bücsü alkalmával megígérte, hogy vasárnap, 17-én, megint eljön misére.

Isten nem akarta.

A szegedi katasztrófa hírére országanyai szíve összefacsarodott fájdalmában és könnyes szemmel parancsolá remegő hangon az előtte leverten álló br. Nopesának, hogy tüstént intézkedjenek az úti készületek megtétele iránt.

„Mikor az én magyarjaim otthon sírnak és búsulnak,“ mondá a drága honanya, „otthon. az ő oldaluk mellett, az én helyem. Haza akarok utazni!“

Meg is tette.

Mikor lesz még a magyarnak ilyen országanyja?

Azért mégis elment az írlandi Maynooth College templomába a misére, de csak a következő évben, 1880-ban. Amnyi jót tett e két tartózkodása alkalmából Írlandban, hogy ott most is hálásan emlegetik és áldják nevét a szegények és emberbarátok. A Maynooth College-nek két emléket is adott. Az egyik szent György ezüst szobra, a másik egy arany brokátból készült drága misemondó-ruha. Ez a ruha jellemzi a királyné gyöngéd, figyelmességét az írek iránt.

Terem ugyanis Írlandban egy sajátságos faja a lóherének. Azt mondják, hogy szent *Patrik*, Írland apostola, ezen lóhere három levelecskéjének segédelmével magyarázta volna meg hallgatóinak a szent Háromság titkát, miért is eme sajátságos lóhere azóta jelvénye lett az apostolukhoz hű katolikus íreknek. Ennek a lóherének szövette tehát apró levelecskéit a figyelmes királyné a misemondó-ruhába. —

Egy angolországi tartózkodása alatt ismerkedett meg a királyné egy *Corrigan* nevű szegény tanítónővel is, kit nagyon megszeretett s gyakran magával vitt vadászatra vagy hosszú sétáira, gyakorolván magát vele az angol nyelvben. Mily nagy volt a tanítónő bánata, mikor a királyné gyászos haláláról olvasott, s megkora a meghatottsága, mikor megtudta, hogy a páratlanul jó uralkodóné neki végrendeletileg 20 font sterling évi járadékot hagyott! —

Hogy a szegedi katasztrófa legérzékenyebb következményeit a királyi pár, a dinasztia, a nemzet és az egész művelt világ áldozatkészsége ellensúlyozván, Szeged hullámsíkjából szebb alakban feltámadott, halálával eltelten az emberi szíveket megindító isteni Gondviselés iránt és örömet elismerjük. —

1879-nek fénypontja a királyi pár ezüst menyegzője volt az április 24-ike körüli napokban. Ennek főbb mozzanatai ezek valának: Sok elitéltnek megkegyelmezése; Rudolf 4 jelentőségteljes képpel ajándékozza meg szüleit, a főhercegek ragyogó diadémával a királynét; a királyi pár fogadja a küldöttségeket s átveszi a hódoló feliratokat (ápr. 21.); fölszentelik a bécsi fogadalmi templomot s ebben megáldja a bécsi hercegek a mélyen megindult uralkodó párt (ápr. 24.): két óránál tovább tartó történeti menet a királyi pár előtt (ápr. 27.); mindenütt kivilágítanak: alapítványokat tesznek a nemzet is, a királyi pár is; a királyi pár váratlanul Budapestre jő és itt folytatja ezüst menyegzője ünneplését.

Az ünnepségek fénypontja az istenitiszteleten kívül a küldöttségek fogadtatása volt. Több feliratot és beszédet közöltem előbbi munkámban. Minthogy egy oly felirat és egy akkor elhangzott üdvözlő be-

széd legjobban megvilágítja a helyzetet és mutatja meg leginkább azt a határtalan szeretetet, melylyel a nemzet viseltetett a királyi pár iránt, közlöm itt a magyar képviselőház feliratát és azon beszédet, melynek kíséretében átadta *Mailáth* György a főrendiház feliratát.

A küldöttségek fogadtatásánál a király magyar lovastábornoki egyenruhát, a királyné galambszínű selyemruhát viselt rövid uszálylyal s három sor csipkével, nyakán szép collier, csodálatosan dús hajában szép disz. A királyné viruló színben volt, bár kissé hurutban szenvedett, angyali arcáról a meghatottság és az öröm kinyomata sugárzott le.

A főpapság után fogadta a királyi pár a főrendiházat. Ennek feliratát Mailáth György a következő beszéd kíséretében nyújtotta át:

„Felséges Császár és Apostoli Király! Legkegyelmesebb Urunk! Felséges Császárné és Királyné! Legkegyelmesebb Asszonyunk! A magyar országgyűlés főrendiházának tagjai hagyományos feladatukhoz hiven siettek hat év előtt Felségtek legmagasabb trónja körül sorakozni, midőn az osztrák-magyar birodalom népei Felséged országlásának negyedszázados évfordulóját ünneplék. Ma kettőztetett örömmel, fokozott lelkesedéssel járulnak küldöttei Felségtek legmagasabb színe elébe, hogy a szeretet, a hű ragaszkodás, a hála s tisztelet koszorúját nyujtsák át azon ünnepélyes percben, amely negyedszázados együttlét után a fejedelmi leggyöngédebb érzelmeknek költi fel kegyeletteljes emlékét. Ámde ez emlék varázsa a fejedelmi palota falain túl is gyakorolja hatását, és ez örömuapok népcsaládi ünnep jellegét öltik fel, amelyben Magyarország hű népei annál lelkesültebb

részt veendének, mennél inkább maradandó hálára kötelezettek Felséged azon közelebbi nagylelkű adakozása által, melylyel Felséged a szenvedők könnyeit letöröltni és a jogara alatt egyesült népek testvéri szeretetének kötelékeit mind szorosabbra fűzni kegyeskedett. Ez érzeteknek kívánt a főrendiház feliratában hű kifejezést adni, és annak megbízásából mi vagyunk oly szerencsések azt Felségteknek legmélyebb hódolattal, de egyszersmind azon imaszerű óhajjal átnyújtani, hogy az Ég áldása kísérje Felségtek további lépteit, és ezek nyomán egyetértés, béke és elégtelenség virágozzanak fel dúsan, hogy Felséged az országlás mindinkább nehezedő terhei közepette fenéges fiában leljen támaszt, népei szeretetéből merítsen erőt és türelmet, hogy végül mérhetlen becsü életét az Ég terjeszsze ki az emberi kor legszélsőbb határáig!

A képviselő-ház felirata pedig így szólt:

„Felséges Császár és Apostoli Király! Legkegyelmesebb Urunk! Felséges Császárné és Királyné! Legkegyelmesebb Asszonyunk! A közelgő örömnapon, mely a Felséges Uralkodó Pár huszonötödik évfordulóját hozza vissza, a magyar országgyűlés képviselőháza magasztos kötelességének ismeri a Nemzet osztatlan érzelmeit tolmácsolni Felségtek magas trónja előtt. Ez érzelmek: a szeretet, a hála és az áldás. Amely napon a fölKent fők dísze, a korona és a babér a myrtussal, a szeretet koszorújával, egyesül Felségtek homlokán, fogadják Felségtek hű Magyarországu szeretetének hódolatteljes nyilvánítását, melyet az egész Nemzet az egész szívével érez. Hálánk Istenhez szól, ki Felségtekben Nemzetünknek ily kegyteljes Atyát és Anyát adott, s ki a lefolyt évek-

nek csak sorát, de nem súlyát tölté be fenkölt fejeik felett. Terjeszsze ki a Mindenható ezentúl is minden áldásait Felségtekre és Fenséges Családjukra. Adja meg királyunknak békében a meglegedést, harcban a diadalt, népeinek szeretetét, szövetségeseinek tiszteletét, ellenségeinek tartózkodását. „Sis felicior Augusto, sis melior Trajano!“ Áldja meg az Isten Felséges Királynénkat, kit szent névelődének erényével és csoda bájjával felékesített, miszerint a kenyér rózsává alakulva hull kezéből: a jótétemény szeretetté felmagasztalva! Találja meg magas jutalmát abban, hogy amit szent névelőde csak mint églakó ért el, Ő már e földön elérte, midőn azon egyedüli szent alakká emelkedett, akit minden vallásfelekezet megünnepel. Legyen a Felséges Uralkodó Párnak teljes öröme és büszkesége Fenséges gyermekeiben és Unokáiban, örökítse meg és tegye hatalmassá Fenséges Családjukat a Mindenható, hogy legyen az mindenkor e monarchia népeinek összetartó kapcsa, védő Palládiuma s európai nagy missiójában vezetője! Adjon az Ég Felségteknek hosszú, boldog és dicsőségteljes életet, hogy arany menyegzőjüket s monarchiájuknak aranykorszakát! Éljen ő Felsége Ferencz József Királyunk és ő Felsége Erzsébet Királynénk — népeiknek öröme, boldogítására az emberi kor végső határáig!

Kelt Budapesten, Szentgyörgyhava 21. napján, 1879-ik évben. — Császári és Apostoli Királyi Felségteknek legmélyebb alattvalói hódolattal: Magyar, - Horvát- és Szlavonorságoknak országgyűlésileg egybegyült képviselői.

Szlávy József s. k. elnök,
Horváth Lajos s. k. jegyző.”

Az eziüst menyegző fényes napjai is, mint minden e világon, utóljára véget értek.

A következő 1880-ik év a királynéra leginkább mint anyára volt nevezetes, amennyiben ekkor jegyezte el Rudolf II. Lipót belga király és neje, Mária Henrietta, leányát, a „magyar Palatinus“ bájos unokáját, *Stefániát*. (L. „Király és Nemzet“ II. 1-13., hol Stefánia és édesanyja képei is láthatók).

Ez okból a királyi anya Irlandból jövet újába ejtette Bruxellést, hogy közelebbről megismerkedjék leendő menyével és ennek szüleivel. Hogy fiát, Rudolfot, ott találja a belga fővárosban, imádott jegyesénél, azt biztosra vehette volna a királyné, ha arról nem is értesítik.

1880. márc. 11-én, reggeli 8 órakor 51 ágyúlövés hirdette, hogy Erzsébet magyar királyné a belgák fővárosában megérkezett.

A pályaudvaron II. Lipót, Mária Henrietta, Stefánia hercegnő, Rudolf trónörökös, a flandriai gróf és neje, az összes ministerek és tábornokok, Chotek gróf és neje, az osztrák-magyar követség hölgyei és a legelőkelőbb közönség fogadták.

A király és a királyné bemutatták leányukat. Stefániát, a mi királynénknak, aki meghatottan és szeretetteljesen ölelte át jövődöbeli menyét, s oda nyújtotta kezét csókra, míg a másik kezét fia, Rudolf trónörökös, vitte kegyelettel ajkaihoz.

Ezután nagy ünnepélyesség között a királyi kastélyba hajtottak, mialatt a belgák a magyar királynét lelkesülten üdvözölték, és ott bemutatták az uralkodónak az előkelőségeket.

Stefániának nem nagy fáradtságába került kitűnő

szív- és észbeli tulajdonságaival megnyerni leendő anyósa teljes szeretetét.

Tudjuk, hogy a következő évben végbement Rudolf és Stefánia egybekelése is a szülők öröme, a magyar nemzet és a többi népek üdvkivánatai között.

A trónörökös pár első és, fájdalom! utolsó gyermeküknek a szent keresztségben nagymamája nevét, az Erzsébet nevét, adták. —

Ugyanebben az évben szerepelt királynénk a Vörös-Kereszt-Nőegylet május 10-ikén tartott díszes közgyűlésén mint elnök. Ezt a díszülést lehet „a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt-Egylete” megszületésének és alapos szervezésének tekinteni. Ezen díszülés lefolyását, amelyben a királynén kívül leginkább szerepeltek *Klotild* főhercegasszony, gróf *Zichy* Livia és *Ivánka* Imre, leírtam „Király és Nemzet” c. könyvem I. részében a 85—92-ik lapokon.

Mindenki tudja, hogy a Vörös-Kereszt-Egylet egyik fővédnökségét maga a királyné vállalta el, és 1880 óta alig múlt el év, hogy az egylet körül kiváló érdemeket szerzett egyleti tagoknak ne juttatott volna mintegy kitüntető jutalmul *saját kezű* aláírásával el látott elismerő díszokmányt.

Tudjuk, hogy a Vörös-Kereszt-Egylet főcélul a háborúban megsebesült harciak gyógyítását és ápolását, valamint özvegyeik és árváik gyámolítását tűzte ki magának. Eszerint azok, kik ezen egylet iránt maguknak rendkívüli érdemeket szereznek, méltán számíthatók az emberiség jótevői közé. Ez okból azon immár igen sok ember közül, kiket a királyné 18 éven át kitüntetett díszokmány adományozása által, egy néhányat itt felsorolok.

Ott volt azok között, kiket 1886-ban disztek-mánynyal kitüntetett: **Földvály-Kern** Emilia, a budapesti VII. kerületi fiók-egylet alelnöke, dr. **Janny** Gyula, az Erzsébet-kórház igazgatója, dr. **Korányi** Frigyes egyetemi tanár, **Molnár** Endréné, szül. **Hellner** Borbála, a VIII. kerületi városi választmány alelnöke, és gróf **Szápáry** Istvánné, a központi választmány tagja.

Az 1888-beli kitüntetettek között voltak: n.-réti **Darvas** Imre, a kassai városi választmány elnöke, kőmáli **Flandorfer** Pál lovag, a sopronmegyei és városi választmány pénztárnoka, **Hajnal** Antal, a fiumei városi választmány alelnöke, **Heeger** Ernő, az aradi városi választmány titkára, **Majorossy** Imre, a baranyamegyei választmány jegyzője, **Nokodem** János, az aradi városi választmány pénztárnoka, hatolykai **Potsa** József, a háromszékmegyei választmány elnöke, **Radany** Gyuláné, szül. **Kuluncsits** Berta, a bajai városi választmány elnöke, nemes-olesai **Szelle** Zsigmondné, szül. beeri **Balogh** Ilona, a duna-földvári fiókegylet elnöke, **Szimay** Sándor, a kassai városi választmány pénztárnoka, dr. **Telbisz** Károly, a temesvári választmány elnöke, **Toperczer** Ödönné, szül. **Maleter** Karolina, a délszepesi fiókegylet választmányi tagja, **Weidinger** Salamonné, szül. **Deutsch** Rózalia, a bajai városi választmány társelnöke, és **Zádor** Lajos, a debreceni választmány pénztárnoka.

Az 1889-ben kitüntetettek között voltak: **Ambrózy** Nándorné, szül. **Reviczky** Sarolta, a sátoralja-újhegyi fiókegylet elnöke, gróf **Bethlen-Mikó** Róza, a debreceni városi választmány társelnöke, **Csávolcsky** József kanonok, a vác-vidéki választmány elnöke, **Garba** Gyula ministeri segédhivatali igazgató, a budapesti

II. kerületi városi választmány tagja, krivinai **Lonovics** Jánosné, szül. **Hollósy** Kornélia, a makói fiókegylet elnöke, zabolai gróf **Mikes** Miklós, a kolozsvári városi választmány elnöke, özv. zabolai gróf **Mikes** Benedekné, szül. **Moser** Zsófia, az orbai járási fiókegylet elnöke, **Németh** Lipót ügyvéd, a mohácsi fiókegylet elnöke, **Rupprecht** Márton orvostudor, a pozsonyi takarékpénztár igazgató-orvosa, babarei **Schwartz** Ottó orvostudor, a budapest-krisztinavárosi fiókegylet elnöke, vizeki **Tallián** Béla főispán, a somogyvármegyei választmány elnöke, **Székely** Mihályné, szül. **Csillag** Szabina, a lippai fiókegylet elnöke, és **Tóth** István kocsigyáros, a pozsonyi városi választmány szertárosa.

Hadseregünk szervezése és kiképzése immár oly magas fokot ért el, hogy azon tudatban nézhetünk a háború elé, hogy a kettős birodalom erejéhez képest mindent megtettünk hadseregünkért, melyre nyugodtan bízhatjuk magunkat és hazánkat háborús időkben.

Viszont hadseregünk is azon megnyugtató tudattal vonulhat a harcra, hogy közvetlen háta mögött ott van a Vörös-Kereszt-Egylet, melynek emberei nem hagyják a megsebesült vitézt nyomorultan elpusztulni és az elesett harczfi családját nyomorba süllyedni.

S ezen rendkívül nagy horderejű egylet, amint ama néhány kitüntetett lakhelyéből is láthatjuk, és melynek legfőbb védasszonya az egész monarchiában a királyné volt, az egész országban szervezve van, az egész országot teljesen behálózta.

A kettős birodalom eme legnagyobb humán egyletét a magyar szent korona országaiban, mint általános tudva van, gr. **Csekonics** Endre vezeti. Legfőbb védnöke immár csak **egy** van: a király; helyettes

védnökei: *Lajos Viktor* főherceg és *Klotild* főherceg-asszony; gr. Csekonics Endre társelnöke gr. *Zichy* Nándorné, az egylet egyik megteremtője, alelnök pedig dr. *Schlauch* Lőrinc bíboros püspök.

Hogy a Vörös-Kereszt-Egylet egyébiránt az összes civilizált államokban meghonosodott és a nemzetközi jog védelme alatt áll, köztudomású dolog. Nem is csodálkozhatunk, hogy ez az egylet a mi drága királynénk gondoskodásának egyik főtárgyát képezte. —

A fölséges asszony 1882-ben beleegyezését adta, hogy a túlságosan nagy Terézvárosból kihasított új kerületnek immár hivatalosan is *Erzsébetváros* legyen az elnevezése. — —

Valamint mostanig, úgy ezentúl is, és még inkább a szerencsétlen 1889 után, csak egyes mozzanatok jutnak a királyné életéből a nyilvánosság elé. és mindazok az apró mozzanatok a legszeretettelőbb színben tüntetik elő a nemeslelkű uralkodónét. Ily mozzanatot elmondok még egy néhányat; hisz semmisem oly csekély, ami Őreá vonatkozik, mi a magyart ne érdekelné.

Mindenütt, ahol csak tehetette, érvényt szerzett a *magyar nyelvnek*. Mikor pl. 1874-ben az éjszaksarki utazókat fogadta, a német Payerrel németül, a magyar Kepessel *magyarul* társalgott. —

Megrongált egészségét ismét Corfu szigetén reméllvén, mint hajdan, visszanyerhetni, 1887-ben, ősszel ismét oda utazott és elfoglalta rendes lakóházát. a gr. Braila-féle nyaralót. Alighogy a királyné megérkezett, befutott a kikötőbe a Saida nevű hadigőzös is, melyen a fiumei tengerészeti akadémia végzett növendékei és tiszttanárai hosszú tudományos utat tettek. Megpillantván a királyné a Saida osztr.- magyar lobo-

góját, azonnal esolnakba ült és meglátogatta a hadigőzöst.

Mindenkit, akinek magyar hangzásu neve volt, csak *magyarul* szólított meg a magyar királyné. —

A fiumei tengerészeti akadémia a következő történetkét juttatja eszembe, melyet gyászos halála alkalmából hoztak a lapok.

A nyolevanas évek elején *Lipót* főherceg, a toscanai nagyherceg legidősebb — akkor mintegy 16 éves — fia, szintén növendéke lévén a fiumei tengerészeti akadémiának, magyar nyelvi órákat vett *Kőrösi* Sándor tanártól. Egyszer, mielőtt megkezdődött a tanítás, a fiatal főherceg arra kérte tanárát, nézne át egy magyar levelet, melyet a *királynéhez* intézett, ha vajjon nincsen-e abban hiba? A tanár kérdésére elmondotta a főherceg, hogy a királyné gyakran tudakolja tőle, hogy mennyire haladt már a magyar nyelvben? „Öcsém és nővéreim“, folytatá a főherceg, „otthon magyar növelők keze alatt vannak és azért jobban tudnak magyarul, mint én. A fölséges Asszony is velünk mindig magyarul beszél és levelez.“

Sőt saját fivérei is megtanultak az ő buzdítására magyarul. Bátyja, Lajos bajor herceg, mielőtt hozzá fogott a tanuláshoz, tanácsot kért királyi nővérétől, miként sajátíthatná el leggyorsabban a magyar nyelvet?

„A nyelvtant ugyan meg kell tanulnod, hogy később könyveket olvashass és írhasz, de abból beszélni alig fogsz megtanulhatni. Hanem fogadj magadnak egy magyar kocsist, parancsolj neki sok mindent, csevegj vele sokat, figyelj feleleteire és így gyorsan elsajátíthatod elméletileg és gyakorlatilag a *mi magyar nyelvünket*.“

A herceg így tőn és rendkívül gyorsan megtanula magyarul.

De *meg* is *büntette* a királyné azt, ki megtanulhatott volna magyarul, de nem tette. Erre nézve a következő esinos történetkét beszéli el *Falk* Miksa.

„Gastein környékén van egy meglehetősen magas fekvésű mulatóhely, melynek neve „Pyrkerhóhe” (Pyrker hajdani egri érsekről elnevezve). A királyné oda csak korán reggel sétált, amikor még alig járt ott valaki. Amint egyszer onnan lejő, megállítja egy öreg úr, aki lihegve mászott fölfelé és éppen megállott volt, hogy homlokáról a verejtéket letörölje.

„Bocsánat, kisasszony,” így szólítja meg a királynét, „ön biztosan a Pyrkerhőhéről jó --, vajjon még nagyon messze van e innen, és gondolja-e, hogy egy 70 esztendő ember odáig eljuthat?”

„Bizony kissé messze van még,” felelé a királyné nevetve, „de egy óra alatt talán még 70 éves ember is feljuthat . . . Hát ön nem ismeri ezt a vidéket?”

— „Nem én, még sohasem jártam itt. Én nagyon messziről jövök.”

— „Például?”

„Aus Hermannstadt!”

„Ah!” kiáltott fel a királyné örvendő hangon és magyarul folytatá: „Nagy-Szebenből? Hát magyar ember?” Ő felsége aztán tovább beszélt magyarul, amiből azonban a szász atyafi egy kukkot sem értett, és végre kissé szégyenkezve bevallotta, hogy bíró ő nem tud magyarul.

„Schade!” jegyzé meg a királyné röviden és egy fejbollintással elbúcsúzva, folytatta útját lefelé. Alólról éppen egy kis társaság iparkodott föl-

felé, mely ő felségét megpillantva, mély meghajlással félre állott az útból. Az öreg úr onnan felülről nézte ezt a dolgot és kezdte magát kissé kényelmetlenül érezni: Alig várhatta, hogy a társaság fölérjen, aztán pedig ingadozó hangon kérdé, vajjon ismerik-e az urak azt a kisasszonyt?

— „Miféle kisasszonyt?“

„Hát azt, aki az imént lefelé ment, akinek önök köszöntek.“ — Amazok hangos kacajra fakadtak.

„Hisz az a császárné!“

Az öreg úr egy darabig úgy állott ott, mintha a mennydörgős menykő belecsapott volna; aztán elbeszélte, hogy mi történt vele, s azzal fejezte be siralmas előadását: „Egyszer életemben lett volna alkalmam egy királynéval beszélni, és akkor sem tudtam vele beszélni. Bizony igaza van ő felségének: Kár, hogy nem tudok magyarul!...“

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy az „Emke“ és más egyesületek keletkezését, melyek a magyar kultúra terjesztését tüzték ki maguknak célul, a királyné is a legmelegebb rokonszenvvel kísérte.

A királynéről és a magyar nyelvről még ezt a kis történetkét idézem:

Már mikor bold. Rudolfunk vizsgálatairól szöveltem, említettem, hogy ha azok Magyarországon mentek véghez, a király néhány magyar tudóst is meghívott azokhoz. Köztük volt egy alkalommal *Toldy* Ferenc is.

A fényesen sikerült vizsgálat után az ő bájos mosolyával e kérdést intézi a királyné a híres nyelvészhez:

„Ugyanbizony mondja meg, kedves tanár úr,

melyikünk beszéli a magyar nyelvet különben. én-e, vagy ő felsége?”

Toldy egy pillanatig késett a válaszzal; s amikor éppen megnyitotta feleletre ajkát, a királyné megelőzte, mondván:

„Tudom, mit akar felelni; nemde azt, hogy a király jobban, én meg szebben beszélem a magyart?”

Toldy helybenhagyólag mosolygott.

Ebből láthatjuk, hogy a királyné nemesak a maga gyermekeinél sürgette a magyar nyelv tudását. hanem a dinasztia többi fiatal tagjainál és saját vér-rokonainál is apostola lón a magyar műveltségnek. de sőt emellett mindenütt tüntetett. —

1887-ben történt, — hogy még egy irgalmas cselekedetét bemutassam —, kevéssel azután, hogy a királyné elhagyta hajóját a corfui kikötőben, hogy egy Arnoldo Fottorini nevű matróz az árbócról leesett a földélzetre, félkarját eltörte és különben is több súlyos sérülést szenvedett. A szegény matrózt azonnal a corfui kórházba szállították.

Nemsokára azután értesülvén a királyné a szerencsétlenségről, magát egyik udvarhölgye kíséretében egy fiú által elvezetteté a kórházba, ahol elválván kis kalauzától. ennek két napoleonórt adott.

Azonnal a szerencsétlenül járt matróz ágyához vezetteté magát, azt vigasztalta és biztosította, hogy gondoskodni fog róla és családjáról.

A szegény matróz azonban belehalt sebeibe, miért is a királyné öreg szüleinek 4000 frtnyi segélyt juttatott. —

A királyné, amint már említve volt, a lovagolás elmaradását fárasztó gyalogolásokkal akarta pótolni. E munkámban szólok bámulatos kirándulásairól a

Herkulesfürdön. Ha a fővárosban tartózkodott, a budai hegyeket járta be és magát a Jánoshegyet, mely a legmagasabb a budai hegyek között, 1882-ben három ízben kereste fel, hogy gyönyörködjék abban a megkapó panorámában, melyet a kilátás nyújt a János-hegyről.

A főváros tanácsa *Havas* Sándor indítványára elhatározta, hogy a Jánoshegy azon ormát, melyről a királyné a gyönyörű kilátást élvezte, „Erzsébet-oromnak” nevezi el, és ott egy sziklaszerű emléket állíttat.

Az emlékkőbe illesztett márványlapon *Szász* Károly ezen verse van bevésve:

„Itt állt s nézett szét Erzsébet drága Királynénk,
Hol koronát viselő fő sohasem vala még,
S míg itt elragadó látványon lelke merengett,
Érzé, országunk szíve feléje dobog
Hódolatunk e hegyet nevező Erzsébet-oromnak;
Fogják, míg magyar él, áldani lába nyomát!”

A vers alatt pedig ez a felirat áll:

„Erzsébet ő cs. és királyi felsége 1882. évi ápr 30.-án, május 16.-án és október 9.-én e hegyvidéken időzött.”

Szász Károly életében soha igazabbat nem mondott, mint ebben a versben, mikor mondja: „Fogják, míg magyar él, áldani lába nyomát!”

Az 1883-ik év legiszonyatosabb eseménye. *Mailáth* György iudex curiae meggyilkolása, a gyöngéd szívű királynét is nagyon megrendítette. Legmelegebb részvétének több ízben adott kifejezést a gyászoló özvegygyel szemben személyes látogatással is.

Az 1885-iki lapok a következő szintén csinos történetkét beszélik a királynéről.

Midőn egyszer a felséges asszony a miramarei

parkban sétált, záporosó lepte meg, úgy hogy kénytelen volt a kert egyik sűrű lugosában meghuzódni. Ott azonban már egy kis leánykát talált, ki szintén oda menekült az eső elől. A királyné szokása szerint szóba ereszkedett a gyermekkel, ki kezdetben félénken, később nekibátorodva, mindenfélét elbeszített családjá viszonyairól. Az eső azonban még mindig nem akarván elállani, a leányka mondá végre: „Mégis csak haza megyek, ha az eső megver is, nehogy édesanyám aggódni találjon értem.”

„Igazad van, kedves gyermekem; sohasem szabad a szülőket megszorítani. De mivel látom, milyen jó gyermek vagy, haza kísérlek a magam esernyőjével, hogy meg ne ázzál.”

Aztán szakadó esőben mentek együtt a vasútig, ahol a leányka szülei laktak. Itt a gyermek illedelmesen kezet csókolt a királynénak, aki odaadván neki esernyőjét, úgy szólott hozzá: „Ezt tartsd meg magadnak, hogy legyen mindig esernyőd, mert megeshetik, hogy nem lesz, aki esőben téged haza kísérjen.”

A leányka boldogan vitte be a házba az esernyőt és elmondotta szüleinek a történeteket. Ezek kifutottak, hogy a jószívű hölgynek köszönetet mondjanak, de ez már éppen betért a parkba és eltűnt. A vasúti főnök, ki a királynét ismerte, megmondta a szülőknek, hogy ki volt az a hölgy. Önként értetődik, hogy a királyné esernyőjét ereklyeként őrzik. —

A királyné figyelmességén és gyöngédségén mások iránt szintén sokan példát vehetnének.

Egyik lovászmestere a következő példáját mondja el a királyné ritka gyöngédségének: A gödöllői lovaglóiskolában, ahol a királyné néha-napján

négy órán át is tanult lovagolni, egy zongora is állott. A felséges asszony egyszer fölkerlte Y. bárónét, hogy zongorázzon egy polkát, amelynek aztán ütemére lovagolhasson. A báróné nem lévén igen jártas a zongorajátékban, elég hamisan játszott, úgy hogy a királyné alig tudott a hamis ütem után lovagolni. A dolog kissé boszantotta, de ő nem szólt semmit.

Utóbb egyszer meghallotta, hogy lovászmestere ügyesen játszik a zongorán, minek folytán ezt kérte fel, hogy a lovagló-iskolában ő játszsa neki a polkát, — remélvén, hogy annak helyes játéka mellett jobban fog lovagolni, mint hogyha Y. báróné játszik. A lovászmester zongorázott is, és a királyné csakugyan tudott a játék üteme szerint lovagolni.

Másnap azonban így szólt a lovászmesterhez :

„Újból köszönöm, hogy tegnap játszott ; mindazonáltal szivességét többé nem vehetem igénybe, mert értésemre esett, hogy *Y. báróné megsértődött, én pedig nem akarnék neki fájdalmat okozni.*“ —

Jól tudván, hogy *József* főherceg családja mennyire szereti a virágot, a királyné 1879-ben Klotild főhercegnőnek egy pompás nefelejts-bokrot vitt a Margitszigetre kedves meglepetésül. Az a nefelejtsnek azon nemesített faja volt, mely tavasztól kezdve egész a nyárutóig virágzani szokott, s melyet a királynénak is ritka ajándékképpen fejedelmi személy küldött volt.

Hogy azonban *Klotild* főhercegnőt virággal még a királyné sem tudta meglepni, azon nines mit csodálkoznunk. Mikor a felséges asszony kezében nefelejts-bokrával a főhercegi család nyaralója elé érkezett, ámulva látta, hogy ott úton-útfélen éppen az

a nefelejts virít, amelylyel ő a főhercegnét meg akarta lepni.

„No én ugyan megjártam,“ mondá mosolyogva. „én csak egy bokrot hoztam, s íme itt egy egész nefelejts-erdőt találtam.“

Klotild főhercegné a bokrot mindazonáltal nagy hálával és örömmel fogadta s főkertésze, Magyar gondos ápolására bízta. A következő tavasszal kiültették a királyné nefelejtseit a főhercegi lak elé, ahol elszaporodtak s a kegyeletes főhercegné legkedvesebb virágai lettek.

Van még nálam összegyűjtve egy pár anekdota, melyek megvilágítják a királyné szeretetreméltó jellemét: de talán már eleget irtam össze. ---

Ha végig tekintünk e rövid életrajzán, melyet eddig is elmondottam, arra a meggyőződésre jutunk, hogy nem volt királynénk, aki a nemzetet jobban szeretete volna, mint Erzsébet, de nem volt királyné, kit viszont a nemzet hőbbben szeretett volna önála.

Erzsébet és Haynald. Erzsébet és fiának halála.

A nemzet érzelmeit Erzsébet királyné iránt évtizedeken keresztül *Haynald* Lajos kalocsai bíboros érsek tolmácsolta majd a delegációban, majd a főrendiházban a királyné születése- vagy nevenapja, vagy pedig újév alkalmából, — mire aztán nem késett a drága Honanya köszönő válasza. Egy ily üdvözlés és a reá adott felelet leginkább megvilágítván a viszonyt a királyné és a nemzet között, egy ily gratulációt s a királynénak arra adott válaszát ide irom.

Haynald a főrendiház egyik novemberi ülésén, 1880-ban, a következő beszédben kérte föl az elnököt, hogy a főrendiház hódolatteljes, hő érzelmeinek, — melyek azonosak az egész nemzet érzelmeivel —, kifejezését juttassa a királyné elé:

„A késő őszi komorabb időszakának borus napjai között, és a mai ülésünk elején fölemlített szomorú események lehangoló hatása alatt is van, ami üdítőleg és boldogítólag hat kedély-életünkre.

Ilyen az isteni Gondviselés nagy kegyelméből a nemsokára ránk derülő nap, melyen a kegyeletes magyar nemzet nemcsak korunk nagy szülöttje; egy magyar királyi vérből származott széplelkű fejedelmi asszony, a mostan már mennyei dicsőségben tündöklő szent Erzsébetnek, évek fordultával mindenkor visszakérülő ünnepét, hanem a keresztény és fejedelmi női

erényekben gazdag, a magyar nemzet és annak nyelve iránt hódító kegyelete és honyai gondosságának fényében ragyogó felséges királynénk nevenapját is üli. Ünnepe ez az egész nemzetnek, melyen szerefetének, hűséges ragaszkodásának és bámuló hódolatának kifejezést adni szeret és élteti az ünnepelt királynét. Tudván azt, hogy a nemzet ily érzeteiben mindenkor osztozik e magas ház is, úgy hiszem, hogy lelkes tagjainak szíve mélyéből meríték akkor, midőn hagyományos hódolatunknak szavakat adva, kérem magym. elnökünket, juttassa a szokásos úton bő érzelmeinknek kifejezését a felséges fejedelmi asszony elé, de egyszersmind azon kívánságunkat is, melylyel a mindenható Isten malasztjai bőségét lekerjük fejedelmi asszonyunkra, hogy teljes épségben és egészségben, felséges uralkodó házában, soha meg nem fogyatkozó dicsőségében s a minden egyes szeretettjének jóllétéből felépülő teljes családi boldogságban a legkésőbb emberi korig, áldott emlékezte pedig ezen hálás nemzet tiszteletében és szeretetében mindörökké éljen!”

Az országgyűlés mindkét házának üdvkívánatára az újév alkalmából 1882-ben a királynénak br. Nopcsa által tolmácsolt köszönetéből idézem eme szavakat:

„Méltóztatott fölséges Asszonyunk . . . az országgyűlés két házában hódolatteljes újévi szerepese-kívánatait legkegyesebben elfogadni és kéreti Nagyméltóságodat“ (t. i. a miniszterelnököt), „miszerint szíveskednék az illetőket királyi köszönetéről értesíteni, — úgy *azon forró imájáról is*, hogy a Mindenható ezen beállott évben is *szeretett hazánkat* mennyel oltalmába vegye és tartsa meg.“

E két idézetből láthatjuk azt a gyöngéd viszonyt, mely megvolt a hon és a honanya között, aki imádkozva, Isten áldását esdi le e hazára. —

A királyné életében a következő években nem történt semmi nevezetes, és ami említésre méltó dolog előadta volna magát, azt, úgy hiszem, már föl-említettem eddigi elbeszélésem folyamában.

Azt a megrendítő eseményt, mely 1889. január 30-án a királyné anyai szívét egyetlen fia, a mi fejlfthetetlen trónörökösünk, halálában szinte összezúzta, azt a természetfölötti heroizmust, melylyel Erzsébet királyné azt az iszonyú csapást elviselte, csak hogy a roskadozó királyi atyát támogathassa, — mindezt elbeszéltem jelen munkám „Rudolf“ c. könyvében.

De mikor a király a súlyos csapás után ismét kezdeti fölegyenesedni, akkor vett az addig elfojtott fájdalom a királyi anyán kétszeresen erőt: ágyba döntötte a hitvesi szeretetnek ezt a keresztény hősnőjét, úgy hogy nem volt képes egyetlen fia koporsóját férje oldalán lekísérni a bécsi kapucinusok kriptájába: ott sír, ott zokog, ott vonaglik, ott tördeli kezeit házi kápolnájában, s alig-alig talál vigaszt abban a gondolatban hogy kinek képe előtt térdel és földre borul, a fájdalmas Szűzanya is, elvesztette, mint ő, egyetlen fiát.

Ha az utóbbi időkben folytonos gyöngélgedése miatt küldötték az orvosok majd ebbe, majd abba a fürdőbe, úgy keresett Rudolf halála után a fiavesztett királyné messze földeken nemcsak enyhülést testi fájdalmának, hanem feledést és szórakozást megsebezett anyai szívének.

Ha az 1889-iki katasztrófa előtt inkább a nyugot civilizált vidékeit kereste fel, úgy ezen vidékekre ama megrendítő esemény után csak az orvosok határozott

kivánságára utazott; inkább kereste fel előszeretettel a dél és kelet reminiszcenciákban és természeti csodákban gazdagabb tájékait és tengereit.

S lehet-e azon esodálkozni, ha az anya, ki egyetlen fiát elveszti, kerüli azokat a helyeket, melyek elvesztett anyai boldogságára emlékeztetik? Erzsébet királyné is iparkodott megmérhetetlen anyai fájdalmát az imádságba, a tanulásba és az utazásba ölni. Tunisban, Egyiptomban és mindenütt, ahol megfordult, mindjárt a kath. templomot kereste fel, hogy imádkozzék az ő egyetlen Rudija lelki üdvösségeért és a maga lelki nyugalmaért. S milyen az anyai szív! Ámbár kerülte a királyné a régi emlékeket, mégis sietett corfui palotájának, a híres „Achilleionnak“, parkjában felállíttatni drága Rudolfja remek márvány-szobrát, hogy annak talapzatán kisírhassa magát. —

A botrányban és „szenzációban“ dolgozó, abból tengődő lapok a királyné anyai fájdalmának nyilvánulásaiból testi és lelki egészségének megingására következtetve hamisan, e tekintetben botrányos dolgokat kezdettek közölni.

S különös! A „német szövetséges“ egyik-másik lapja tüntette ki magát e részben undorító cinizmusával.

Nem tudván a királynénak megbocsátani magyar rokonszenvét, a hírhedt „Gartenlaube“ oly arcátlanul irt a mi erényekben utólérhetetlen királynénkról, hogy azt a szemtelen lapot huzamosabb időre ki kellett tiltani az osztrák és magyar monarchiából. Kár volt örök időkre ki nem dobni országunkból azt a gyalázó szenny-lapot.

Rudolf halála után megint egy lapja volt a „hű német szövetségesnek“, a „Berliner Tagblatt“, az,

Sztáray Irma grófnő.

E. cs. 225.

mely a felséges asszony egészségéről kezdett rémgeregyenyekbe való valótlanságokat világgá bocsátgatni. Megcáfolták. Rá sem hederített a cáfolatra, hanem vigan tovább szötte hazudozásait, míg a bécsi hivatalos lap, a „Wiener Abendpost“, azokat immár hivatalos alakban vissza nem utasította. Ez a nevezett lap a német sajtó egy részének magas foku eldurvulását és botrányhajhászását látta abban, hogy nem szűnnek meg legmagasabb személyek családi életéből lelkiismeretlen hazugságokat valóság gyanánt feltálcálni az olvasóknak s ez által nemcsak az illetőket fájdalmasan érinteni, hanem a hűséges alattvalók legszentebb érzelmeit is sértegetni. A „Wiener Abendpost“ a leghatározottabban kijelentette cáfolatában, hogy a királynét az az iszonyú csapás, mely őt egyetlen fia halálában sújtotta, ugyan velőig megrendítette, de egészségét nagyobb mértékben nem bántotta. Igaz ugyan, hogy a királynének neuralgikus fájdalmai, melyekben tudvalevőleg már évek óta szenvedett, a tél folyamán, mint ez rendszeren történni szokott, hevesebbek voltak, de a tavasz beálltával enyhültek stb.. De hiába volt a cáfolat. A „Berliner Tagblatt“ és más német lapok koholmányait egymásik vigyázatlan hazai lap is átvette, és ama vakmerő hazugságok, melyek leginkább a királyné személyzetét boszantották, mely azok alaptalanságáról legjobban meg volt győződve, bizonyos időközökben újból ismétlődtek; így még 1893-ban is, míg valamiképpen a királynének is fülébe mentek.

Határtalan volt br. Nopcsa, Ferenczy Ida s egyáltalán azoknak a felháborodása a lelketlen sajtó ellen, kik a királynéval gyakran érintkeztek. Hisz ezek állítása szerint a főséges asszonyról még azt sem le-

hetett mondani, hogy szeszélyes: pedig ha meggondoljuk, hogy mily iszonyú szerencsétlenség érte anyai szívét, és mily fájdalmasak azok a neuralgikus bajok, az ischiás stb., nem csodálkoztunk volna, ha azt olvassuk róla, hogy szeszélyes, ideges, indulatos. De akik körülötte voltak, rajta egyebet nem vettek észre, mint azt, hogy szomorú, bánatos lelkileg, néha-néha gyöngélkedik testileg, amely állapot az életkorral is szokott járni.

De bánata és gyöngélkedése nem nyilvánult elzárkózottság- és hallgatagságban, vagy valami excentrikus magaviseletben: a fölséges asszony éppen ellenkezőleg szeretett beszélgetni szűkebb udvara személyzetével, sőt nem ritkán engedett meg magának jóízű tréfát is. Hogy került a fényt és pompát s a nagy-világot, aminek azelőtt sem volt nagy barátja, — ezt mindenki természetesnek találja. Sok anyja az ő helyzetében kolostorba vagy a halálba menekült volna.

A gyöngédtelen kohlományok cáfolgatásával, mint kárba veszendő fáradsággal, felhagyott környezete: a királyné maga cáfolta meg a lovagiatlan ráfogásokat egyszerű megjelenésével: a bánat nyomait ugyan ott lehetett látni jóságos arcán, de különben virágzó színben volt; rajta az idő kevesebbet változtatott, mint ezer meg ezer más nőn: ugyanaz a karesű, elegáns alak, ugyanaz a bámulatos, gyönyörű szép haj, ugyanaz a beszédes kedves szem, ugyanaz a megnyerő mosoly ajkán, ugyanaz a halk, szívhez szóló, édes hang, — egy szóval: ugyanaz az elbájoló jelenség, minő volt, mikor először látták első magyarországi útján. — csakhogy, természetes, a fiatalság himpóra nélkül.

S ő felsége nemcsak többeket fogadott s velők nem éppen könnyű témákról beszélgetett, köztük Vaszary és Schlauch biborosokat, hanem több üzletben is megjelent s bevásárlásokat eszközölt, Gödöllőn pedig, éppen úgy, mint a régi boldog napokban, beszélgetésbe bocsátkozott a föld népével, s egyáltalán régi életmódján sem változtatott semmit.

Így cáfolta meg maga a királyné a róla terjesztett hamis híreket. ---

Furesa, hogy míg az egyik — a német — szövetséges némely lapja a királynéről bántó álhíreket terjesztett, addig a másik — az olasz — szövetségesnek elvetemedett némely tagja drága királynénkat ugyanazon időben pláne inzultálta. A királynét ugyanis néhány haszontalan tállán 1889. okt. 8-án Rivában füttőkkel fogadta. „A szívnek mily eldurvulása kell ahoz, hogy a vendégjog elemeit megsértve, megsértették a királynét, a védtelen nőt és a fiát gyászoló anyát! Önként értetődik, hogy a fölséges asszony nyomban ott hagyta Olaszországot és Meránba utazott.

Vajha a szabadkőművesek és orgyilkosok hazáját később is messze elkerülte volna a szerencsétlen királyné. -

Az 1889. jan. 30-iki katasztrófa után is juttatott a jó Isten a bánatos anya tengernyi örömébe egy-egy ritka csep örömet is. Ilyen volt Mária Valéria eljegyzése (1889. dec. 24.) és egybekelése (1890. júl. 21.) Ferencz Salvator főherceggel, amit jelen munkámban elbeszéltem; aztán Gizella legfiatalabb leányának, Augusta bajor hercegnőnek, a királyné unokájának, férjhez-menetele a mi magyar főhercegünk fiához, József Ágost főherceghez (1893. november 15.); nemkülönben ugyancsak Gizella főhercegnő legidősebb

leányának, Erzsébetnek egybekelése Seefried Ottó báróval (1893. dec. 6.). Isten nemsokára gyermekkel áldván meg leányát, Mária Valériát, és unokáit, Augustát és Erzsébetet, a királyné majd gyönyörködhetett unokákban és dédunokákban is.

De ezek neki nem pótolhatták Rudolfot, de még Mária Valériát sem, ki amannak halála után annai szorosabban csatlakozott bánatos édesanyjához, míg ennek kebeléről eltávolította őt a szerelem s a nőnek rendeltetése. Azóta a királyné egészen magának és bánatának élt, és ezt imádsággal, tanulással, jótekonysággal s utazással erőlködött ellensúlyozni és enyhíteni. Kivált a tengeri utazást kedvelte, annál is inkább, mert orvosai azt állították, hogy a sós tengeri levegő különösen jótekonyan hat egészségi állapotára; többnyire a Földközi-Tengeren utazgatott, innen látogatván meg az európai, afrikai és ázsiai partokat. Hogy Genuában kikössön, erről lebeszélte környezetét, *sok levén ott a rossz ember, kivált az anarchista.*

1889 óta gondosan került a bánatos szívű uralkodóné Bécsben minden ünnepséget, úgy hogy helyetteséről kellett királyi férjének gondoskodnia. Kezdetben *Mária Terézia* főhercegné, Károly Lajos neje, majd *Stefánia* özvegy trónörökösné, majd meg *Mária Jozéfa*, Ottó főherceg neje, helyettesítették a királynét ily ünnepélyes alkalmakkor, ki aggályosan kitért az örök gyászához nem illő zajos ünnepélyek elől.

Csak egy ünnepély volt, amelyen magát nem engedte helyettesíteni a mi drága, imádott királynénk. *a millennium.* Ekkor már félbeszakította utazásait külföldön való üdülését és sietett az ő szeretett magyarjai közé, hogy velük együtt hálát adjon a már

élvezett ezredévért és kérjen a nemzet számára még egy második ezredéves életet a magyarok Istenétől.

Ott láttuk őt királyi férje oldalán 1896. május 2-án a millennáris kiállítás megnyitása ünnepélyén. Akkor is gyászruhát viselt, akkor is gyászfátyol omlott le fejéről, fekete színű volt még legyezője is.

Ezen időtájt történt, hogy egyik kedvelt udvarhölgye, Korniss Mária grófnő, meghűlvén, valami gégebajt kapott. Jellemző a királynénia, hogy, mihelyt ezt észrevette, azonnal fölrendelt egy híres orvostanárt, dr. *Morelli* Károlyt, a budai várakba és jelenlétében megvizsgáltatta a beteg grófnőt. Mialatt a tudós orvostanár a diagnózist megállapította, a királyi vár alján roppant népsokaság gyűlvén össze, a királynét elkezdte lelkesen éljenezni.

A királyné egy pillanatig meglepetve hallgatja a lelkes tüntetés felhangzó zaját, szemei megtelnek könnyvel, közeledik az ablakhoz és felkiált:

„Oh hát így szeretnek, csakugyan így szeretnek engem az én magyarjaim?”

Ekkor láttuk utóljára Magyarország földjén Magyarország védangyalát! —

1897 Halottaknapján utóljára látogatta meg a királyné férje oldalán az uralkodó-család kriptáját a bécsi kapucinusok temploma alatt és sokáig, igen sokáig imádkozott felejthetetlen fia koporsója mellett.

Súlyosbodó gyöngélkedése ekkor kényszerítette a királynét, hogy magát teljesen alávesse az orvosok tanácsának, kik őt megint a nyugat hiresebb fürdőibe és üdítő helyeire küldözgették, úgy hogy csak rövid ideig lehetett övéinek körében.

Már novemberben Biarritzbe utazott, ahonnan december 18-án több napi tartózkodásra Párizsba jött,

hol beteg lábát masszírozták. Onnan testvérének, Trani grófnénak, kíséretében San-Remóba utazott, ahonnan 1898. március 1-én megékeztett Territetben. Itt maradt április 17-ikéig; másnap pedig Kissingenbe utazott, ahol őt királyi férje április 25-én meglátogatta. Kissingenből orvosai utókúrára Brückenauba küldötték, ahol egy egész hónapot töltött. Június 13-án visszatért Bécsbe, ahol a pályaudvaron a király fogadta és Lainzba kísérte. Itt sem volt sokáig maradása, mert már július 2-án ferje, Mária Valéria, Ferencz Salvator és ezeknek gyermekei kíséretében a királyi család rendes nyaralóhelyére, Ischlbe, utazott.

Úgy látszott azonban, hogy a sok fürdőzés és üdülés éppen nem használt a királynénak, sőt állapota rosszabbra fordult. A „Politische Correspondenz“, melyet autentikus hivatalos közlésekre szoktak felhasználni, ugyanesak 1898. júl. 2-án azon Hióbbírral lepte meg a világot, hogy az uralkodóné gyöngélkedése immár komolyabb természetű lett. Ezen közlemény szerint a királyné vértelenségben, súlyos ideggyulladásban, több héti álmatlanságban és kisebb fokú szívtágulásban szenved; állapota ugyan komoly aggodalomra nem szolgáltat okot, de szükséges, hogy eme bajok elhárítása végett a hesseni Nauheimban meleg sósfürdőket használjon. Ez okból a királyné július 16-án többek között **Sztáray** Irma grófnő és dr. **Kerzl** József udvari orvos kíséretében Nauheimba utazott és ottan dr. **Schott** Tivadar utasításai szerint használta a gyógyfürdőket és különben is gyógykezeltette magát. **Napról-napra jobban érezte magát.** Mikor augusztus végén Nauheimot elhagyta, csaknem teljesen helyre volt állítva egészsége, és az orvosok hosszú életet helyeztek neki kilátásba.

Nauheimban meglátogatta őt özv. Frigyes császárné, később, augusztus 23-án, II Vilmos császár nejevel, Augusta Viktoria császárnéval.

Hogy egészsége tökéletesen megszilárduljon, az orvosok Svájcba küldötték. A királyné tartózkodási helyül megint Territet-t választotta, ahol több hetet akart tölteni.

Territet nagyon közel van **Genfhez**. Territetben megérkezett a fölséges asszony 1898. aug. 29-én. Kiséretében a legfőbb személyek Berzeviczy Ádám altábornagy és Sztáray Irma grófnő voltak.

Néhány nap múlva megérkezése után a királyné, aki még távolból is örömet szeretett okozni másoknak, összeállítja Sztáray grófnő, Berzeviczy és egyik udvari titkára közreműködésével azon főúri hölgyek névsorát, akiket palotahölgyeivé kívánt kinevezni. Kis note-széből 18 hölgynek diktálta le e célból a nevét. Ezek lettek a királyné **utolsó** palotahölgyei: kinevezésüket azonban csak három hétre a fölséges asszony halála után vették kezükhöz. Közöttük vannak ezek a **magyar** főúri hölgyek: gr. **Almássy** Dénesné, szül. Károlyi Gabriella grófnő, gr. **Erdődy** Gyuláné, szül. Széchényi Emilia grófnő, gr. **Apponyi** Sándorné, szül. Esterházy Alexandrine grófnő: **Pálffy** Edéné, szül. Walterskirchen Mária bárónő, **Szegedy** Györgyné, szül. **Gerliczy** Mária bárónő, gr **Zichy** Jánosné, szül. Redern Mária grófnő.

Hogy sirt ezen nemes hölgyeknek a szíve, hogy immár nem teljesíthettek szolgálatot az áldott uralkodóné szeretett személye körül! Most annál többet imádkoznak érte.

Midőn egyik napon a Lemáni tó partján, egy távolabb eső helyen, Sztáray grófnővel sétált, észrevett

a királyné három fogyatékosan öltözött, egészségtelen arcszínű, vézna gyermeket: egy 8—10 éves leányka karján vitt egy síró csecsemőt, mialatt egy 3—4 éves fiúcska szaladt utánuk. Nagyon közel mentek a parthoz, úgy hogy a királyné félt, hogy még bele találnak esni.

Figyelmeztette francia nyelven a leánykát, hogy menjen kissé el a tó partjától, s ügyeljen, nehogy a kisdedet elejtse. A leány *olaszul* válaszolt: egy szegény *olasz* halásznak voltak a gyermekei, aki nem messze lakott egy szegényes kunyhóban, nem messze ott, a tó partján. A királyné, kinek mindig könnyőreletes szíve megesett a nyomoron, oda vezettette magát. A halász éppen javitgatta megviselt ócska barkáját, míg felesége egy hálót foltozott.

Látván a királyné, hogy az a régi, elkorhadt fenekű csolnak még ezt a nyarat sem állja ki, az asszonynek szép összeget adatott, a halásznak pedig kicseréltette hasznavehetetlen lélekvesztőjét egy új és erős halászbarkával.

Így mentett meg *a magyar királyné* a koldusbottól egy *olasz családot*, hogy nemsokára *egy olasz gonosztevő* mártsa törét irgalmas szívébe!

A királyné utolsó napjai.

Genf vagy Genéve csaknem közvetlen a híres Mont-Blanc nevű hegy tövében fekszik, a Lemáni vagy Genfi tó partján, fővárosa egy svájci kántonnak vagy megyének. Vidéke gyönyörű, klímája enyhe levén. igen sok idegen fordul meg ott, jobbadán gazdag turisták, néha külföldi üdülők is.

Svájc szabad-köztársaság alkotmánya megtiltván a politikai menekültek kiszolgáltatását, sok politikai emigráns tartózkodik Svájcban, illetve Genfben. Tudjuk, hogy szabadságharcunk után sok magyar bujdosó, és az 1863-iki lengyel fölkelés után sok lengyel inzurgens talált Svájcban menedéket. De tudjuk ám azt is, hogy sok gonosztevő, politikai üldözöttnek tüntetvén föl magát, Svácbban dacol az igazság büntető karjával, s hogy abban a kis köztársaságban a legfelforgatóbb elemekből álló társadalmi pártok hívei is politikai pártembereknek tartatván, ott a legveszedelmesebb szociálisták, nihilisták, kommunisták és **anarchisták** is éppenoly vendégszerető befogadást találnak, mint akár a lengyel gr. **Platen**, vagy a magyar **Horváth** Mihály. Csak amúgy hemzsgenek Svájc nagyobb városai és gyártelepei a legveszedelmesebb olasz, francia, német, orosz felforgató elemektől, és Svájc így folytonos veszedelmét képezi az állandó jogrenddel bíró államoknak.

E bajon csakugyan kellene egyetértőleg segíteni.

anélkül azonban, hogy a *tisztán politikai* üldözöttek svájci menedékjoga megszoríttatnék.

Amíg a hatalmasok és gazdagok Svájcot természeti szépségei miatt keresik föl, addig azoknak az ellenlábasai, az elnyomottak és a szegények, de nemcsak ezek, hanem notórius gonosztevők is, biztos menedéket és vendégjogot élveznek az alpok emeköztársaságában, büntetlenséget találván ott, úgy hogy némi joggal ezt is mondhatjuk Svájeról: „*Helvetia refugium peccatorum atque asylum.*”

A királynét orvosai már több ízben küldötték Svájceba, mely páratlan szép tavaival és hegyeivel az uralkodónénak a természet bájai iránt oly fogékony lelkét is kielégítette. Magában Genfben 1898-ig azonban csak kétszer volt. Most vala oda menendő harmadizben.

A Lemáni tó partján levő helységek és nyaralók egymással vasút és gőzhajó által közlekedhetnek.

A királyné genfi útjának ez alkalommal a főcélja br. *Rothschild* Adolf nejének látogatása volt.

Tudjuk, hogy ennek a világhírű gazdag zsidó családnak Európa legnagyobb kereskedelmi és fővárosaiban egy-egy ága lakik, és ennek az ágnak ott nagy bank- és kereskedelmi háza van.

Így lakott Nápolyban is egy *Rothschild*-család, mikor még fennállott a nápolyi királyság, ennek Itáliába történt beolvasztása után is azonban megmaradt ott ama család és háza.

Királynénknak eme családot nővére, Mária, volt nápolyi királyné, mutatta volt be már évekkel ezelőtt, és királynénknak a jótékonyágáról és finom műizléséről ismeretes báróné nagyon megtetszett. Ennek tehát indult látogatására szept. 9-én, egy *pénteken*,

a királyné. Sztáray grófnő már a megelőző napon be jelentette a bárónénak a királyné látogatása idejét. A báróné Pregnyben lakott, mely kocsin Genftől alig van egy félórányira; a báróné parkját különben is sokan szokták fölkeresni, mert onnan pompás a kilátás a Mont-Blancra.

Míg Sztáray grófnő Rothschild bárónénak irt a királyné megbízásából, addig ez királyi férjét akarta fölkeresni soraival. Nagyon jól érzi magát, — írja —, évek óta nem volt olyan egészséges és vidám, ismét, tud fáradság nélkül nagy sétákat tenni, **szívének semmi baja immár**. Elég erősnek érzi magát, hogy az uralkodó 50 éves jubileumán, dec. 2.-án, személyesen részt vegyen, ahonnan majd a Rivierára szándékozik utazni s ott a telet tölteni s ahol, amint reméli, a király is fog néhány napot vele tölteni stb. stb.. E **levelet a király szept. 10-én kapta meg**. Ugyancsak csütörtökön megkezdte a fölséges asszony gratuláló levelét a fiatal hollandi királynőhöz, **de ezt a levelet nem fejezte be többé**.

A királyné szept. 9-én, délután 1 órakor kikötven Genfben a Beau-Rivage-szállóval szemközt, előre megrendelt kétfogatú kocsiba ült s Pregnybe hajtatott, míg személyzete lefoglalta a mondott szállóban a királyné és a maga részére az u. n. rózsaszínű termeket. Rothschild báróné, amikor a királyné este felé töle búcsút vett, felajánlotta saját kis hajóját a királynénak, amelyen Genf érintése nélkül visszamehetett volna Territetbe. **A királyné az ajánlatot, fájdalom! nem fogadta el!** Este 6 óra után már Genfben sétált Sztáray grófnő kíséretében. Egy cukrász terrasszán frissítőt kért, távozása előtt többféle süteményt rendelt. A cukrász csak akkor tudta meg,

hogy kivel volt dolga, mikor Sztáray grófnő megmondta neki a címet : „Hohenembs grófné.“

Szept. 10-én a királyné szokása szerint már 6 órakor fölkel, megfürdött s megreggelizett, elköltvén két lágy tojást, egy pohár tejet, teasüteményt és kétszersültet. Azután tanakodott Sztáray grófnővel, vajjon *hajón* térjenek e vissza Territetbe, vagy *vasúton*? A vonat 12 óra 40 perckor indult, a gőzhajó pedig (a „Genéve“ nevű gőzös) 1 óra 40 perckor. A királyné tudvalevőleg világeletében szívesebben utazott hajón, mint vasúton? Mégis úgy határozott, hogy ha apró vásárlásait idejekorán elvégzi, vasúton tér vissza Territetbe; meghagyta kíséretének, hogy csakugyan utazzék vissza a 12 óra 40 perckor induló vonaton, ha ő, a királyné, addig nem is jönne vissza a szállóba: csak gr. Sztáray Irmát és egy udvari lakájt tartott vissza maga mellett.

Miután jó darabig az erkélyről gyönyörködött a város és tó panorámájában, 12 órakor elhagyja a szállót a grófnővel, belép több üzletbe, vásárol, többek közt egy háromlábu teaasztalt, s Bécsbe küldeti a „Hofburgba.“ Aztán sétálgatnak. Amikor a szállóba visszatértek, már egynegyed 2 óra volt, a déli vonatról tehát immár lekéstek. Nem nagyon busultak ezen, sőt lehet mondani, a *királyné örvendett.*

Egyáltalán a megelőző és azon a napon rendkívül jó kedve volt, egyre mondogatta Sztáray grófnőnek, hogy régóta nem érezte magát olyan jól, mint most; mintha nem is volna lábbadozó. Sokat tréfált kedvenc udvarhölgyével és nevetgélt s azt figyelmeztette egyik vagy másik szebb pontra vagy dologra. Színe is kitűnő volt, arca piros és viruló. A nők

leginkább irigyelték remek sötétbarna haját, melynek fonadékai, ha a nap sugarai bennök megtörtek, aranszínbe játszottak át, s melyben egyetlen egy fehér szálat sem lehetett találni, ami 60 éves asszonynál már ritkaságszámba szokott menni. —

Elég gyorsan megebédelnek. A királyné utra-valónak szőlőt, barackot és egy palack malaga bort rakat magának egy kis kosárba és ezt más csekély csomaggal együtt a komornyikra bízza, hogy vigye előre a hajóra a közeli kikötőben.

A királynén, mint rendesen, fekete ruha volt, melynek bal válláról, mint egyetlen dísze, három fekete szalag csüngött alá. Bal csipője tájékán ezüst agráfot hordott kis láncsal, melyen arany zsebóra, ezüst irón és egy pár apró kulcs függött.

Haja fonadékai szokás szerint koszorúalakban voltak feje körül tekerve. A grófnő éppen megerősíti a királyné fején a fekete kapote kalapot.

Leindulnak az első emeletről a lépcsőn. Itt mély meghajtással üdvözlí őket br. Brüssele Bódog osztrákmagyar huszárhadnagy és a szállodatulajdonos, Mayer. Kilépnek az utcára. Éppen fél kettő az óra. A királyné, mihelyt elhagyta az utcasarkot képező Beau-Rivageszállodát, átesap a tó partján tova húzódó járdára, melyet a tótól rácsozat választ el és egyik oldalán fiatal hársfák szegélyeznek. A rácsozat és a fasor között van a járda. Ezen halad a királyné százkét lépést. Éppen elhagyja a tizenkettődik fiatal hársfát és közeledik a *tizenharmadikhoz*, amikor tört vet az ármány az ártatlanságnak, legyőzi a bűn az erényt. diadalmaskodik az ördög az angyal felett.

Mielőtt a szörnyű katasztrófát elmondom, jó lesz még egyszer egy rövid pillantást vetnünk a mi drága

királynénk működésére és ebben nyilvánuló érdemeire.

Születését is arra használja fel édesapja, hogy jót tegyen. A lehető legjobb szellemi és testi növelésben részesül. A legszebb erények tárháza a szíve. Magyarul tanul gr. Mailáthól. Eljegyzése és egybekelése is Ferencz Józseffel Istennek különös kegyelme a magyar nemzet iránt. Esküvője és magyarországi útja alkalmából sok magyar politikai fogolynak nyitja meg börtöne ajtaját és szünteti meg hazánkban az ostromállapotot közbenjárásával. Mikor nemzetünket elnyomták s nyelvünket mindenünnen leszorították, akkor annál inkább szeretett minket s kezdte nyelvünket és irodalmunkat tanulni. Elnyomásunk rendszérének megbuktatásában főrésze volt a királynénak. Magyarul beszél, magyarosan öltözködik, a magyar zenét és táncot kedveli.

Hozzánk menekül gyermekeivel együtt. Sebesült fiainknak vigasztaló anyyala.

A koronázás után az 50,000 darab arany nemzeti ajándékot visszaajándékozta az öreg honvédeknek, a fiatal honvédeknek pedig zászlóanyja lesz.

A magyar irodalmat és művészetet semkisémpártolja különben mint ő.

Mindennemű jótékonyságban nemes versenyre kel a királylával.

Árváknak édesanyja, özvegyeknek gyámolítója, betegeknek vigasztalója.

Istennek alázatos imádója, a Boldogságos Szűznek buzgó tisztelője, Istenházának bőkezű ékesítője.

A hernalsi katonatiszti-leánynövelő-intézet második megalapítója, a Vörös-Kereszt-Egyesület védnöke és pártfogója.

Örvend velünk, örvendezőkkel, s megsíratja velünk együtt nagyjainkat, bánkodik a mi szerencsétlenségünkön.

Apostola lesz nyelvünknek rokonai között.

Férjének hűséges hitvestársa, bánatában — közös bánatukban — ékesen szóló vigasztalója és gyámola

Gyermekeinek önfeláldozó anyja, gondos nővelője.

Egyetlen fia elvesztése után a fájdalomak és szenvedések hősi elviselője, földi *Mater dolorosa*.

Ilyennek ismertük Őt, az áldott Nagyasszonyt.

Páratlan volt ő mint uralkodóné, mint hitves és anya, páratlan a legtündöklőbb erények gyakorlásában, páratlan tengernyi bánat elviselésében.

Áldotta és szerette őt mindenki itthon is, Ausztriában is, a külföldön is, ahol csak valaha megfordult.

Mindenütt, de mindenütt csak áldást terjesztett maga körül, jót tett mindenkivel, nem ártott senkinek.

Magyar Honanya volt a szó legszentebb értelmében, jó asszony, szent asszony, ki egy évtized óta gyémánt helyett tövis-koszorút viselt.

A fia-vesztett anya rengeteg lelki bánatához az utóbbi időkben súlyos testi bajok is szegődtek; de ezeket, úgy látszott, meggyógyította Nauheim. Egészsége tökéletes megszilárdulását remélte ő s remélték orvosai Sváje idegedző levegőjétől.

Sváje szabadosága neki nem egészséget, hanem halált adott. — — —

A Quai du Mont-Blanc nevű rakpartot vagy utcát a Lemáni tótól elválasztó vas rácszatokhoz támaszkodik, vagy a fiatal hársfák alatt le s fel sétál egy 25-30 évesnek látszó ember. Középtermetű, zö-

mök. A jobb rendű munkás ünneplő ruhájában van. Fejét széles karimájú, puha fehér kalap fűdi. Ezt mikor néha leveszi, hogy letörülje verejtékét, látjuk, hogy sötét-szőke haja van. Ez két felől rövidre van nyírva, de elől hosszú és le van fésülve a keskeny, az összeérő szemöldökök felett behorpadt, s aztán kissé megint kidudorodó alacsony homlokra. Szeme, melynek fehére meg van gyuladva, szürkés-zöld, s mikor tekintetét a Hôtel de la Paix-ről, melylyel szemben áll, a Hôtel Beau-Rivage felé irányozza, ijesztően villog, mint a hiúzé, mikor az őzikét közeledni látja. Felső ajkának csak keskeny részét borítja vereses, tüskés rövid bajusz.

Csunya mosoly, gúnyos is, kegyetlen is, ül ajkai körül.

Feltűnő a járása: ide s tova himbálózik, mint mikor a matróz, ki hónapokat töltött az ingadozó hajó fődélzetén, egyszer megint szárazon kezd járni. Karjai feltűnően hosszúak, leérnek a térden alól, mint az orángutángéi, mikor hátulsó kezeire áll.

Valahányszor kilép valaki a Beau-Rivage kapujából, mindannyiszor különös fölindulás vesz erőt rajta, teste remeg, szemei villámokat szórnak s kabátja jobb ujjá alatt valamit keményebben látszik megmarkolni.

A kapúból közeledik feléje valaki: kabátja két sor fényes gombján, harisnyáján, csattos cipőjén meg lehet ismerni az előkelő család inasát. Kis kosarat és egy pár skatulyát visz a hajóállomás felé.

A lesben álló ember, — mert nyilván les valakit —; a lakáj megpillantására elpirul, de a sötét-vörös színt arcán tüstént halálsápadtságg váltja fel: ajkai remegnek, szemei még irtózatossabban fénylenek,

orcimpái kitágulnak, melle liheg és zilál, arcára leírhatatlan kegyetlenség, düh és boszú kifejezése rajzolódik le.

A lakáj elhalad előtte, anélkül hogy egy pillantásra is méltatná.

Kár. Talán szeget ütött volna a hű szolga fejében ennek a visszataszító embernek gyanús viselkedése.

Ez Párizsban született 1873-ban.

Bűnnek volt a gyümölcse, egy pármái koreszmáros és eselédleánya bűnének

Anyja beadta egy párizsi lelencházba s aztán Amerikába vándorolt ki. Anyját Lujzának hívták, — a gyermeket Louisnak vagy *Luiginek*, Lajosnak keresztelték. Egy év múlva visszakerült Pármába. Egy rossz hírű kolduscsaládra bízták. Itt töltötte gyermekkorát, példákból ismervén meg a bűnt, mitsem hallván az erényről. Később egy tisztességesebb falusi családhoz került, mely őt iskoláztatta is. Olasz állami iskolába járt: *vallást nem tanult!* Tíz éves korában szárnnyra bocsátották: csavargó lett, míg az éhség nem kényszerítette munkára. Dolgozik mint kőműves Olaszországban, Ausztriában és Svájcban. Kivált Svájcban ismerkedik meg a legveszedelmesebb svájci, francia és olasz anarchistákkal és az anarchizmus elméletével.

Mint szökevényt elfogják, besorozzák és Afrikába küldik. Elbocsáttatása után megint felújítja Svájcban ismeretiségét a sem Istent, sem hazát nem ismerő anarchistákkal. Utóljára Lausanneban telepedik le és tagja lesz az ottani anarchista klubnak, amelyben leghöbbsen tisztelik Caseriot és Ravacholt. Szabad idejét anarchista lapok és munkák olvasásával tölti

el. Duhajkodik, tobzódik. iszik, trágár és anarchista dalokat énekel, káromkodik. Adáz gyűlölet tölti el lelkét a gazdagok és előkelők ellen s azon társadalmi rend ellen, mely megengedi, hogy gazdag és előkelő is létezhessek.

„Aki nem dolgozik, az ne egyék, azaz ne éljen!” Ez az ő jelszava. Az észszel és tollal végzett munkát nem tartja munkának. Nem elégszik ő meg az anarchizmus elméletével: át kell azt vinni a gyakorlatba. le kell gyilkolni az uralkodókat, előkelőket és gazdagokat s fel kell forgatni alapjából a mindjárt kétezer éves keresztény társadalom rendjét.

Ilyen az az undok testű ember, ki a Lemáni-tó partján valakire leselkedik, s kinek testében még sokkal undokabb lélek lakik, és ez az ember — *Luccheni Luigi.* — — —

Bécsben a király és a még el nem utazott legfőbb katonai körök megteszik utolsó intézkedéseiket, hogy a Lőcse környékén tartandó hadgyakorlatokra utazhassanak.

Ilyesmivel van gr. *Paar* Ede is elfoglalva, a király első főhadsegéde, Schönbrunnban, ahol éppen tartózkodik a legfőbb hadúr közelében.

Belép a szolgálattelvő hadsegéd s átad a grófnak egy táviratot. Ez belépillant, teste reszketni kezd, szeme megtelik könnyel, arcát halványság borítja. ajkát egyik sóhaj a másik után hagyja el. Összeszedi magát és közeledik a király előszobájához. Bejelentik.

A király elvégezve az állami és katonai ügyeket, éppen még egyszer átolvassa a királyné aznap délután érkezett legujabb levelét, melyben értesíti, mennyire jól érzi magát, és hogy már előre örvend

annak, hogy majd részt vehet rejedelmi férje uralkodói jubileumán.

Nagy és benső a király öröme a vett jó hírek fölött, s a levelet drága Elize gondosan őrzött többi leveleinek a tetejére rakva, hálatelt pillantást vet ég felé s szivar után nyúl, hogy rágyújtson.

Ekkor jelenti öreg komornyikja gr. Paart. Ez belép, szánalomteljesen néz legkegyelmesebb ura jóságos arcába, ahonnan az ő bánatos kifejezésének láttára nyomban eltűnik az öröm és a hála ki nyomata.

„Mi baj?” kérdi a király közelebb lépve.

„Fölséges Uram! Nagyon rossz hírt kaptam. Aligha mehetünk Löcsére.”

„Mi? talán Becket érte valami szerencsétlenség, vagy tán ragályos betegség ütött ki az ottan összpontosított csapatok között?”

„Nem. Nem Löcséről kaptam ezt a sürgönyt...”

„Mi? hát ön sürgönyt kapott? Kitől? Honnan?”

„Genfből?”

„Genfből? Kitől? Berzeviczytól?”

„Nem. A hír nagyon rossz, szomorú, leverő.”

„Gyorsan, gyorsan! Kitől? Miről?”

„Sztáray grófnőtől.”

„A császárné udvárhlgyétől? S mit sürgönyöz?”

„Töle, és a császárné ő felségéről nagyon rossz hírt közöl velem.”

„Mit? mit? Visszaesés? Megujult ischiása, idegbaja, szívbántalma? Hisz az lehetetlen; éppen ma kaptam levelet a császárnétól; azt írja, hogy tökéletesen jól van.”

„Az én hírem éppen az ellenkezőt állítja. Ő fel-

sége nagyon, súlyosan, életveszélyesen beteg és nincsen . . .“

„Mit beszél ön? A grófnő sürgönyzi ezt? Istenem, el ne hagyj! Rögtön indulunk Genfbe! Külön vonat . . .“

„Nem szükséges immár. A császárné ő felségének állapota csaknem reménytelen . . .“

„Mit beszélsz, ember! Ide azt a táviratot!“

Gróf Paar egy lépést hátrálva: „Legyen erős, Felség! A császárné ő felsége ellen gyilkos merényletet követtek el . . .“

„Mit? Merényletet? Eliz ellen? Az lehetetlen!“

„Sebe életveszélyes, sebe ha—lá—los!“

„Jézus, Mária, szent József! Irgalmazz, Istenem!“

S a király visszahanyatlik karosszékébe s fejét kezeibe rejt. Zokogni kezd.

„Ő felsége belehalt sebébe!“

Erre a király újra felugrik, fejéhez, majd meg szívéhez kap, két lépést tesz Paar felé, de ennek közelében megint összeesik egy székre, hangosan jajgat, sír, zokog és egyre kiáltja: „Istenem, Elizem, Istenem, Elizem!“

Gr. Paar meg sem kísérli, hogy fölséges urát vigasztalja: vele sír, vele zokog.

Gróf Goluchowskit, majd gróf Thunt jelenti a megrémült komornyik.

Belépnek. Mindkettőjüknek távirat van reszkető kezében. Arcuk halálsápadt.

„Életemnek ez a legkeserűbb órája. Nem tudom, átélem-e? Már az igaz, hogy a végzet engem semmitől sem kimél meg a világon!“

„Igaz: a csapás oly nagy, hogy csak Isten képes

vigasztalni Felségedet," mondá Goluchowski, a külügy-minister.

„Nem vigasztal most engem senki és semmi!" kiált fel most újból kitörő fájdalmában a szegény király; „most már mindennek vége!" (Jetzt ist Alles aus). S int kezével, hogy elmehetnek, ő maga pedig a szomszéd szobába tántorog ingadozó léptekkel. Itt kisírta magát, esőkaival borította a királyné utolsó levelét, könyeivel áztatván azt. Aztán térdre borul eziüst feszülete előtt, sír, sír és imádkozik. Kezdetben több a sirás, kevesebb az imádkozás, majd több lesz az imádkozás mint a sirás, a végén csak száraz zokogás szakítja félbe a forró imádkozást. Így tart ez egy óránál tovább. Keresztet vet homlokára, szájára, mellére: fölemelkedik. Kimegy fogadó szobájába. Berendeli gr. Thun miniszerelnököt, parancsot ad neki, hogy a császári színházakban és az operaházban előadást további intézkedésig ne tartsanak. Maga fogalmazza a táviratokat, amelyekkel magához kéreti leányait: Mária Valériát és Gizellát, és ezeknek férjeit. Magához szólítja sürgönyileg Stefánia trónörökös-nét leányával, Erzsébet főhercegnővel, s meghagyja gr. Paarnak, hogy sürgönyözzze meg br. Beck tábornoki főnöknek, hogy ő, a király, nem megy a hadgyakorlatokra, stb. stb., s egyáltalán úgy intézkedik, hogy emberfölötti lelkiereje és hősiessége mindenkit bámulatba ejt.

Mégis megujult koronként fájdalma és kétségbeesése: elkezdett sírni és zokogni és egyízben sirögöresöt is kapott, úgy hogy kezdték egészségét és életét féltetni, miért is dr. Widerhofer udvari orvos e kinteljes napokban mindig a király közelében, Schönbrunnban, tartózkodott.

A jóságos Ég a mi javunkra örködött a legjobb király egészsége és élete fölött.

Fájdalmában gyakran felkiáltott: „Nem értem! Megfoghatatlan előttem. Erre az iszonyatos csapásra nem voltam elkészülve. Hogyan gyilkolhatták meg ezt a szegény ártatlan asszonyt, aki világéletében nem bántott senkit s mindig csak jót tett!”

Megrázó volt az első találkozás atya és leánya között, amikor szeptember 11-én, reggeli 6 órakor Mária Valéria, mély gyászba öltözve, Wallseeből megérkezett. Mária Valéria görcsösen zokogva borult a király keblére, ki szorosan magához ölelte és csókjaival borította vonagló arcát, ahol egyesültek atya és leánya záporként omló könnyei. Sokáig szótlanul csüngöttek egymáson, míg végre szóhoz tudtak jutni. De Mária Valéria ekkor is csak jajgatott: „Anyám, drága édes jó mamám. Ó hát nem látlak többé! Ne sirj, ne sirj, Szívem jó Apám! Hisz itt vagyunk még mi, a te leányaid, a te gyermekeid, s még jobban, ezermilliószer jobban fogunk téged szeretni! Ó ne sirj, édes jó Apám, mert mindjárt meghalok, ha téged sírni látlak.” S megint egymás karjaiba borultak és keservesen sirtak, zokogtak, panaszkodtak, egymást vigasztalták — siker nélkül. Hisz, ha könnyeik fátyolán meglátta egyik a másiknak halálos bánatát, ismét sírni kezdettek.

A király ragadta ki magát elsőnek bánata tengeréből.

„S még sem vesztettem el Istenbe vetett bizalmamat. Légy te is erős, édes gyermekem! Az iszonyu halál iszonyúbb fájdalmaktól szabadította meg anyádat. Ő most boldog, ő most Rudival egyesült, s most mindketten imádkoznak érettünk oda fenn!” —

Ez a jelenet ismétlődött, csak kevésbé hevesen a király és Mária Valéria részéről, másnap, Gizella főhercegnő és férje megérkezésekor.

A király, Mária Valéria, Gizella s ezeknek férjei, Stefánia és Erzsébet másnap csöndes misét hallgattak, később meggyóntak és megáldoztak valamennyien. Csodálatos rezignáció, megnyugvás az Isten akaratában kezdette kiszorítani szívökből azt az éles fájdalmat, mely azt mostanig egészen eltöltötte vala.

Mikor a főhercegek és főhercegnők s a kormányok jöttek részvétüket kifejezni, akkor a király immár sokkal nyugodtabb és csöndesebb volt, ámbár hetekkel is a megmérhetetlen csapás után nem volt nap, hogy meg ne siratta volna egyetlen, drága hitvestársát, kivel 44 éven át boldog házasságban élt, s ki neki kínos óráiban vigasztaló s bátorító s föl-emelő angyala volt.

„Mit tudta a világ, hogy mi mennyire szerettük egymást!“ sóhajtott fel gyakran az özvegységre jutott király. Máskor meg kijelenti: „Én annak a rendkívüli asszonynak rendkívüli tiszteletet szántam.“ Majd meglátjuk, mit értett fölséges urunk ez alatt.*

Legkevésbé sem hizelgek magamnak, hogy távolról is megközelítőleg írtam én le, vagy bárki más azt az iszonyú hatást, melyet a leghűségesebb életpár és a legszeretőbb anya szörnyű halálának híre gyakorolt a királyi atyára és gyermekeire. Szem- és fültanúk állítása szerint az megrendítő, szinte észbontó volt. Éppoly látható volt a vallásnak hatalma és jó-tékony hatása a porig lesujtott fejedelmi szívekre.

De szintoly leirhatatlan a hatása a genfi példátlan büntett hírének Bécsre és Budapestre, a monár-

* L. Utószó.

chia mindkét részére, a vidékre és egyesekre, de sőt Európára és az egész művelt világra.

Minket leginkább Budapest és Magyarország érdekel: minket szeretett a nemesszívű királyné leginkább, leginkább mi rajongtunk érte, — minket illetett a fájdalomból s a gyászból az oroszlánrész.

És fájdalmunk, gyászunk, bánatunk fölért a király és a királyi család fájdalmával, gyászával, bánatával!

A hatást, melyet Bécsre tett az irtózatos genti gaztett, ahol azt este hat óra körül tudták meg, nem írom le: mindenki sajnálta a királynét, átkozta gyilkosát, féltette a királyt. A királyné egyik Bécsben hagyott hű öreg szolgájára oly megrendítő hatással volt imádott kegyes úrnője halálának a híre, hogy nyomban esztét vesztette.

Hogy mily mélyen gyökerezik a vallásos érzet a királyi család tagjainak lelkületében, a következő rövidke közleményből is látható:

„A szeptember 10.-i rémhír,“ — írja nekem M. Columba, a hackingi dominikának egyike, „nálunk is a legbelsőbb velőket is megrázó iszonyú felindulást idézte elő; kivált a mi szegény különben is szenvedő fejedelemasszonyunkra hatott megrázólag. Megtudtuk a gaztettet vasárnap még 8 óra előtt, úgy hogy a harmadik szent misét még lehetett az olyannyira szeretett Országanyáért bemutatni. De valamennyiünk második szava ez volt: „A mi szegény császáruk!“ Nagyon meghatott minket, hogy ***Lajos Victor főherceg azonnal táviratot küldött*** főnöknőnknek azon ***kéréssel, hogy az egész zárda imádkozzék a császárnéért és könyörödjön Istentől erőt és kitar- tást a császár*** ő felsége számára, de sőt a ***főherceg***

a következő nap *személyesen megjelent a fejedelemnőnél, hogy előszóval is előadja kérését.* —

De lássuk a hír hatását Budapesten s egyáltalán Magyarországon!

Gyönyörű szép nap volt, mit a főváros közönsége felhasználva, sétált az utcákon, vidáman csevegye és tréfálva.

Az első hirt, úgy látszik, este fél hat órakor az előkelőbb hírlapok kapták. Senkisem akarta elhinni. Csak, miután kétszer-háromszor megerősítették a hihetetlen iszonyatos hirt, tüzték ki a szerkesztőségek a gyászlobogót s értesítették külön rendkívüli kiadás útján az utcákon rajzó közönséget.

„Gyilkos merénylet Erzsébet királyné ellen!”

Ez vagy ehhez hasonló volt a felirata a külön kiadásoknak, melyeket a közönség egy pár pillanat alatt elkapkodott.

Mintegy varázsütésre megszűnt a vidámság, ének, nevetgélés, tréfa. Csönd nem váltotta fel. A fájdalom, a rémület, a harag felkiáltásai hangzottak fel mindenütt, és leírhatatlan izgatottság és nyugtalanság vett erőt az embereken: szánakoztak, sírtak, imádkoztak, átkozódtak.

„Ó az a mi szegény királynénk! Ah az az átkozott gazember!” Most imára kulesolták össze kezeiket s fohászokat mormogtak, a következő pillanatban ökölbe szorították azokat s fogaikat csikorgatták s átkokat kiabáltak.

Mindenütt zúgás, forrongás, megrémült arcok, síró szemek. Majd ide-oda futkosás, majd tolongás, torlódás. Itt-ott csönd: valaki felolvasta ott a szorongó csoportnak a hirt. „Borzasztó, iszonyu, lehetetlen!” zúgott fel mindenünnen az olvasás megszűntével.

S akik a borzasztó hír valóságáról meggyőződtek; azok siettek haza, hogy kitűzzék házukra vagy lakásukra a gyászlobogót: Budapest utcáit huszonnégy óra leforgása alatt erdői borították a fekete zászlóknak. Budapestből sötét, gyászoló, fekete város lett.

Hatra járhatott az óra, amikor *Falk* Miksa a „Pester Lloyd” szerkesztőségéből szinte félholtan átment a kormánypárt klubhelyiségeibe és sirva közölte a gyászhirot az ott gond nélkül szórakozó képviselőkkel. Ezek rémülten ugráltak fel kártya- és dominó-asztalaik mellől és ezer kérdéssel ostromolták *Falk* Miksát, ki egyebet nem tehetett, mint egyre ismételte, hogy „a királyné ő felségét Genfben egy anarchista megszúrta.”

Nemsokára megérkezett br. Bánffy miniszterelnök is, akinek halálsápadt arcáról, anélkül hogy valamit mondott volna, le lehetne olvasni a megrendítő valóságot.

„Fájdalom! igaz minden.”

A miniszterelnök fölkerlte *Urs* Nándor rendőrtanácsost, hogy értesítse a színházak és mulatóhelyek igazgatóit és a zenés kávéházak tulajdonosait a rettentő gyászsesetről. Az előadások természetesen mindenütt elmaradtak, a zene az egész fővárosban tüstént elnémult.

De nemcsak a székes-fővárosban, hanem az egész országban is leirhatatlan megdöbbenést és határtalan kétségbeesést idézett elő a rajongva szeretett királyné váratlan és szörnyű halálának a híre.

A legtöbb vidéki város a gyászhirot a maga képviselőjétől kapta első sorban, aki azt kerületének nyomban a klub-helyiségből megsürgönyözte. Huszon-

négy óra leforgása mulva az egész haza halottasházhoz hasonlított, amelyben a gyászoló család a magyar nemzet volt!

A vidéki városok közül talán Lőcsére hatott a Hiób-hír a legmegrendítőbben. Lőcse városa a királyt várta: utcái fel voltak lobogózva nemzeti színű zászlókkal, házai díszítve színes drapériákkal, szőnyegekkel és zöld galyakkal; mint villám derült égből, úgy hatott tehát a gyáshír a városra, midőn evvel közölte gr. **Csáky** Zenó főispán az udvarmesteri hivataltól kapott szűkszavú táviratot a királyné haláláról. Mikor gr. Csáky Zenó ezt az ominóznus táviratot felbontotta, egész óriási termete megrendült, könyek toltak szemébe és halálsápadtan nyujtotta oda szomszédjának a vészes táviratot.

Reggelre minden dísz, fény és pompa eltűnt és az egész város mély gyászt öltött magára.

József főherceg a vacsora előtt tudta meg a gyáshírt, melyet br. **Beckel** maga gr. Paar közölt táviratilag.

Soha ily szomorú tábori vacsorához nem ültek József főherceg, br. Beck, br. Fejérváry és a többi főtisztek.

A legfőbb hadúr parancsára, amint tudjuk, a hadgyakorlatok az egész monarchiában elmaradtak.

Hogy Mária Henrietta, a belgák királynéja, Erzsébet anyatársa, a lesújtó hír hallatára elájult és beteg lett, nagyon természetes. Azt is könnyen elhiszszük, hogy a külföldön is mindenütt általános volt a részvét és a megdöbbenés; hisz Erzsébetünket mindenütt csak jót tenni látták, jót tenni hallották, az anarchizmus rémtetteinek ismétlődése pedig ural-

kodókat és alattvalókat aggodalommal és a megtorlás és elfojtás gondolatával töltött el.

Én, amint e könyvem kezdetén már említettem, a rémitő szörnyüséget Török-Bálinton, szeptember 10-én, reggeli 8 óra előtt hallottam.

Öcsémrel, kit szintén egy gyötrelmes dolog szólított volt Székelyföldről a fővárosba, éppen be akartam lépni a templomba, amidőn Zimándy plebános, ki felindulva beszélgetett három úrral és egy paraszttal, odakiált hozzám: „Hallotta-e, tanár úr? A királynét megölték!” Ezt a hírt az a parasztember hozta volt Budapestről, ahonnan az utolsó vonattal jött ki Török-Bálintra.

„Azt csak vallástalan, istentelen, istentagadó ember tehette” — kiáltottam, mialatt egész testemben reszketni kezdettem és az ájulás környékezett. Beléptünk mégis a templomba. Ez előttem sötétnek és barátságtalannak tűnt fel. Isten megbocsátja bűnömet, de azt hiszem, még a főoltárra is szemrehányólag és zugolódva néztem. Imádkozni nem tudtam imádkozásom inkább volt bűn Isten előtt, mint érdem. Hát azok a szörnyű gyilkos gondolatok, mikor a gyilkos eszembe jutott! Ott, ott az úr házában képes lettem volna ezt a gazembert, a világ legnagyobb gazemberét, megfojtani, szívét kitepni és az Istenháza kövezetén összezuzni.

Nincs a pokolnak — gondoltam — oly büntetése, amelylyel eléggé lehetne bűnhődtetni azt az emberi szörnyeteget.

Örvendtem, hogy vége van a misének. Siettünk haza. Minden megváltozott körülöttem; nem szerettem az embereket, csúnyák voltak az utcák és a

házak, visszatetszett az erdő. — Az orvos a kapujában állott.

„Tudja-e már, doktor úr?”

„Fájdalom! hozom a „Budapesti Hírlap” rendkívüli kiadását!”

Átfutom; azt hiszem, köszönés és köszöntés nélkül tovább megyünk. Ősém folyton jajgat és sóhajtoz mellettem.

Volt a hijúban, vagyis a padláson egy gyászlobogom, melyet még szegény László főherceg halálának alkalmából készíttettem. Lehozom és megerősítjük a tornácnak utcára néző végén. Még ma is ott van.

A vasárnapi ebédhez alig nyultunk; mindnyájan levertek és szomorúak voltunk, mintha családom legszeretettebb tagja halt volna meg. Csak Isten a megmondhatója, mi volt szívemben nagyobb: a bánat-e vagy a düh?

A bánat, a fájdalom, a részvét csak akkor kerekedett felül a düh és a bosszú érzetén, mikor este Ave-Mária után elkezdettek *harangozni* — *a királyné lelkiüdvéért*. Letérdeltünk, imádkoztunk, egyszerre csak sírni és zokogni kezdtünk. Megint ember lettem; még a gyilkosért is imádkoztam.

S amit akkor *én* éreztem, azt érezte akkor *sok-sok millió magyareMBER*, s midőn a *magam* érzelmét irtam itt le, persze gyarlón és fogyatékosan, akkor próbáltam leírni a földig sujtott *magyar nemzet* érzelmeit.

Magyarország egy nagy halottas-ház lett, benne a gyászoló család volt a magyar nemzet, mely siratta meggyilkolt édesanyját.

A merénylet.

Mi is történt? Hogy is történt?

Kedves olvasóm! Ha úgy szeretted a mi drága királynénkat, mint én, — akkor ne olvasd el ezt a fejezetet! Elég tudnod, hogy az emberi nem söpředékének egy porszeme megölte a magyar királynét: minek éld át azokat a kínos szenvedéseket, olvasva, miket át fog szenvedni az én beteg szívem, mikor e szennytettet leirom?! Nekem azt le kell írnom, mert anélkül könyvem csonka maradna, az áldozat tökéletlen, melyet most hozok Királynénk áldott emlékének. — —

Mikor a királyné a tizenkettődik hársfát elhagyván, *a tizenharmadikhoz* közeledett, Luccheni eléugrik a tizenkettődik fiatal hársfa rácsa mellől és a két hölgy után iramodik. Útja közepén megbotlott egy kiálló fagyökérben. Ez volt sirató őrangyalának utolsó kísérlete, hogy őt szándékolt gáztettétől visszatartsa. A következő pillanatban egészen elfordítja arcát az őrangyal, eltakarja szemeit, hogy ne lássa azt az évezredek óta páratlan szörnyűséget, mit védence a diadalmaskodó gonosz lelkek újjongása közt éppen elkövet; s aztán azon dicső szellemekhez csatlakozik, akik Erzsébet lelkét fölkiérték az egekbe. Ahonnan hogy visszatér-e valaha szörnyeteg védence mellé, azt csak a genfi börtön kápolnájának gyónatószéke mondhatja meg majdan

Luccheni lihegve utóléri a királynét, lehajol, arcába néz, baljával félre löki annak napernyőjét, hosszú karját magasra fölemeli és teljes erejéből irtózatossapást mér a királyné bal mellére, a szíve fölé s aztán futásnak ered a Rue des Alpes nevű utca felé.

A királyné halk sikoltást hallat s még mielőtt **Sztáray** grófnő támogathatta volna, összeroskad és a járda fehér porába esik. Sztáray grófnő és az oda siető br. Brusselle hadnagy támogatása mellett ismét fölemelkedik.

„Van fájdalma Felségednek?” kérdi aggódva a grófnő.

„Nem igen; csak a mellemben érzek némi sajgást. Az a szerencsétlen ember tisztán az órámat akarta. Miért nem kérte? Ha kéri, odaadom neki. Mégis gonosz ember lehet, hogy úgy mellbe ütött s így megijesztett!”

Látván a grófnő, hogy a fölséges asszonynak nehezére esik a menés, kérte, fogadná el karját.

„Köszönöm; nincs reá szükségem.” A grófnő mégis támogatta, s így tették meg a 60—80 lépésnyi utat a hajó földélezetéig.

„Nemde nagyon sápadt vagyok?” kérdé a királyné.

„Igen, Felséges Asszonyom, a nagy izgatottságtól.”

Ekkor a királyné összeesett és elájult. A grófnő, hogy lélekzését megkönnyítse, kioldotta ruháját. A királyné fölhyítja szemeit, hálás pillantást vet a vele foglalkozó grófnőre, és mondja:

„Én Istenem, mi történt velem?!”

Ezek voltak a királyné utolsó szavai.

Az utasok között, kik a királynét, kinek állapota

percről-percre súlyosbodott, részvéttel körülállották, volt egy katolikus pap is. Isten irgalmassága küldötte. Sok haldokló mellett volt ez a lelkész már hosszú életében. Csak egy pillantást vétett a királyné elhalványuló arcára és sajátságosan fénylő szemeibe, s már tudta, hogy haldokló van előtte. Térdre ereszkedik. Megadja a nehezen lélegző királynénak a generális abszolúciót. A királyné szeme megakad az előtte térdelő emberen, ki most a királynéra veti a kereszt jelét. *Ezt látta még utóljára a királyné megtörni készülő szeme.*

A királyné arca fakószínt ölt, s egyre nehezebbé váló lélegzése hörgésbe megy át.

A grófnő kértére az aközben elindult hajó ismét visszatért a kikötőbe. *Roux* hajóskapitány és *Gobel* kormányos evezőkből és egy kipárnázott padülésből hordozható ágyat rögtönöznek, reáfektetik az eszméletlen királynét, *Monnet* számtiszt ismét feje alá teszi a maga, *kalotaszegi varrottassal* díszített kis vánkását, amelyen eddig is pihent a rosszul lett királyné a földélzeten, és ők és *Teisset*, egy francia kereskedelmi kamara tagja, visszaviszik a Beau-Rivage-szállóba.

Sztáray grófnő, a pap és a komornyik kísérik. *Teisset* karjain viszi föl a még mindig elalélt királynét a lépcsőn első emeleti lakosztályába, melyet a szerencsétlen uralkodóné épen és egészségesen és szokatlan életkedvvel és vidám kedélylyel hagyott volt el csak az imént.

Egy orvos, dr. *Golay*, kinek a grófnő, a szállódás neje, *Mayerné* és egy betegápolónő segítettek, lehuzta a királyné sárga turistacipőit, gyorsan felvágta ruháit s mindent elkövetett, hogy eszméletre

és életre keltse a királynét, kit eközben a lelkész a vallás utolsó vigasztalásaiban részesített. Minden fáradozása az orvosnak hasztalan volt: a királyné egyre halkabban és ritkábban hörgött; végre ***hármát mélyen sóhajtott: ez volt utolsó életjele.***

Dr. Golay egy kis metszést tett a jobb kéz csukóján, és vér nem folyván, konstataulta, hogy a halál beállott.

Ez történt egy-két perccel 3 óra előtt.

Amint kimondotta az orvos, hogy a halál beállott, a jelenlevők valamennyien térdre borultak és sirva halkán imádkoztak, míg a lelkész a „de-profundis“-t hangosan mondotta el.

Dr. Golay konstataált a királyné ingén 3 véresöppet, a mellén pedig egy kis szúrt sebet, melynek keresztmetszete alig volt négy milliméter.

„Szentséges Isten! Hát agyonszurta az az ember ő felségét!“ kiáltott fel Sztáray grófnő kezét tördelve s aztán ismét térdre rogyva a királyné ágya előtt, ennek elhülő kezét hasztalan melengetve forró esőkjáival és könnyzáporával. S csak ő, ő egyedül van most mellette, az egész kíséret Caux-ban várja úrnője megjövetelét.

E felelősségteljes, e szörnyű pillanatban sem vesztí el lélekjelenlétét ez az igaz magyar hölgy. Lefogja zokogva imádott úrnője megtört szemét. Keresztet és gyertyákat kér. A vendéglősné anyja ad egy szép feszületet, melyet maga hozott volt a Szentföldről, s mely ott meg volt szentelve egy kolostorban. A királyné hajfrizurája az esés és fekvés és a bár rövid haláltusa következtében egészen elromlott. Ezt a grófnő megigazítja, egészen úgy rendezvén azt a gyönyörű haját, amint a királyné megszivesebben viselte

Táviratokat fogalmaz Bécsbe és Cauxba. Innen Genfben rendeli a királyné kíséretét. Ennek megérkezése után **Berzeviczy** Ádám altábornagy, ki a királyné iratait s minden holmiját magához vette, átvállalja a grófnőtől a keserves teendők súlyosabb részét.

A királyné erőszakos halálának a híre Genf lakosságát részvétellel töltötte el az áldozat iránt és haraggal a gyilkos ellen. Tüstént kitűzték a középületekre és a konzulátusok lakásaira a gyászlobogót s bezárták a város főhelyein az üzleteket.

S mi történt a gyilkossal?

Gaztettét oly villámgyorsan hajtotta végre, hogy sem fejedelmi áldozata, sem a grófnő nem vette észre, hogy kezében fegyver van. A királynénak még sejtelme sem volt, hogy őt megszúrta a gaz: ebben a jótékony tudatlanságban hunyt el.

Báró **Brüssele** hadnagy Sztáray grófnő gondjaira bízván a megint lábaira állott királynét, **Planer**-rel, a szálló portásával együtt a merénylő után vetette magát s azt, még mielőtt a Place des Alpes-t elérte, megragadván, úgy megszorította kezeit, hogy fájdalomában térdre rogyott: így fogták meg aztán Villemín és Fiaux kocsisok és mások s adták át egy **Kaiser** nevű rendőrnek, ki előbb a legközelebbi rendőrszobába kísérte: innen nemsokára átszállították a törvényszéki épületbe.

Luccheni, ki kezdetben sikertelen kísérleteket tett, hogy kísérői kezei közül kiszabadítsa magát, később elkezdett dalolni és káromkodni.

Akik elfogták és a rendőrök is azt hitték, hogy csak megütötte a királynét.

„Megütöttem?” kiáltott fel visszataszító vigyor-
gással. „Nem! Megszúrtam; s azt hiszem, jól találtam.

Mikor egész erőmből döftem, kezemben az az érzés volt, hogy töröm mélyen behatol a testbe. Reméltem, döfésem halálos volt!“ E szavakra a rendőröknek, kiknek csakugyan volt már elég dolguk gonosztevőkkel, megfagyott a vér ereikben. Ily szívtelenséget, ily cinizmust, mely gyilkosságával dicsekszik, még nem láttak soha.

A törvényszéki palotában tüstént kihallgatták a gyilkost. A vizsgálat eredményének lényege ez: Állítása szerint Lausanneból már szeptember 5-én azon szándékkal jött Genfbe, hogy Henriket, az egyik Orleánsi herceget, megölje, ki a lapok szerint több napot volt töltendő Genfben. A herceg akkor már elhagyván a várost, Luccheni utána sietett Evianba, de itt sem tudván gyilkos szándékát végrehajtani, azon eltökéléssel tért vissza Genfbe, hogy az első magas állású személyt, kit sorsa az ő útjába hoz, meg fogja ölni.

Megtudván a lapokból, hogy Erzsébet ausztriai császárné, Magyarország királynéja, a Beau-Rivage-szállóban van megszállva, már szeptember 9-én leste a királynét, mikor Perignyből visszatért, de nem tudott hozzáférközni.

Hogy mily gonddal és elővigyázattal készült Luccheni a merényletre, abból is kitűnik, hogy annak végrehajtására nem fényes pengéjű tört vagy kést, hanem egy *fűrészeszelőt* vásárolt; (ezt még Lausanneban tette). Innen lehet megmagyarázni, hogy sem a szegény királyné, sem Sztáray grófnő, sem a járókelők nem vették észre a kezében a fegyvert, a rás-poly érdes lapjain nem törvén meg a nap sugara, s az ezen okból nem ragyogván, amikor sujtott vele. A rás-poly hegyét a gonosztevő maga élesítette ki, míg a fanyelet hozzá egy másik anarchista készítette.

A gyilkos szerszám pengéjének a hossza 9·3, nyelének hossza 7 cm. Szept. 10-én, *szombaton*, mindenütt nyomában van a királynénak és mikor ez sétája és bevásárlása után visszatért a szállóba, Luccheni evvel szemben lesbe állott, és észrevevén, hogy a komornyik a hajóállomásra siet, s ebből helyesen következtetvén, hogy immár a királynénak is kell jönnie. készen állott a merényletre, amelyet, amint láttuk, az olasz bandita ügyességével végre is hajtott.

Futásközben bedobta a gyilkos eszközt a Rue des Alpes 3. számú házának kapualjába.

Ezt a fűrészrúspolyt a következő napon átadta a kapusné csakugyan a törvényszéknek. Luccheni gyermek- és fiatalkori bolyongásait már érintettem.

Amikor még folyt Luccheni kihallgatása, érkezett a törvényszékhez az értesítés, hogy ő Felsége életét kilehelte.

Midőn azt a gyilkossal közölték, mód nélkül örvendett, kezeivel tapsolt és többször felkiáltott: „Ezt akartam! Ezt akartam!”

Ezen első kihallgatás után a főállamügyész, Navazza, a vizsgálóbíró, dr. Megewand és több más orvos a Beau-Riwage-szállóba siettek, ahol kimondták, hogy a holttestnek legalább részleges autopsiája elkerülhetetlen szükséges, hogy a halál okát minden kétséget kizáró módon meg lehessen állapítani.

A szemle megejthetése végett táviratilag kérést intéztek a király ő Felségéhez, ki, a maga országában első levén a törvények és alkotmány tiszteletében, szintén távirati úton megadta az engedélyt az autopsiára és oda nyilatkozott, hogy a genfi törvényszék és hatóságok járjanak el hazai törvényeik értelmében.

Az autopsia megállapította, hogy a királyné bal

mellén egy kis háromszögű seb van, melyet egy hosszúságú hegyes és éles eszközzel okoztak; ez az eszköz áttörte és ketté hasította a negyedik oldalbordát és behatolt a mellkasba 85 milliméternyire, áttörte a bal tüdő szélét, kettéhasította a szívburkot és átfurta felülről lefelé a szív bal felét úgy, hogy a hegye alúl kijött. Ezen orvosi szemle szerint tehát az a kimondhatatlan gazember szinte markolatig mártotta törét drága királynénk ártatlan szívébe!

Kétségtelen volt ennél fogva, hogy a királyné halálát közvetlenül ez a seb okozta, mivel a szívből kifolyó vér a burkot megtöltvén, a szív működését megakasztotta.

Az orvosok csak a királyné rendkívüli akaraterejének és férfiúnak is becsületére való energiájának tulajdonították, hogy a királyné hatvan—nyolcvan lépést tudott menni a hajófedélzetre; ugyancsak ezen orvosok állítása szerint a fölséges asszony minden fájdalom nélkül húnyt el. Beteljesedett tehát óhajta. Gyakran mondogatá ugyanis: „Nem félek én a haláltól, el vagyok reá készülve; csak arra kérem mindig a jó Istent, hogy hosszadalmas és nagy szenvedéstől őrizzen meg engem.“

Talán jó lesz most egy füst alatt örökre végeznem Luccheni Luigival, a föld ezen leggyülöltebb mérges férgével; legalább nem kell még egyszer vele foglalkoznom. Vajha emlékét is örökre kitéphetném lelkeimből!

A legnagyobb figyelemmel olvastam a gyilkos bűntényének végtárgyalását, mely a gyilkosság után éppen két hónappal folyt le a genfi esküdtszék előtt. Reám az egész a következő benyomást tette: Az orgyilkosság rugója Luccheninél ugyan maga az anar-

chizmus eszméje volt, de bármint tagadta is, hogy neki bűntársai lettek volna, ezeknek mégis kellett lenniök. Luccheni kétségtelenül az anarchista szekta valami titkos szövetkezetének megbízásából cselekedett. Neki szándéka a föld valamelyik hatalmasának meggyilkolása volt, teljesen közönyös levén előtte, hogy ki legyen ezen hatalmas? Hisz ezt vallja: „Mily örömet ölném meg *Umberto* olasz királyt!” Azon kérdésre, hogy megölné-e a hírhedt szabadkőműves olasz miniszerelnököt, Crispit? — „Crispit nem ölném meg; hisz ő tolvaj: 500,000 lírát lopott; én az ő helyzetében még többet loptam volna. Tolvajokat és rablókat mi anarchisták nem ölünk meg; tolvajok és rablók előtt mi kalapot emelünk Barátai vagyunk mi a szegényeknek és koldusoknak és ellenségei a gazdagoknak és hatalmasoknak, gyűlöljük a bourgeois-t. Ha kétezer anarchista úgy teljesítené kötelességét, mint én, rövid idő alatt ki volnának írtva a koronás fők és ministereik és megdöntve ez az átkos társadalmi rend, mely az emberiség túlnyomó részét rabigában tartja, kiéhezteti, kizsákmányolja, csak azért, hogy néhány tízezer hitvány here ama milliók verejtékének és vérének, egészségének és életének az árán bőségben élhessen és henyélhessen, csak azon törvén a fejét, miként lehessen azt a sok milliót még inkább elnyomni és új élvezeteket feltalálni?

Nem, nem; ez a társadalom érett a bukásra!”

S midőn a bíró kimondotta az orgyilkosra az életfogytiglan való elzárást, a fanatikus ember villogó szemmel, harsány hangon felkiáltott: „Vive l'anarchie! Mort à la société!”

Hiányos, vallástalan növelés volt első sorban az oka Luccheni romlásának Ezen meggyőződésemnek

adtam kifejezést nyomban a rémhír hallatára, szeptember 10-én, reggeli 8 órakor; s ime meggyőződésem igaznak bizonyult mindaz által, amit erről az elvetemedett emberről olvastunk: a vallástalanság, istentelenség volt az a széles és mély alap, amelyre könnyű vala az anarchistáknak fölépíteniök irtózatos tévtanaik és erkölestelen elveik sötét alkotmányát.

Luccheni szerencsétlen születését, boldogtalan gyermekkorát, hányt-vetett fiatalságát, olasz temperamentumát, melynek rosszra hajló kinövéseit senkisémet sem szedte le, szédületes bűnével szemben egy ember sem vette tekintetbe s enyhítő körülménynek: milliók és milliók átka csupán zúgott feléje minden oldalról. Ama milliók közt én is voltam. Életemben sohasem haragudtam annyira, mint ama szörnyű napokban, s haragom meglátszott mondott és írott szavaimon egyaránt. Leveleim is mind tele voltak átkokkal, melyeket szórtam arra az istentelen, gyáva orgyilkosra. Előbb a harang, később egy ártatlan nő szava térített némileg észre. Így szólt hozzám az a szent asszony, miután veresre kisírtá szemeit: „Nagyon is értem a kedves tanár úr felháborodását; de ha a keresztfán függő drága Urunkra és Üdvözítőnkre tekintek, tüstént belátom, hogy a gyilkosokért, és így a királyné gyilkosáért is, kell imádkoznunk, és én meg vagyok győződve, hogy, ha az a gonosz ember *Don Bosconak*, azon szent olasz papnak, az intézetébe került volna, ki ezer meg ezer elzüllött és gonosztevő fiúkat derék, jellemes férfiakká, az emberi társadalom hasznos tagjaivá képezett ki, — nem lett volna az anarchisták martaléka. S azért kívánnám, hogy minden jóknak igazságos haragja egyesülne, hogy mindaz ellen támadjon, ami anti Christi — Krisztus ellen van, s mind-

azon eszközöket alkalmazásba hozza, melyek az emberiség számára az égbe vezető keskeny utat egyengetik.“

Igaza van! Ha annak az undok orgyilkosnak halhatatlan lelkére gondolunk és megemlékezünk Urunk-Megváltónk eme szavaira: „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!“ ha visszaidézzük emlékezetünkbe a kereszten függő Jézusnak a szavait, a bűnbánó gonosztevőhöz: „még ma velem leszel a paradicsomban“, — nem tehetünk mást, mint az első felháborodás viharának elszálltával imádkoznunk: „Add, Uram, neki a bűnbánat malasztját!“

S így végeztem mindörökre evvel az iszonyatos gonosztevővel. —

Még sem! Mindenki szeretné tudni, miként férközhett oly könnyen az orgyilkos a királynéhoz? Ennek oka a szerencsétlen nagyasszonynak az emberek iránti túlságos bizalmában keresendő. Erzsébet annak tudatában, hogy ő senkivel rosszat nem tesz, sőt képtelen másnak fájdalmat okozni, hogy fia halála óta kerülven gondosan az aktuális politikát, reá politikai párt sem neheztelhet, mind itthon, mind külföldön kikért magának minden rendőri őrizetet, mely által véleménye szerint külföldön legkönnyebben veszett volna kárba inkognitója.

Nálunk, magyaroknál, ugyan járhatott kelhetett kénye-kedve szerint minden hatósági felügyelet s őrizet nélkül: mi tiszteltük, mint valami szentet, s ha fölismertük pl. a budai hegyekben, hódolatteljesen üdvözölve őt, kitértünk útjából, s ha nálunk bántalmazta volna valaki, az nem kerül soha akasztófára, mert abban a pillanatban széttéptük volna. De külföldön, s kivált Olaszországban és Svájcban,

hol a monarchikus érzés kiveszőfélben van, vagy egyáltalán hiányzik, és hol a felforgató elemek és kétes existenciák feleszámaban grasszálnak, ott ő felségét vagy kellőképpen kellett volna eme gonoszokkal szemben őriztetni, vagy pedig az inkognitót gondosabban megartani.

De a királynét feszélyezte, ha észrevette, hogy őt rendőrök és detektívek kíséretetik, amiért is ezen kíséret beszüntetését kérte, vagy maga iparkodott az őroket lerázni magáról, — vagy pedig könnyen megtudták, ha inkognitóban utazott, avagy valahol tartózkodott. kilétét.

Így nem értesítették a genfi rendőrséget sem, hogy a királyné oda akar rándulni; legalább ezzel mentegetődzött az ottani rendőrség. Igaz lehet. De amint megtudta Luccheni, és megtudta az egész város, hogy ott van az „imprératrice d'Autriche“, tudomást szerezhetett volna arról az az aluszékony rendőrség is és intézkedhetett volna, jól tudván, hogy Genf hemzseg mindenféle gyanús elemektől, s az anárchizmus is, mely nem rég gyilkolt meg egy államfőt s követett el sok merényletet, nagyon is képviselve van abban a dicső városban. Nem, nem! Svájc, Genf és rendőrsége sohasem moshatja le magáról azt a szégyenfoltot, hogy szabados intézményei s gondatlansága is bűnrészes abban, hogy ott gyilkolhatták meg a világ legjobb asszonyát, ki még a fél-vad arabok között is bántalmatlanul mozoghatott!

A jó ember embertársáról is hiszi, hogy jó; így királynénk is, — és ez az ő túlságos bizalma és jó véleménye az emberekről volt az oka, hogy egy rossz ember törbe ejthette. — —

S most ott pihen a ravatalon a Beau-Rivage

szállóban. Fekete ruhába öltöztették, amint 9 év óta megszokták nélkül viselt, — fehér csipkék között fehér csipke szemfedő alatt. Viasz-sárga kezében elefántesont feszületet és rózsafüzért tart. Lábainál szünet nélkül imádkozik három-három apáca, kiket testvéreik koronként felváltanak.

Berzeviczy Ádám és Kuefstein Károly gróf, osztrák-magyar követ Svájcban, fogadják a különféle küldöttségeket, melyek az általános részvétet tolmácsolják. Meglátszik ezeken a komoly arcú férfiakon, hogy országukra nézve szerencsétlenségnek tartják és szégyennek a gyalázatos merényletet és azt nagyon röstellik; csak az nyújt nekik némi vigasztalást, hogy az orgyilkos nem svájci, hanem *olasz*. Sztáray Irma grófnő egy pillanatra sem hagyja el legdrágább halottját; szemei ki vannak sírva, arca halovány, szinte oly halovány, mint megdicsőült úrnőjéé ott a barna érekeporsóban: alig tud már reszkető lábain állani.

A halottas-szoba és egy mellékszoba már telvék a legszebb koszorúkkal, virágokkal: a ravatalon azok a rózsák várják elhervadásukat, melyeket a halála napját megelőző délután annyira megdicsért a perpigny-i parkban a királyné. Ezeket a rózsákat később a király szétesztotta legközelebbi rokonai közt, kik a megdicsőült királynét életében leginkább szerették és tisztelték, azt a rózsát pedig, melyet a drága hitves a feszülettel és olvasóval kezében tartott, a maga számára mesterségesen konzerváltatta: most is ott van íróasztalán. Megható volt, amidőn azok között, kik eljöttek, hogy még egyszer lássák a fejedelmi halottat s imádkozzanak érte, egy világtalan katolikus pap is megjelent, vezetve egy kis fiú által. Sztáray

grófnő a ravatal lábához vezette s kezébe adta a szentelőt. Miután az öreg pap behintette szenteltvízzel a ravatalt, letérdelt, imádkozott és imádkozása közben annyira sirt és zokogott, hogy egész teste összerázkódott.

A genfiek részvétüket leginkább úgy fejezték ki, hogy nyolcas vagy tizes sorban, mintegy hetvenezren elvonultak a szálló előtt, amelyben a városukban meggyilkolt királyné ki volt terítve. Szeptember 12-én d. e. 11 órakor megszólalt a székesegyház nagy Kelemen-harangja s utána megkondult a város összes harangja. Erre a jelre megindult az óriási menet. A szálló terrasszán *Kuefstein* gróf, *Berzevichy* altábornagy, *Mannsbach* főkonzul és *Zichy* grófnő udvarhölgy állott, mögöttük katolikus papok, míg *Sztáray* grófnő egy lefüggönyözött ablakból nézte a kegyeletes tüntetést. Amint a menet éle a szálló közelébe ért, valamennyien levették kalapjukat és így haladtak el a szálló előtt, komolyan és szomorúan, — hatóságok éleitől le az egyszerű halálszig. Le lehetett olvasni ezekről a bánatos arcokról, hogy Svájc szabad népe ártatlan az elkövetett bűnben, s ezt szeretné élete nagy részének árán is meg nem történtté tenni s kész mindenre, hogy azt expiálja. Nem is volt bűnös a svájci nép, de bűnös volt Svájc szabados alkotmánya. Ezt változtassák meg úgy, hogy gonosztevők s kik a politikai gyilkosságot megengedhető eszköznek vallják programjukban, Svájcban ne találjanak menedéket.

Az ünnepélyes beszentelést a freiburgi érsek végezte dacára aggkorának és betegeskedésének; neki segédkezett az a pap is, aki a királynéra reáadta az utolsó kenetet.

A király külön vonaton Genfbe küldötte elhunyt hitvestársa udvartartásának mintegy husz tagját, ezek között gróf *Bellegarde* Ferenc főudvarmestert, *Harrach* Mária grófnőt, főudvarmesternőt stb., hogy szállítsák haza a drága halottat.

Megtörtént.

Szeptember 14-én elindult a szomorú gyászvonat Genfből, ott hagyván a királyné azt az átkos helyet, hol meggyilkolták. Harminchét órát tartott az utolsó út, melyet a királynénak meg kellett tennie, hogy egyetlen fia mellé temetkezhessék. Amely városon vagy falún keresztül elrobogott a fekete vonat, mindenütt megszólaltak a harangok s csak akkor hallgattak el, mikor eltűnt a pályaudvaron összegyülekezett népsokaság látóhatárából. Szeptember 15-én érkezett meg Bécsben, a nyugati pályaudvaron, este 10 órakor, ahonnan gyászmenetben vitték a Hofburg templomába, ahová 11 órakor érkezett. Valamint a pályaudvaron, úgy itten is újra beszentelték. A pályaudvaron való beszentelés alkalmával ismét erőt vett a fájdalom és elérzékenyedés a királyné hűséges udvarhölgyén, *Sztáray* Irma grófnőn: hangosan elkezdett sírni: így kellett legjobb, legdrágább úrnőjét haza hoznia, kit kevés hónappal azelőtt azon reményben kísért volt el innen, hogy majd ép egészségben s megújult erőben hozza majd vissza. S most?!

Amint a gyászmenet elindult a pályaudvarról, megkondultak a nagy császárváros összes harangjai. Ugyanakkor indult el a király is két leányával, *Gizella*- és *Mária Valériával*, zárt kocsiban Schönbrunnból és hajtattott a Hofburgba. Itt várta, ennek templomában, a koporsót, mely mindenét, élete egész boldogságát zárta magában, hitvestársát, kivel 44 éven

át megosztotta minden örömét, bánatát. Ez a viszontlátás leirhatatlanul megrendítő volt!

Mintán az udvari lakájok a koporsót reá tették az oltár előtt felállított ravatalra, a király letérdelt az imazsámolyra, fejét kezébe rejtette és keservesen zokogott. Az ő zokogásába vegyült leányainak sirása és jajgatása, *Ferencz Salvator, József Ágost* főhercegek és *Lipót* és *Konrád* bajor hercegek hangos sóhajtásai. Mikor Bellegarde főudvarmester átadta a koporsó kulcsát Liechtenstein hercegnek, a király elvesztette önuralmát: fölkelt az imazsámolyról, kiterjesztett karokkal közeledett a koporsóhoz, ennek fejénél térdre rogyott, fejét a koporsóra fektette és ezt kétszer mégcsókolta. Az összes jelenlevők szívszaggató sirásba és zokogásba törtek ki: főurak, papok, szolgák — mind, mind együtt sirtak a szeretett fejelelemmel és ennek családjával.

Végre ismét visszanyerte önuralmát a király. fölemelkedett : visszatért az imazsámolyhoz, ahol ismét imádkozott. Fölemelkedvén, megpillantotta *Sztáray* grófnőt, hozzá sietett és kérdezte: „Sokat szenvedett-e a felséges asszony?”

„Nem hiszem, Felséges Uram“, felelé a grófnő. „Ő felsége“, folytatá a zokogástól szakadozottn, „amíg eszméletnél volt, állítása szerint, úgy szólva, semmi fájdalmat nem érzett; nemsokára elájult és elvesztette eszméletét, amit csakhamar követett utolsó sóhajtása.“

A király melegen megszorította a grófnő kezét, s mikor ez mélyen meghajította magát előtte, mindkét kezével fölemelte.

Pénteken egész nap és szombaton délelőtt szabad volt a nagy-közönségnek is megtekinteni a csá-

szárné és királyné ravatalát. Lehetetlen felsorolni azt a megszámlálhatatlan koszorút, mely az egész templomot elborította. Aránylag a legtöbbet hazánkából vitték és küldötték.

Csak kettőt említek itt meg külön. Az egyiknek az egyik szalagján ez a név állott — magyarul: „*Erzsi*“. Ezt a koszorút *Erzsébet* főhercegnő, b. Rudolfunk és Stefánia leánya, hozta szeretett nagymamája ravatalára. A másik koszorú szalagján ez vala olvasható: „Imádott drága Űrnőjének a hűséges Ida vérző szívvel.“ Mindenki könnyen kitalálja, hogy ezt a koszorút *Ferenczy* Ida áztatta könnyeivel.

A koporsón egy fekete legyező és egy pár fehér keztyű volt; a körülötte felállított címereken ez állott. „Elisabetha, Imperatrix Ausztriae et Regina Hungariae.“

A számtalan viaszgyertyától környezett ravatal legfőbb dísze a megváltás jelvénye volt, egy óriási kereszt, mely mindenek fölé emelkedett.

A templomban mindegyre mondták a gyászmiséket osztrák és magyar püspökök és főpapok, és br. *Hornig* Károly veszprémi püspök mint a királyné kancellárja, külön be is szentelte a koporsót, amint azt szokás tenni a temetéskor.

Így várta szegény királynénk azt az órát, amikor megindulnak vele utolsó útjára a császári palotából a kapicinusok kriptájába. —

Amíg mindezek történtek Genfben és Bécsben, mit csinált megmérhetlen fájdalomában és részvétében a magyar nemzet, s mit tettek vezérférfiai? A megrendítő hír első általános hatásáról Budapesten és a vidéken már szóltam.

A fájdalom első megnyilatkozásai a legigazabbak,

legfőszintébbek, legjellemzőbbek: a nagy-közönség részéről láttuk és hallottuk már azokat: lássuk és halljuk most, mit szóltak és irtak a nemzet legjobbjai, a nemzet és főváros képviselői?

Mihelyt a rémhírt meghallotta, ezt sürgönyzi az ország főpapja, **Vaszary** Kolos hercegprimás, a királynak:

„Mélyen megrendülve a fájdalomtól, gyötrött szívvel jelenek meg Felséged magas személye előtt, hogy az elvetemültség és gonoszság ama borzalmas ténye fölött, mely Felségedet mondhatatlan gyászba döntötte, amely királyi szívének leírhatatlan szenvedést okozott, hazánkat a rajongással szeretett királynétől, nemzetünket valódi édesanyjától, országunkat a szeretett és jótékonyág angyalától fosztotta meg —, airtvalói és hazafiúi lelkem legbensőbb fájdalmát amaz iraszerű óhajjal tolmácsoljam, hogy a hatalmas Ég Felségedet véghetetlen fájdalmában erősíteni és vigasztalni kegyeskedjék.”

Mindjárt szeptember 11-én feláll a képviselőházban ennek elnöke, **Szilágyi** Dezső, s a vele egy-szerre felállott honatyáknak megindult, szomorú hangon ezt a beszédet olvassa fel:

„Tisztelt Ház! Ama rettenetes tett híre, melyet a Háznak bejelentek, ott ül már minden arcra a gyászban, ott reszket fájdalmában minden szívnek, mely szent István birodalmában dobog.

Erzsébet királynét, a tegnapi napon elragadta a gyilkos merénylet a trónról, melyről csak vigaszt, csak áldást árasztott mindenfelé; elragadta felséges férje oldala mellől, ki a legsúlyosabb napokban, mely embert és atyát érhet, hálát adott a Mindenhatónak, hogy ily élettársat rendelt oldala mellé.

A törrel átszűrt fejedelmi szív előtt mély fájdalomban megtörve állunk, lelkünkben fölmerülnek a multak boldog és bús emlékei, annak a királynénak képe, kinek fejedelmi erényei és nemes szíve annyit tettek a trón és nemzet elválaszthatatlan összeforrasztására, és akinek lelkében visszhangot keltett minden nemes és nagy törekvés, mely az egész nemzetből a trón felé szállott, és áldó, ápoló kezet terjesztette ki azokra; és látjuk őt nehéz idők folyamán a legsúlyosabb emberi szenvedések alatt, roskadozó egészséggel, megadással tünni és szenvedni mindazt, amit a Mindenható keze rá mért; és tengerében az emésztő fájdalomnak marad ő őrangyala felséges férjének és népének.

Nehéz, nehéz ezt elviselni!

Áldott és szent legyen emléke, mint igaz és el nem muló a hódoló ragaszkodás és szeretet, melylyel a nemzet környezte!

Elhelyezzük azt hiven a föntartó nemzeti érzések kincstárába és emléktáblájára ráírjuk egy nemzet háláját.

És odanyújtjuk ezt felséges urunknak és királyunknak is. Leljen nagy és kötelességérzettel megtelt szíve némi vigasztalást abban a tudatban, hogy a fenséges házat ért csapás fölötti fájdalmában a nemzet vele osztatlanul együtt érez, és soha el nem enyészhetik az a jó, amely a trónról jön!

Ez alkalomból a t Ház elé a következő előterjesztéssel járulok.

Kérem, hogy fejezze ki a Ház helyeslését, hogy e rendkívüli ülést összehívtam. (Helyeslés).

Fejezze ki a ház mély fájdalmát és hódoló részvétét ő Felségének, királyunknak. A mód iránt e píl-

lanatban nem nyilatkozhatom, mert az előzetes érintkezésre, mely a módozatra irányadó, időm nem volt; határozza el a Ház, hogy a boldogult királyné emléke és a nemzet hálája törvénybe iktattassék; (elénk helyeslés) határozza el a Ház, hogy az országos gyásznak megfelelőleg üléseit felfüggeszti és az első ülést a temetést követő harmadik napra dél előtt tíz órára hívja össze az elnök, mely a Ház további munkálkodása fölött határozni fog; (helyeslés) addig hatalmazza föl az elnököt, hogy oly üléseket összehívhasson, melyeken egyedül és kizárólag csak a Háznak a temetésnél való részvétele és a gyászszal kapcsolatosan további intézkedések fölött fog határozatot hozatni: (helyeslés) mondja ki a ház, hogy tagjai 30 napig gyászt fognak viselni, (helyeslés) és rendelje el, hogy határozatait a főrendekkel közölni fognak szíves hozzájárulás végett. (helyeslés.)

Miután a Ház javaslataimat helyesli, kérem: méltóztassék a mai ülés jegyzőkönyvét meghallgatni és a hozott határozatokat hitelesíteni."

Némán hallgatták meg elnökük szomorú beszédét a képviselők, kik közül igen sokan könyeztek, csak az indítványok után hallatszott a helyeslés, melyvel azokat egyhangulag elfogadták.

Ugyanaz nap d. u. 1 órakor ülést tartottak a főrendek is. *Daruváry* Alajosnak, az új alelnöknek, jutott az a szomorú kötelesség, hogy mikor első ízben foglalta el az elnöki széket, közölje hivatalosan a megrendült főrendekkel az imádott királyné tragikus halálát. Szép beszéde így hangzik:

„Ő cs. és apostoli kir. felségét (elnök és a főrendiház tagjai fölállanak), legkegyelmesebb urunkat

és királyunkat, hazánkat és nemzetünket nagy csapással látogatta meg a végzet.

Ő felsége, *Erzsébet* királyné, Magyarország Nagybasszonya, nincs többé; váratlan halál ragadta ki az élők sorából. Egy gonosztevő kéz oltotta ki drága életét.

Méltóságos Főrendek! E pillanatban, a megrendítő esemény lesújtó hatása alatt, ki volna képes feltüntetni a veszteség nagyságát, melyet a halál által király és nemzet egyaránt szenvednek, amely veszteség feletti bánatnak király és nemzet egyenlően részesei.

És ki volna képes szavakat, méltó szavakat, kölesőnözni a fájdalomnak, mely a szeretett, az imádott királyasszony halála fölött Szent István birodalmának határai között minden szívet eltöhlött?

Egy hálás nemzetnek könyei kísérik a drága halottat sirjaig és a síron túl áldott marad emlékezete közöttünk és maradékaink között minden időre.

Méltóságos Főrendek! Ezen gyászbejelentés folytán bátor vagyok indítványozni, hogy a Méltóságos Főrendek őseiktől öröklött jobbágyi hűségük és szeretetük sugalta bánatos részvétüket a trón zsámolya elé terjeszszék. A módozatokra nézve egyelőre nem teszrek indítványt, mert ezek későbbi közlésektől függenek.

Felolvastatván ezek után az időközben beérkezett képviselőházi határozatok, ezeket a főrendek szintén elfogadták s leverten hagyták oda az üléstermet.

A főváros is ugyanaz nap d. u. 4 órakor rendkívüli gyűlést tartván, *Márkus* József főpolgármester remegő hangon ezt a gyönyörű beszédet mondotta:

„Tisztelt Közgyűlés!

Mély gyász borult hazánkra és a nemzetre!

Ő felségének, *Erzsébet* királynénak, hazánk védőasszonyának, drága életét tegnap idegen földön gyilkos kéz kioltá.

Amily váratlanul, tiszta, derült ég villámesapásaként jutott hozzánk a tudósítás, éppoly lesújtóan hatott az a székes főváros lakosságának minden rétegére.

Kétfelkedve fogadtuk az átkos merénylet első hírét, mert tudtuk, mily igaz szeretet, mily határtalan tisztelet környezte jóságos királynénk fejedelmi alakját nemcsak e hazában, hanem széles e világon, s mert erős volt bennünk a hit, hogy ellene, aki csak szeretni tudott, akinek léptei nyomán egész életén át csak béke, áldás és vigasztalás kelt, — nem törhet aljas ármány, nem törhet véres boszu.

Hitünk, reményünk azonban csakhamar szétfoszlott és a legmélyebb fájdalomnak adott helyet, amidőn a megrendítő esemény hírét megerősítve láttuk.

A tör. amely felséges asszonyunk nemes szívét átjárta, a mi szíveinket is megsebesítette, és most égő fájdalomunk sulya alatt megtörtén siratjuk megmérhetetlen veszteségünket.

Amily rajongó szeretettel környeztük őt életében öröme, boldogsága és később sulyos szenvedései között, úgy lesz ő áldva haló poraiban, áldva nemcsak általunk, hanem utódaink által is késő századokon keresztül, amig csak e földön magyar szív dobog.

S a gyásznak, a megpróbáltatásnak nehéz óráiban, amidőn bús harmóniában olvad egygyé a nemzet minden tagja vérző szívének fájdalmas jajkiáltása, tekintetünk önkéntelenül annak legmagasabb személye

felé fordul, akinek vesztesége a legnagyobb, akinek fájdalma a legmélyebb: Felséges urunk, királyunk felé, hogy szívünk egész melegével részt vegyünk özvegyi keservében, amelyet a sors kérlelhetetlen végzete rá mért; hogy megoszszuk vele lelkének szenvedését, és hogy enyhíteni igyekezzünk azt változhatatlan hűségünk, ragaszkodásunk és szeretetünk megnyilatkozásával.

Lelkünk fohásza fölszáll az Égek Urához: kifogyhatatlan kegyelmével adjon Felséges Urunk, Királyunk megtört szívének enyhét, megnyugvást és vigasztalást!

Indítványozom, T. Közgyűlés: méltóztassék ő felsége szeretett királynénk emlékét mai ülésünk jegyzőkönyvében megörökíteni és abban a székes-főváros közönsége legmélyebb fájdalmának kifejezést adni: (helyeslés.)

méltóztassék elhatározni, hogy ő császári és apostoli királyi felségéhez, legkegyelmesebb urunk-királyunkhoz a székes-főváros közönségének mélyen érzett fájdalmát, hódolatteljes részvétét és egyúttal változhatatlan hűségét, ragaszkodását és szeretetét tolmácsoló felirat intéztessék (helyeslés);

méltóztassék elhatározni, hogy a székes-főváros a temetési gyászünnepeken küldöttségileg részt vesz, és méltóztassék úgy a küldöttség megalakításával, mint a szükséges további teendők megtételével az elnökséget megbízni (helyeslés);

méltóztassék kimondani, hogy mély gyásza jelekül a törvényhatósági bizottság a temetés megtörténteig ülést tartani nem fog (helyeslés);

méltóztassék a székes-főváros lakosságát fölkérni,

hogy házait gyászlobogókkal lássa el s azokat 30 napon át kitűzve tartsa (helyeslés).“

Talán nem lesz érdektelen olvasni a bécsi községházban elhangzott beszédet is.

Dr. *Lueger* bécsi polgármester ugyanis rendkívüli gyűlésre hívta össze a bécsi községtanácsot, amelyhez a következő beszédet intézte.

„Tisztelt Kollega Uraim!

Rendkívüli órára hívtak önök be, hogy önöket polgármesterük hivatalosan értesíthesse azon iszonyatos dologról, ami történt. A mi nemes császárnénk meg van halva! Távol a hazától gyilkolták meg. Midőn erről értesültem, nem akartam, nem tudtam elhinni. Hol van a földkerekségén, így kérdezém magamtól, egy emberi lélek, akinek a mi császárnénk fájdalmat okozott volna? Hol van a földkerekségén egy emberi szív, melyet ő megtört volna? Sehol az egész világon! Mikor tett volna a mi jó császárnénk valamit, ami valamely embernek irígységét vagy éppen boszúját kihívta volna? Sohasem világeletemben! Ellenkezőleg, áldást terjesztett, ahol csak tudott, enyhítette az emberek szenvedését, ahol csak tehetett. Neki magának azonban keserves bánatot kellett elviselnie. Ott állt elsőszülött leánykája koporsójánál; ott állt egyetlen fia koporsójánál — mint fájdalmas anya, meg kellett érnie nővérének gyászos halálát; súlyos betegségeket elviselnie. Valóban! el lehet mondani a kegyetlenül meggyilkolt császárnéről, Ő semmi emberi szenvedéstől, semmi fájdalomtól nem kiméltetvén meg, mindent béketűréssel viselt el; másoknak csak áldást nyújtott; császárné alakjában irgalmas nővér volt, — s mégis átgázta szívét a gyilkos tűre.

Nekünk bécsieknek azonban ezentúl is él a

nemes császárné mint ama fényalak, ahogyan városunkba jött, még most is látjuk az ő magasztos szépségében és bájában, amely mindnyájunkat lelkesített, az ő szeretetreméltóságában, mely bennünket elragadott, az ő nemeslelkűségében, mely nekünk oly jól esett, az ő magas szellemi képességében, melyet csodáltunk; minekünk ő a csodaszép drága császárné, ki boldogítólag működött Ausztriáért. Elmulhatlan és szentelt lészen az ő emlékezete. Angyal volt ő a földön. angyal ő most az egekben! Vajha egyesítené az Úr trónja előtt a maga szószólását a mi imádságunkkal!

Mindenható, örök Isten! Engedd, hogy ez a legnehezebb látogatás, melyet a Te kifürkészhetetlen végzésed császárunkra küldött, az utolsó legyen az ő nekünk oly kedves életében! Adj császárunknak erőt és kitartást, hogy ezt a véghetetlen fájdalmat elviselhesse! Hallgass meg bennünket, Uram, s engedd végre ismét ragyogni isteni kegyelmednek napját a mi szeretve szeretett, súlyosan meglátogatott császárunkon, uralkodó-házunkon és hazánkon, Ausztrián!"

Ha pártatlanul összehasonlítjuk a budapesti és a bécsi főpolgármesterek beszédét, el kell ismernünk, hogy a Márkusé szebb és helyesebben festi a közérzetet; de azt sem tagadhatjuk, hogy Lueger *imája*, a városháza termében jól eső, megható. Meg is köszönte azt neki a hálás uralkodó.

Az országgyűlést és a fővárost utánozták az összes törvényhatóságok, megyék és városok, valamenynyien rendkívüli üléseket tartván és hasonló határozatokat hozván. De nem volt az országban testület vagy egyesület, mely fájdalmának valamiképpen kifejezést nem adott volna.

Ama határozatokból megtudjuk, miként kívántak

azok a nagy és kis testületek meggyászolni a legjobb királynét. azokból és az elhangzott beszédekből megismerjük azt a valóban határtalan, rajongó szeretetet, melynek mindenütt, de mindenütt tárgya volt a megdicsőült királyné. Ugyanezt hirdette az az ezer meg ezer részvét-felirat, melyet országgyűlés, székesfőváros, törvényhatóságok, mindennemű testületek és egyesületek és egyes emberek intéztek a királyhoz az egész országból. Így cselekedtek Ausztriában is, sőt az egész művelt világ részvéte impozáns módon nyilvánult.

A kormány részvétét sietett maga a minisiterelnök, br. **Bánffy** Dezső, személyesen kifejezni a lesújtott fejedelemnek, ki ismételten hangoztatta: „Istenbe vetett bizalmamat nem vesztettem el. Ne kiméljenek meg engem a munkától; a munkában lelem szórakozásomat és vigasztalásomat.“ Sőt már szeptember 11-én, amikor még a legnagyobb fájdalom dult a keblében, a hős király és lelkiismeretes államfő, látván, hogy a rendes előadók nem jelentkeznek, magához berendelte **König** Károly udvari tanácsost, ki **Pápay** István halála óta a magyar Cabinetirodát vezető s boldogult főnökének helyét az uralkodó bizalmában is méltán foglalja el s hatáskörében előmozdítja érdekeinket, s mondá: „Hozza csak, kedves König, a sürgős ügydarabokat! Az államügyek halasztást nem szenvednek, nem szenvedhetnek énniattam sem. Isten csak ad erőt, hogy előadását figyelmesen meghallgathatom. Ím ezt már elintéztém, a szélére néhány megjegyzést is irtam!“

S ezen megjegyzések kelte szeptember 11-ke volt!

Megtört királyunk honnan meríthette ezt a pél-

dátlan kötelességérzetet és ezt az óriási lelkierőt, ha nem a vallásból?

Dr. *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter körlevelében fölkeri az összes egyházi főhatóságokat, hogy gyászistentiszteletet tartassanak, a primást pedig, hogy Budapesten tartson a b. királynéért egy ily gyászmisét, amelyen megjelenhessenek a kormány és az ország nagyjai, és körrendeletet bocsájt ki az összes főigazgatókhoz és tanfelügyelők-höz, hogy az iskolákban is rendezzenek gyászünnepélyeket.

„Tanítsák a fiatalságot *hinni!*“ — mondja *Wlassics* egyik rendeletében, — ami nagyon jól esett a hívő keresztényeknek, és amivel a miniszter vallási meggyőződéséről elterjedt sok balhiedelemnek vetett véget.

A püspökök, — sokan talán még mielőtt vették a miniszter körlevelét —, közölték híveikkel a megirázó országos gyászesetet és intézkedtek gyászmiséről és gyászünnepélyekről.

Ezek a pásztorlevelek is oly híven tolmácsolják a szívrepesztő fájdalmat s oly klasszikusok, hogy közülök egyet-kettőt idézek. Úgy írni, mint azok vannak megírva, én korántsem tudok, s azok sokkal hívebben visszatükröztetik az akkori keserves hangulatot, semmint én tehetném bármily hosszú eseteléssel. Csakhogy végtelen nehéz a választás ezek közül a remek körlevelek közül; mindegyik szívből fakad, szívbe szakad. Legjobb lesz talán mégis az ország főpapjának körlevelét egész terjedelmében, egyik-másik püspökéből pedig csak egyes részleteket közölnöm.

Vaszary, a szónak és tollnak ez a nagy biboros mestere, így ír:

„Tisztelendő Testvérek!

Mélységes fájdalomtól lesújtottan, az emberi gonoszság nagyságától megdöbbenve, remegő kézzel írjuk e sorokat Hozzátok. Nemzetünk édes-anyjának, *Erzsébet* királyné ő felségének, bennünket oly melegen szerető szíve megszűnt dobogni! Országunknak nincs többé védő angyala! Idegen földön, ahol súlyos testi szenvedései közepett enyhet és üdülést keresett, Genfben, e hónap 10-én, délután, gyilkos kéz oltotta ki drága életét! Nem a csöndes halálnak rendes útján költözött el körünkől. Erőszakosan rabolta el tőlünk az orgyilkosnak borzalmas tette. Kegyetlen volt, nagyon kegyetlen az a kéz, amely úrnőnket, királynénkat, büszkeségünket durva módon szakította le szívünkről. Kegyetlen volt az a tör, mely millióknak szívét sebezte meg véresen. Sir, zokog a nemzet és a zsoldárossal panaszkodik Isten előtt: „Körülvettek engem a halál fájdalmai: a gonoszság árai meghabóritottak engem, elővettek a halál törei“ De, Tisztelendő Testvérek, ne merüljünk el egészen fájdalmaink tengerében! Vigasztalnunk, erősíteniünk kell azoknak szívét, kiket e rémületes csapás a legborzasztóbban érintett! Ő felsege a király életének a támaszát, fényét; Gizella, Mária Valéria róhercegnők ő fenségei a leg-szeretőbb édes-anyját, a felséges uralkodó család legkedvesebb rokonát veszítették el.

E nehéz órában az alattvalók szeretetének és hűségének kell fölemelnie a király és uralkodó család lelkét. Boruljunk le azért Isten elé és kérjük szívünk egész hevével az ég Urát, hogy kegyelmeinek bőseges áldásával enyhítse ő felségének és a királyi családnak mélységes szenvedését. Kérjük a nyomornak vigasztalóját, hazánk Nagyasszonyát, hogy hatalmas

közbenjárásával legyen segítségére a felséges úrnak. midőn Isten a szenvedések ez újabb kelyhét adja kezébe. Kérjük az irgalmas Istent, hogy nemzetünknek a megpróbáltatás e napjaiban erőt és bátorságot adjon. Kérjük a hatalmas Eget, hogy édes hazánkban ne engedje megnyilni azt a borzalmas örvényt, melyből ily világrendítő gonoszságok fakadnak. Boldogult királynénkért pedig könyörögjünk, hogy annyi földi szenvedés által megtisztulva, Isten színről színre való látásában találhassa meg az örök békeséget és boldogságot.

Egető fájdalomunk és mély gyászunk külső nyilvánítására rendelem ezennel, hogy a temetést megelőző három napon át minden káptalani, plébániai és szerzetesi templomban az esti harangszó előtt fél óráig az összes harangok szóljanak. A temetés napján feledhetetlen jó királynénk lelki üdvéért a nevezett összes templomokban a hivekkel előzetesen közlendő ünnepélyes gyászistentisztelet tartassék és arra az összes helyi, katonai és polgári hatóságok, egyesületek és tanintézetek külön és idejekorán hívassanak meg a plébániai hivatalok által. A temetés napján továbbá a déli és esti harangszó előtt ugyanesak fél-fél óráig szóljanak az összes harangok. A főegyházmegye területén létező összes tanintézetek elöljáróságait különösen fölhivom még a következőkre: A temetés és gyászistentiszteletek napjain a tanintézetek működése szüneteljen. A gyászistentiszteletek után, — a melyek a tanuló ifjuság számára esetleg külön is tarthatók —, az összes tanintézetek gyászünnepet is rendezzenek, amelyen az intézet egyik tanára, vagy tanítója a nemzeti csapás nagyságát meltassa és elhunyt királynénk emlékezetét, a megrendítően

szomorú eseménynek megfelelő módon, kegyeletes szavakkal vesse az ifjúság lelkébe.

A mély fájdalom és szomorúság érzelmeiben egybeolvadva, ostromoljuk mindnyájan hő imánkkal az Eget, hogy hőn szeretett koronás királyunk ő fel-ségét, valamint főnséges családját és nemzetünket vigasztaló kegyelmeivel erősítse a mondhatlan csapás elviselésére, sűrű könnyekkel megsíratott királynénknak pedig adja meg a mennyei jutalom végnélküli boldogságát. Amen.

Esztergom, 1898. szept. 11."

Amint a hercegprimás, akként intézkedtek általán a többi püspökök is a gyászt illetőleg.

Babics Zsigmond, a tudós kassai püspök, pástorlevelen kívül egy emlékbeszédszerű „Szózatot“ is bocsátott ki, mely ekként végződik:

„Ki fogja megnyihíteni a mi fájdalomunkat, letörölni a mi szemünk könyeit, ki fogja nekünk pótolni azt, amit őbenne veszítettünk? Egyedül Te vagy erre képes, örök, mindenható Isten, miért is Előtted megalázódva, porba hullva esedezünk, Hozzád kiáltunk, kérve, add meg a megdicsőült nemes léleknek, ki annyit szenvedett itt a földön, ottfen a te szent angyalaid és dicsőült szenteid között az örök boldogságot; adj nekünk, kiket az ő elvesztése sujtott, vigasztalást e nagy fájdalomban; adj a mi szeretett jó királyunknak, kit valóban hasonlóvá tettél a **fájdalmak férfijához**, aki a sok csapást, mely az ő nemes lelkét érte, oly nagy, oly keresztényi erővel és megnyugvással viseli, erőt, hogy ezt a legujabb, legszomorítóbb csapást és veszteséget elviselhesse, és erős maradjon az ő hite, az ő reménysége, az ő szeretete, adj enyhet és vigaszt mindazoknak, kiket a vérség édes

kötelékei fűztek a mi kedves, drága halottunkhoz: — add, — hogy az örök világosság fényeskedjék neki. Amen.“

Fehér Ipoly pannonhalmi főapát pásztorleveléből ezeket idézem:

„Hazánk nemcsak szeretett királynéját, hanem jószágos angyalát is elvesztette a boldogultban, aki igaz szeretettel és nemes jóindulattal viseltetett nemzetünk iránt. Szent szerzetünket a hű alattvalók hazafias kötelességein felül a legmélyebb hála kötelékei is fűzik az apostoli király fölkent személyéhez és felséges családjához. E hagyományos érzelmeink sugallják, hogy a mi koronás királynénk megrendítő elhalálózása alkalmából külön is lerójjuk iránta való igaz szeretetünk és kegyeletünk adóját a szeretet nagy áldozatának bemutatása által.“

Szépek *Firczák* Gyula munkácsi püspök pásztorlevelének következő szavai is, — melyek megint csak emez orosz származásu főpap kiváló magyar érzelmei mellett tanuskodnak:

„*Erzsébet* királyné neve, fölséges alakja összeforrt a magyar nemzet szívével. Első megjelenésével ekötelezte és megnyerte a nemzet szívét magának. Azon naptól kezdve, melyen a szeretett haza földjére lépett, magyar volt érzésében, örömmel tanulta meg nemzetünk nyelvét és tanította arra fönséges gyermekeit. Együtt érzett a nemzettel jó és rossz napjaiban. Örömteljes mosolyára fokozódott örömünk, hulló könnyei láttára jobban sajgott a fájdalomtól, de egyúttal enyhülést is nyert szívünk. Egy nemzet fájdalomra összpontosul a felséges halott ravatalánál, egy nemzet szíve vérzik felséges királyunk sok csapástól megpró-

bált és most a legmélyebb, legsajgóbb sebtől vérző szívével."

Gróf *Mailáth* Gusztáv, Erdélynek valóban láng-lelkű püspöke, ezeket írja papságához és hiveihez:

„Tisztelendő Testvérek! Szeretett Hiveim!

Sajgó fájdalommal és végtelen megdöbbenéssel töltött el mindnyájunkat a rémületes hír, hogy szeretett királynénk idegen földön, ahol nagy testi és lelki fájdalmaiban enyhülést keresett, f. hó 10-én Genfben meggyilkoltatott.

Mély gyászba borult az egész ország e hallatlan merénylet folytán, mely szeretett királyunkat és családját oly rettenetesen sujtotta.

Áldott jó lelkű királynénk, ki vigasztaló angyala volt minden szenvedő alattvalójának, aki hű magyarjaihoz oly páratlan jó hajlammal vonzódott: áldozata lett egy alávaló gonosztevőnek, kinek semmi oka sem volt istentelen kezét a királyné felkent személye ellen ordítani, semmi oka a legjobb király szívét megtörni, semmi oka milliók szívét bánattal eltölteni és az egész világot rémületes megdöbbenésbe ejteni.

Egyetlenegy indoka lehetett, az a pokoli irigység, mely a hitetlen és elégtelen szívet folyton lázítja és gazdagabb, látszólag boldogab, magasabb rangú embertársának láttára dühbe hozza annyira, hogy mitsem törődve saját nyomorúlt életével, még a legártatlanabbat is kész megsemmisíteni. Lelkünk elszörnyülködik ily pokoli gonoszság hallatára, de ne álljunk meg ennél, hanem vonjuk le e megrendítő eseményből a következtetést a mi üdvösségünkre.

Becsüljük nagyra hitünket, mely egyedül képes az emberi társadalmat hasonló rémtettektől megóvni

és egyedül adhat világosságot lelkünknek, vigaszt a legnagyobb csapások között is. . . .

Imádkozzunk az ország nagy halottjaért, töröljünk le a mi vezeklésünkkel lelkéről ama gyarlóságokat, melyeket váratlan halála folytán a bánat könnyűivel letörölni képtelen volt; mondjunk vagy hallgassunk lelke nyugalmaért szent miséket, hogy az Úr Jézus drága szent vére készítse elő e sokat szenvedett martírt az örök boldogság élvezetére

De emeljük fel szívünket a vigasztalás Istenéhez is, kérve Őt, hogy felséges királyunkat erősítse meg e megmérhetlen csapásban; növelje hívő lelkének bizalmát az isteni gondviselésben, adjon neki gyermeki megnyugvást szent akarátában, hogy amint évtizedeken át ragyogó példa gyanánt állott előttünk, most is e végtelen nagy megpróbáltatásban nünt tántoríthatlan szikla állhasson előttünk a szenvedés által megtisztult léleknek fenséges erejében.”

Még csak *Schuster* Konstantinnak, az agg váci püspöknek, idézem pásztorleveléből a következő mondatot:

„Ezt az iszonyatos orgyilkosságot mi nem tulajdonítjuk az Isten akaratának, azért a beszédben sem *az Isten akaratában való megnyugvás, sem pedig az isteni Gondviselés ellen való felindulás*, mint az undok tett fölött támadó emberi érzet ne hangoztassék, hanem vezettessék vissza a gonosz szellem hatalmára, mely az igaz vallástól elitévelyedett lelkek fölött mindinkább erőt vesz, s melynek munkatársai mindazok, akik az Isten törvényeit nem tisztelik.”

Valóban igaza van az öreg püspöknek: drága királynénk meggyilkolásánál csakis az ördög művére

gondolhatunk, hogy pedig ezt az irtózatot gáztettett Isten megengedte, az fájni fog a magyarnak, amíg, mint az erdélyi püspök mondja, az ítélet napján meg nem érti a megengedés okát. —

Olvastam az cisztrák püspökök pásztorleveleit is: a mi püspökeink pásztorlevelei szebbek. Amazok közül feltűnt nekem a *tarnovi* püspöké, melyben az orgyilkosság „a szabadkőműves szektának“ tulajdoníttatik.

A megyeházákban elhangzott beszédek közül is fölveszek egyet, a *Vadnay* Andor esongrádmegyei főispán beszédét, amelyben megvan róva a svájci szabadság szertelensége. Ez a lendületes beszéd így szól: „Nemzetiünk egének egyik legragyogóbb csillogása lecsesett.

Európa közepén, olyan országban, amelynek az állami léthez etnográfiai jogosultsága csak alig van, amely önállóságát a szomszédos nagyhatalmak kegyelméből bírja s amely a szabadságot abban keresi, hogy *menhelyet ad az emberiség legelvetemeltebb s egyebütt meg nem tűrt gonosztevőinek*, a mi szent királynénkat orozva meggyilkolták. Egyetlen egy vérszerinti fia volt, kitől a legbüszkébb anyai reménnyel várhatta, hogy forrón szeretett népe millióinak egykor dicső fejedelme leend.

A férfikor legszebb hajnalán ragadta el tőle, ragadta el tőlünk Rudolfot a rettenetes végzet. A végtelen anyai bánat megtörte szelid lelkét, majd megtámadta egészségét, majd sorvasztani kezdte gyönyörű, angyali alakját. Élete ettől fogva, sok éven át a lelki és testi szenvedések szent vértanúsága volt. Enyhülést keresett a békés, az egyedül, a mindig békés természet szépségeiben. Egy egész nem-

zetnek áldó fohásza kísérte lépteit, valamerre zarándokútjain megfordult. Az a szeretet, az a ragaszkodás, amelylyel feledhetetlen angyali lényén csüngöttünk, egyike volt ama nagy, amaz általános nemzeti érzéseknek, amelyekben nagyok és kicsinyek, boldogok és szenvedők, barát és ellenség, bíbor és rongy, egyenlővé, egységessé válnak. Veszteségünk meg nem mérhető. Fájdalmunknak és a legnemesebb király iránti részvétünknek kifejezést adni erőfletlenek vagyunk. A nemzet szívéen ütött seb metsző fájdalomra enyhülést egyelőre hiába keresnénk: illet csak hosszú idő lefolyása hozhat meg. Amint az évek mulnak, majd ritkábban, majd csak néha-néha, mikor hazánkat valami halálos, valami szörnyű veszedelem fenyegeti, fog az fölsajdulni még, valamint a csatákat megvivott hadastyámnak, elveszített keze a közelgő viharokat bemondani haza jár.

„Rossz időket érünk, rossz esillagok járnak.

Isten óvja „nagy veszélytől“ mi magyar hazánkat.”

A mindenható irgalma adjon vigasztalást felséges urunk, királyunk megtört szívének! A magyarok istenének irgalma adjon neki erőt, hogy nemes lelkének fényével és páratlan bölcseségével, a jövő veszedelmein és küzdelmein át, sokáig legyen még vezérlő szövétneke árván maradt nemzetünknek.” --

Azon szám nélküli részvétfeliratok közül, melyeket a gyászoló királyhoz intéztek, ide irom a *Román* Miron román görög-keleti metropolitáét, aki így ír magyarul az ő magyar királyához:

„Mérhetetlen fájdalommal állanak a magyarországi és erdélyi görög-keleti román egyház hívei a

sorsnak amaz irtózatossá rendeltetésével szemben, mely elragadta Felséged oldala mellől a monarchia összes népeitől egyaránt forrón szeretett királynét, aki addig, míg közöttünk volt, mindenütt és mindenkor áldást osztani és az emberek keserves fájdalmait enyhíteni igyekezett. Ugyanazért lelkemben megrendülve a ki-mondhatatlan veszteség fölött, melyet a végzet Felségedre, hazánkra és egyházunkra mért, aradi és káráksebesi püspöktársaim, az egyházmegyék konzisztóriumai, papsága és hiveinek osztatlan érzelmeit tolmácsolom, midőn a változhatatlan alattvalói hűség, ragaszkodás és szeretet mellett legmélyebb fájdalmunk és legőszintébb részvétünk adóját Felséged legmagasabb trónjának zsámolyánál leteszem, forró imákat intézve az egek mindenható Urához, hogy kifogyhatatlan kegyelmében Felségednek vigasztalást és erőt nyújtson, Felségedet és a legmagasabb uralkodóházat mindenkor isteni oltalmába vegye s töretlen erőben tartsa fenn. Ki egyébiránt legmélyebb alattvalói hódolattal maradtam

Nagy-Szeben, 1898. évi szeptember 16-án.

A görög keleti románegyház püspöki kara nevében:

Felségednek hű alattvalója

Román Miron s. k.

Azonban mindezek a részvétiratok, pásztorlevelek, beszédek stb., amiket mostanig olvastunk, kisebb-nagyobb részben mintegy hivatalosak voltak, az illetők hivatalos vagy jogi állásából folytak. Magukon hordják ezek ugyan az őszinteség, bensőség csalhatatlan jellegét; mindazonáltal jó lesz olyanoknak is figszírozni itt a nyilatkozatát, kik nem főpapok, nem miniszterek, nem főispánok voltak, hanem egyszerű magánszemélyek.

Mit mond az Országanya megrendítő tragédiájához az országban a szónak legőszintébb, leghatalmasabb mestere, — mit szól gr. **Apponyi** Albert?

Apponyi beszámolóját szeptemher 25.-ére tűzte volt ki; ezt a megrázó szerencsétlenség behatása alatt elhalasztja. Az a levél, melyben ezt a jászberényiekkel, az ő választóival közli, drága királynénknak legőszintébb, legszebb szavú magasztalása, és így hangzik:

„Igen tisztelt pártelnök úr!

Az a borzasztó esemény, mely hazánkat földi őrangyalától, királyunkat méltó hitvesétől, erős lelke támaszától fosztotta meg, a fájdalom és eliszonyodás érzelmeiben tartja fogva egész valónkat. Nemzet még nem gyászolt királynét oly mélyen, oly igazán, mint ahogy a magyar nemzet gyászolja Erzsébet királynét; de nincs történelmünkben királyasszony, akinek e nemzet annyit köszönhetett volna, mint őnek. Nehéz napokban egész szíve felénk fordult s magához vonzotta a miénket; midőn bölcsék és államférfiak, midőn fejedelmi kötelességtudás, igazságérzet keresték és megtalálták a trón és a nemzet kibékülésének és a sikeres együttműködésnek politikai alapeszméit és jogi formáit: ugyanakkor az érzelmi elmentéteket ez a nagylelkű fejedelmi nő simította el, a *szívbeli frigyet a király és a nemzet között ő hozta létre, aki mindkettőjük szívét birta.*

Erzsébet királyné Magyarország történetének egyik fordulópontján, midőn kockán volt minden, békés fejlődésünk javára adott irányt az eseményeknek: nemzeti létünk ujjáteremtői közt ragyog az ő neve és ragyogni fog, amig magyar él e hazán.

De ma e történelmi fény sem bir áttörni a bá-

nat első órájának sötétségén, ma gyászt ölt a hála, és sír még az ima is.

Eljön az idő, midőn a nemzeti föntartás küzdelmében kötelességünk hű teljesítésére intelmet fogunk találni abban a gondolatban is, hogy e fejedelmi lélek hagyatékát őrizzük; eljön az idő, midőn főleg példa és buzdítás lesz nekünk Erzsébet királyné emléke, és midőn e példa követésében, e buzdítás meghallgatásában fog legméltóbban nyilvánulni kegyeletünk. De a mai nap a végtelen fájdalomé, a friss sírhant körül zokogó család magábaszállásáé, az imáé a dicsőültért, — és a kiket árván hagyott, királyunkért, hazánkért. E szent órák csöndjét óhajtom tiszteletben tartani, midőn képviselői beszámoló beszédemet elhalasztom addig, míg az a harminc nap elmúlt, melyet a képviselőház határozata a nemzeti gyász külső megülesének szentelt. Meg vagyok győződve, hogy önök helyeslik szándékomat és beleegyeznek új határnap kitűzésébe, amelyen nem lesz ugyan csekélyebb fájdalomunk, de mely már abba az időbe esik, midőn a kötelességparancsa ismét visszaszólít a napi munkához.

Addig pedig legyen e néhány hét a fájdalomé és a buzgó imáé, hogy Isten adjon a dicsőültnek örök jutalmat, királyunknak vigaszt és erőt; nemzetünknek pedig az ő miudenhatósága kincseiből pótolja azt, amit királynénkban veszítettünk.

Kiváló tisztelettel, kész szolgálja

Eberhard, 1898. szept. 15.

Apponyi Albert.

A másik, kinek szavait idézni akarom, gr. *Zichy* Géza, ki maga is elvesztvén bálványozott fiatal nejét, a maga sajgó fájdalomáról következtet a koronás férj fájdalmára és bánatára élete párjának szörnyű

elvesztésén és ekként vigasztalja a szeretett szenvedő királyt:

KIRÁLYUNKHOZ.

Tudom, mi a meghalt asszony,
Köszobornál még fehérebb.
Szívednek kitépett része,
Jéggé fagyott mindenséged.

Meginog a föld alattunk,
S bámulva a semmiségbe,
Lelkünkben egy szózat támad:
„Vége, mindennek már vége.“

S ime föltűnik szemünknek,
Mint egy sugár felhőkön át,
Föltűnik egy drága gyermek,
Meglátunk egy kis unokát.

Könybe fulva, összetörve
Tekintünk a kedves párra,
Mindegyik az onyészetnek
A halál tilalom fája.

Nézz reánk Te, fölkent ember,
Nézz reánk, mi jó királyunk !
Minden üdvöt, boldogságot
Mi a Te kezedből várunk.

Majd lemossuk két orcádról
Könyeidet, könyeinkkel —,
Ha lerokadsz, millió magyar
Erős karja úgy emel fel.

Ha lerokadsz, akkor is csak
A mi szíveinkre estél,

Aki pedig ott megpihen,
Onnan erősödve felkél.

Szívünk tiszta résztvevése
Erőt, vigaszt nyújtson Néked,
Mert igaz szeretetünknel
Nem erősb a sors, a végzet.

A Te élted nem egy élet,
A Te kinod, milliók kinja.
Magyarország boldogsága
Jó arcodra van fölhíva.

Magyarország bizodalma
Hű kezében van letéve.
Szíved minden dobbanását
Megérzi a nemzet ére.

Hordozd büszkén, emelt fővel
Véres töviskoszorúdat,
Mert Te meg nem érdemelted
Ádáz sorsod, szörnyű budat.

A Te trónod Golgotha volt,
Kereszt kinja volt az élted,
De egy népet megváltottál,
S ez halálig ott lesz Véled.

Akit annyira szeretnek.
Nem lehet az elhagyatva.
Oh! maradj, maradj tovább is
Jó királyunk, népünk atyja!

De hisz nem volt szere-száma a szebbnél szebb
költeményeknek, melyek tárgyát költőink a nemzet-
nek az egyetlen imádott királyné halála fölötti bána-
tának, vagy a király iránti szeretetének és hűségének

kettős kiapadhatatlan forrásából merítették, és hónapokon át nem volt a hírlapoknak száma, amelyben kötött vagy kötetlen beszédben nem lett volna szó a szegény királynéről, kit a nép immár mennyben lakozó szentnek kezd tekinteni. —

A jó embernek a halála is jónak a szülőanyja a jóknál. Azok, kik a királynét szerették s most együtt sírtak a bánatos királyllyal és gyermekeivel a legdrágább hitves, a legjobb anya ravatalánál, azok nem elégedtek meg bánatuk és részvétük szóbeli kifejezésével: azoknak a királyné halála indokul szolgált jó cselekedetek gyakorlására és maradandó alkotások megteremtésére.

A legtöbb törvényhatóság stb rendkívüli gyűlésén azt is elhatározták, hogy elvesztett királynénk emlékrét jótékony *alapítványokban* örökítik meg.

Özv. gr. *Teleki* Sándorné, a nőképzőegyesület elnöke, kezdeményezésére létrejön az összes nőegyletek közreműködése mellett az országos „*Erzsébet-királyné-alap*.”

Alig rázza meg a királyné halálának híre a szíveket és velőket, már is megpendíti egy pár országos képviselő a királyné szobrának az eszméjét, s alig karolják azt fel a fővárosi sajtó képviselői élükön *Falk* Miksával, néhány óra alatt összegyűl szinte 200,000 frt., s most már oly összeg áll rendelkezésre, összegyűlve a gazdagok forintjaiból s a szegények filléreiből, hogy azon világraszóló szoborművet lehet állítani a mi dicső királynénknak.

Még a szegény gödöllőiek is szándékoznak jótévő angyaluknak külön szobrot állítani. Kisebbszerű emléket állítanak *Salzburgban*, hol halála előtt utól-

jára volt osztrák földön a szegény királyné, Innsbruckban, Cap-Saint-Martinban, Nauheimban, Genfben.

Egy *Sieberer* nevű magánzó Innsbruckban 200.000 fritos alapítványt tesz árvaik számára az uralkodóné emlékére.

Később megindul a mozgalom oly irányban, hogy Erzsébetünk emlékére templomot építsünk, az *Örökimádás*-templomát, és az ügy legfőbb védnök-ségét elvállalja a megdícsőült kedvenc leánya, *Mária Valéria*. Hasonló célú mozgalom élére áll Ausztriában *Lajos Viktor* főherceg, és ottan is gyűjtenek egy emlékkápolna építésére.

A legüdvösebb eszme kétségtelen: lesz emlék is, templom is.

No de előre siettünk. Térjünk vissza a ravatal-hoz és készüljünk a temetésre, *nemzetünk édes-anyjának* a temetésére!

Végtelen szomorú jubileuma volt a mi jóságos királyunknak! Mint már említettem, szinte az összes uralkodók kilátásba helyezték személyes megjelenésüket a ritka ünnepélyen. S most? E helyett és üdv-kíválatok helyett *részvétiratokat* kellett intézniök koronás testvérükhöz.

A koronás fők részvétiratai közül is idézek egy néhányat. Ezekből a közzétett részvétnyilatkozatokból megtudjuk, hogy az összes keresztény koronás fők tegezik királyunkat a legidősebb: XIII. Leo pápa, és a két legfiatalabb: I. Sándor szerb király és a fiatal hollandi királynő kivételével.

Itt csak ezeket a részvétiratokat közlöm:

XIII. Leo pápától:

„Sietünk kifejezni Felségednek legmélyebb fájdalomunkat és legnagyobb fölháborodásunkat amaz

átkos, barbár merénylet fölött, amely a császárné ellen elkövetett. Imádkozunk a fenkölt áldozat lelkéért és benső ájtatossággal fohászkodunk Istenhez, hogy Ő, akinek hatalmában van, adjon erőt Felségednek e kegyetlen szerenésétlenségben és a legszentebb érzelmeket sujtó e keserű megpróbáltatásban, és ezért fájdalmasan megindult atyai szívünkben fakadó különös áldásunkat küldjük Felségednek s az egész császári és királyi családnak.“

II. Vilmos német császártól:

„Épp a hadgyakorlatokról hazatérve, értesülök a legelvetemedettebb gonosztett rettenetes híréről. Mélyen megrendülve és elképedve, alig találok szavakat, hogy megmondjam Neked, mit érzek Irántad és milyen mélyen érzem Veled együtt a súlyos veszteséget. Az Úrtól jövő megpróbáltatás ez, amelyet mi, emberek, nem vagyunk képesek fölfogni és amelynek csak rettenetes súlyát érezzük, de egyetlen vigasztalásunk nekünk, szegény embereknek, hogy oda-főn rendeltetett így.“

Viktória angol királynőtől:

„Nem találok szavakat benső részvétem és elborzadásom kifejezésére. Nagyon is iszonyatos és kegyetlen ez. Isten oltalmazzon és legyen Veled.“

Umberto olasz királytól:

„A váratlan és kegyetlen csapás, amely Téged sujtott, iszonyattal és fölháborodással tölt el bennünket. Melletted óhajtanék lenni, hogy megmutassam szeretetemmel, minő bensőleg osztozom fájdalmadban. De bár távol vagyunk Tőled, Margit és én, szívünk mélyéből csatlakozunk könyeidhez és imádkozunk. Istenhez könyörögve, hogy adja meg Neked azt a vigasztalást, amelyet egyedül Ő képes megadni. Öllelek.“

Az orosz cártól és cárnétól:

„Borzalommal halljuk a rettenetes és végzetes hírt. E kegyetlen megpróbáltatásban legőszintébb fájdalomunk és bánatunk kifejezését küldjük Neked. Isten oltalmazzon és adjon Neked erőt e pótolhatatlan veszteség elviselésére.“

A király mindegyiknek külön-külön megköszönte részvétét, mely neki igen jól esett. A roppant nagy halom táviratra mutatva, mely a gyászeset alkalmából hozzá érkezett, mondá: „Ez nagy vigasztalásomra szolgál, ez balzsam mélyen megsebzett szívemnek!“

Fényes tanúbizonysága királyunk vallásosságának azon köszönő távirata, melyet ő Szentségének küldött:

„Abban az iszonyu szerencsétlenségben, amely engem és házamat sújtott, Szentséged szavai, amelyek elölt a szent fölháborodás és a jóindulat és áthat a hit, amely mindig egyetlen menedékem volt, üdítő vigasztalást hoztak megtört szívemnek. Fogadj Szentséges Atyám, szívből jövő hálámat szavaiért és atyai áldásáért. Emlékezzék meg szent imáiban irgalmasan a jövőben is forrón szeretett, szerencsétlen hitvesem megdicsőült lelkéről, rólam és családomról.“

A kereszténység atyja teljesítette oly súlyosan meglátogatott koronás fiának kérését: misét mondott a királyné lelki üdvéért mint pápa és pap, és szép latin ódát írt róla mint költő. De alig volt a föld kerektségén római-katholikus lelkész, ki be ne mutatta volna szent miséje áldozatát az egész világ előtt tisztelt és szeretett uralkodónéért. Még a szegény elnyomott csángókat és székelyeket is összegyűjtötték Oláhországban lelki pásztoraik templomaikban, hogy hiveikkel együtt imádkozzanak az angyali jóságáról híres magyar királyné elköltözött lelkéért. Jeruzsálem-

ben, Kairoban, Konstantinápolyban stb. patriárchák, érsekek, püspökök, környezve meghatott hiveik által, emlékeztek meg az Úr oltáránál a mi drága Nagyaszszyonyunkról, kinek temetésére készült király és nemzet.

Bécsben temették el; de ott is *magyar temetése volt a magyar királynénak*: annyi volt ott a magyar gyászoló küldöttség, amennyi nem gyült össze az összes osztrák tartományokból, ámbár a császárvárosban mintegy félmillió ember akarta látni a gyászmenetet.

A magyar országgyűlés mindkét házának, a magyar törvényhatóságoknak, a magyar honvédségnek s más magyar testületeknek stb. sok ezerre menő küldöttségei mellett egészen elenyésztek az osztrák tartományok deputációi, amelyek közül csak a lengyelek tűntek föl gr. *Badeni* Kázmér volt miniszerelnökkel élükön. De magánosok is aránylag sokkal többen utaztak Bécsbe Magyarországról, mint máshonnan: a temetés előtti napon s a temetés napján Bécs főbb utcáin igen gyakori volt a magyar szó, és a gyászruhában öltözötteknek nagyobb része magyar volt: gyászolták a magyar királynét, akit éppen el akartak temetni idegen, nem magyar földön.

Szombaton, szeptember 17-én, dél felé már nem bocsátottak be többé senkit a holt királyné ravatalához. Délben már kezdetét vette a céhek, bizottságok, küldöttségek, testületek stb. felvonulása és sorakozása, a nagy közönség pedig küzködött helyért, ahonnan a temetésből valamit láthatna; de mivel a Burgtól a kapucinusok templomáig a Neuer Markton az útvonal nagyon rövid, bizony azon ötszázezer ember közül, akik annak két szélén le s felhullámzottak, csak nagyon kevesen láthatták a halottas kocsit, a koporsót.

A magyarok, kik hivatalosak voltak, nagyobb-részt a Neuer Markton foglalták el előre kijelölt állásukat; itt állottak sokan azok közül is, kiknek tulajdonképpen a templomban lett volna a helyük, de oda nem juthattak be, igen sok belső titkos tanácsos, köztük *Tisza* Kálmán is, és a kamarások mind.

A király, a dinasztia tagjai, a fejedelmi vendégek, az udvar nagy része a már előre elzárt Gluck-utcán át jutottak gyászfogatokon a kapucinusokhoz, kiknek refektóriumában gyülekeztek, a többi főméltóságok a Neuer Markton hajtottak keresztül az ott álló küldörségek között, a templom főbejáratahoz.

Pontban 4 órakor megkondultak az óriási császárváros minden templomának tornyaiban az összes harangok, annak jeléül, hogy most teszik a koporsót a burgi templom ravataláról, ahol esütöttek éjjel óta pihent, a nagy fekete halottas kocsira, melynek tetején a császári korona ragyogott. A barna koporsót fekete bársonnyal takarták be; ez lehullámozott a földre és söpörte az utca porát. Pont 4 órakor, — mi tudjuk ezt —, feleltek a bécsi harangoknak a ketős birodalom összes templomharangjai: e harangok hangjai tolmácsolták Ausztriában és Magyarországon annak a sok millió embernek szívbéli zokogását és jajkiáltását, melyet a legjobb uralkodóné elhunytá fészaggatott a lelkek mélyéből.

A koporsó egyetlen disze a megváltás jelvénye, a szent kereszt volt.

Ahová a koporsó közeledett, ott mindenki levette a fővegét, és a magyarok egyre hangoztatták: „Ó szegény királynénk! Ó szegény királynénk!” Sokan, még honvédtisztek is, könyeztek, mikor elhaladt előtt-

tük az a koporsó, mely annyi erény, annyi jószág, annyi fenség porhüvelyét foglalta magában.

Nem írom le a gyászmenetet, csak azt említem meg, hogy a halottas kocsai előtt, egy egész keteszerdő alatt Bécs összes plebániájának lelkészkező papsága és valamennyi szerzetesei haladtak, kik a kapucinus-templomnál a többi kísérettel együtt meg nem állva tovább mentek. Csak *Liechtenstein* Rudolf herceg, a király főudvarmestere, *Bellegarde* Ferenc gróf, a királyné főudvarmestere, *Auersperg* Ferenc József herceg és *Rohan* Alain herceg, a boldogultnak kamarásai, *Harrach* Mária Terézia grófné, a megdicsőült királyné főudvarmesternője, Tolnai *Festetich* Mária grófnő és *Sztáray* Irma grófnő, palotahölgyei, várták be a templom bejáratában bálványzott úrnőjük koporsóját, hogy a templomon át kísérhessék a főoltár előtt felállított utolsó ravataláig.

A kapucinusok templomának belseje: mennyezet, falak, oszlopok, oltárok, padozat, minden, de minden be van vonva feketével. A ravatal körül szomorúan égnek a gyertyák, melyeknek világa csak nehezen birkózik meg evvel a feketeséggel, sötétséggel. Gróf *Hunyady* Kálmán főszertartásmester fogadja az érkezőket s megmutatja mindenkinek a maga helyét. Alig múlt 3 óra, és már is kezd megtelni a templom, melyből, hogy helyet nyerjenek, mind kivitték a padokat, csak a fedelmi személyek számára állítván fel a sanktuáriumban imazsámolyokat.

Valamint a künn rekedtek, úgy a templomba bejutott magyarok is: a kormány és az országgyűlésnek elnökei és mások, mind fekete magyar gyászruhát viselnek, míg a fényes egyenruhában megjelent

katonatisztek és udvari és egyéb méltóságok gyász-fátyolt hordanak.

A külföld képviselői között első helyen van a nuncius, mellette közvetlen az osztrák-magyar birodalom négy kardinálisa biborban: dr. *Vaszary* Kolos hercegprimás, gr. *Schönborn* Ferenc prágai herceg-érsek, dr. *Schlauch* Lőrinc n.-váradí püspök és dr. *Haller* salzburgi érsek. Ezek mellett állott gr. *Goluchowski* Agenor külügyér, *Hohenlohe* herceg német kancellárral és az összes külföldi diplomaták. Ott voltak a templom jobb oldalán br. *Bánffy* Dezső a magyar miniszterek élén, gr. *Károlyi* Tibor és *Szilágyi* Dezső mint az országgyűlés elnökei, s a titkos tanácsosok, köztük *Széll* Kálmán.

A főoltár előtt, félkörben a ravatal körül állottak a kettős birodalom püspökei; a magyarok egytől-egyig mind ott voltak; talán csak *Schusztér* Konstantin váci püspököt tartotta vissza aggkor és gyöngékedés a megjelenéstől. A félkör közepén állott dr. *Gruscha* Antal József bécsi biboros hercegérsek segédletével. Neki jutott a szomorú jog és kötelesség, hogy az uralkodóné földi maradványait az egyház nevében utóljára megáldja, A főoltártól balra állott egy sereg férfi és fiú, égő gyertyákkal kezökben: ezek voltak az udvari zenekar énekesei.

Jóval, még mielőtt 4 órakor a harangok megzendültek, mindenki a maga helyén volt a templomban, és a szem lassanként hozzászokott az ott uralkodó félhomályhoz. Nemsokára a harangozás megkezdődése után beléptek a főoltártól jobbra levő ajtón az Uralkodó-Ház tagjai és a fejedelmi vendégek. Az utóljára jött király körül csoportosultak a presbyterium evangéliumi oldalán előbb a megdícsőült közelebbi

rokonai, u. m. *Stefánia* özv. trónörökösné és leánya, *Erzsébet* Mária, *Gizella* főhercegnő és férje *Lipót* bajor herceg *György* bajor herceggel, *Mária Valéria* férjével *Ferencz Salvator* főherceggel, *Lajos Viktor* és *József Ágost* főhercegek, dr. *Károly Tivadar*, *Lajos Kristóf* és *Siegfried* bajor hercegek. *Mária Józéfa*, *Erzsébet* és *Mária* bajor hercegnők és *Thurn és Taxis* Albert herceg. Ezek után következtek: *II. Vilmos* német császár, *Luitpold* bajor regens-herceg, *Albert* szász, *Károly* román és *Sándor* szerb király, *Viktor Emanuel* olasz trónörökös és *Alexius* orosz nagyherceg. Továbbá még a következő főhercegek és főhercegnők: *Ferencz Ferdinánd*, *Ottó*, *Mária Józéfa*, *Ferdinánd Károly*, *Mária Terézia*, *Mária Anunciáta*, *Ferdinánd* toscánai nagyherceg, *Alice* toscánai nagyhercegné, *Anna Lipót Ferdinánd*, *József Ferdinánd*, *Péter Ferdinánd*, *Henrik Ferdinánd*, *Lipót Salvator*, *Blanca*, *Mária Immaculata*, *Maria Raineria*, *Lajos Salvator*, *Frigyes*, *Izabella*, *Mária Krisztina*, *Károly István*, *Mária Terézia*, *Jenő*, *József*, *Klotild*, *Ernő* és *Rainer*.

Ezekén kívül még igen sok fejedelmi személy volt a sanktuariumban és az oratóriumban, de akiknek megnevezését mellőznöm kell.

Rendesen kettenként jöttek be a templomba, utóljára jött a két császár és király, kik a templomig is egy kocsiban hajtattak. Királyunk engedte a német-császárt elsőnek belépni s megmutatta neki ima számolyát.

Mikor a király egészen megtört leányai, *Gizella* és *Mária Valéria* előtt elhaladó volt, megállott egy

pillanatra előttük és halkan mondá: „Ne csüggedjete! Legyetek erősek! Isten velünk!”

Ezalatt a halottas-kocsi, melybe nyolc sötét-fekete ló volt fogva, közeledett a koporsóval a *kapucinusok templomához*. A kocsi mindkét oldalán nemes-apródok lépdelnek égő gyertyákkal, ezek mellett jobbról arszier-, balról magyar testőrök haladnak. A halottaskocsi után jönnek a lovas-arsziergárdisták, kiknek arany hímzetű piros kabátján elül keresztben két gyász fátyol feketellik. Közvetlen mögöttük jönnek lóháton a magyar testőrök tigris-kacagánnyal vállukon, mellükön szintén fekete szalaggal: a szép daliák férfias arcán mély bánat és szomorúság honol, mintha édesanyjukat kísérnék a temetőbe.

A templom mély csöndjében jól lehet észrevenni, amikor megérkezik a halottas-kocsi a templom főbejárata előtt. Megáll. Tompa dobpergés, halk kürtszó hallatszik. Az a sajátságos dübörgés jelzi, hogy most veszik le a koporsót a kocsiról.

Gruscha bíboros-érsek a templom kapujában fogadja a koronás halottat; előtte lépdel, mintegy megmutatva neki még hátralevő utolsó útját.

A király feszesen, mozdulatlanul áll helyén. Tekintete a bejáratra van szegezve. Abban megjeleNIK magasan a koporsó, mely immár az ő mindenét zárja magában. Többé le nem veszi arról a tekintét. Fölteszik a ravatalra, és megkezdődik a szertartás azokkal a megrázó, velőkig ható régi szent énekeivel. A király még mindig férfiasan leküzdi óriási fájdalmát. De mikor a Líbera hangjai közt a koporsót leemelték a ravatalról, önkéntelenül homlokához kap, betakarja néhány másodpercere szemeit, melyekből sűrű könnyek peregnek le arcán. Megtöröli,

megrázkodik, s ingadozó léptekkel indult meg immár a második legkeservesebb útjára életében.

Elül haladt a biboros érsek segédletével, utána vitték a koporsót a magyar királynéval. ezt követte, immár a fájdalomnak megtestülése, a magyar király, akihez csatlakoztak *Ferencz Salvator* főherceg, *Lipót, György, Károly Tivadar* és *Lajos* bajor hercegek. Ezek mögött Liechtenstein, Auersperg és Rohan hercegek és Bellegarde gróf. Báró *Nopcsa* Ferenc, ki szinte három évtizeden át volt a megdicsőült királynénak a leghűségesebb szolgája, mint főudvarmestere, engedélyt nyert a királytól, hogy ő is lekísérhesse legdrágább úrnőjét a sírboltba: megható volt a magyar hűség eme megtestesülésének bánata és zokogása.

Alant, a kriptában, még egyszer — utóljára — beshszentelik a koporsót. A szertartás után a király oda lép a koporsóhoz, átöleli, megcsókolja, jobb karját a koporsó födelére támasztja, fejét jobb kezére nyugtatja és sir, sir és zokog hangosan, forró könnyekkel áztatván a koporsó hideg födelét. Így tart ez néhány percig. Most mélyen felsóhajt, fölegyenесedik, megtörli szemeit és arcát és felhaladva a lépcsőn, belép a templomba. Itt gyermekei, rokonai, hívei megújult sirása, jajgatása fogadja. Legjobb barátjához, Vilmos császárhoz, lép, ki kezét megragadva szeretetteljes, vigasztaló szavakat intéz hozzá. A király meghajtja magát a négy biboros előtt, a főoltár felé fordul, térdet hajt és koronás fiatal barátját előre bocsátva, távozik a templomból.

Ez az igaz keresztény hős. —

Ilyen volt *Erzsébetünk* temetése. Eltemettük hát bajor *Erzsébetet*, a magyar királynét. Ilyen ki-

rálynője nem volt soha a magyarnak; hogy lesz-e? csak Isten tudja; csak Ő adhat nekünk egy második Erzsébetet, és csak úgy ad, ha közöttünk, bennünk lakozik egyetlen Erzsébetünk szelleme, s emléket tiszteletben tartjuk. Őt magát elvesztettük örökre: teste, szép lelkének szép porhüvelyé ott porlik májd el a bécsi kriptában, lelke elhagyta új hazáját, szeretett Magyarországot, hogy visszatérjen ősi hazájába, epedve áhitott mennyeknek országába.

Hogy ott, Istene közelében, olyannyira tisztelt Mariája lábainál, nem messze eme mennyei Mater dolorosa megvigasztalt és megvigasztaló szívétől, elfoglalja helyét egyetlen fiával együtt, e földön oly igazán kegyelt szent István és szent Erzsébet és más szenteink társaságában, — ez volt minden magyar katolikus imája, mihelyt meghallotta a hön szeretett Honanya halálát. S én is csak imádkozva, könnyörögve válhatom meg Őfőle, csak imával zárhatom be Őróla szóló e szerény könyvemet, mondván:

„Határtalan bölcseségű mindentudó Isten, kinek utai csodálatosak és szándékai emberi észszel kifürkészhetetlenek, és aki csak egyedül tudod okát és célját annak, miért engedted meg földed történelmének legiszonyatosabb gaztettét, — porba hullva Előttem esedezem, cseréld föl eme gaztett ártatlan áldozatának kínos töviskoszorúját erényei sugaraiból font dícskoszorúval!

Vedd föl őt, irgalmasságnak, könyörületességnek mindenható Atyja, szenteid közé, hogy gyarapodjék azok száma, kik oda fenn könyörögnek Tehozzád az árva magyar nemzetért, ettől elhárítva haragod villáma. Őreá irányítva kegyeid s áldásaid sugara!t!

Borítsd el malasztjaid teljével Erzsébetünk özve-

gyen hagyott férjét, a mi szeretett királyunkat, árván maradt gyermekeit, unokáit és dédunokáit s egész nemzetségét, hogy vigasztalódjanak, boldognak, szentnek tudván azt, ki őtőlük oly kegyetlen módon elragadtatott!“

Ti pedig nemzetem fiai és leányai, le ne hunyjátok este álomra szemeiteket, mielőtt nem áldottátok forró fóhászbán Erzsébetünk emlékét, s az ő áldására nyiljanak ajkaitok, mihelyt felpattantak szemeitek reggel az álomból! S ezt az áldáskodást adjátok tovább gyermekeiteknek s unokáitoknak, szálljon az egyik nemzedékről a másikra, s az utolsó magyarnak utolsó imája is ez legyen: „Áldd meg *Erzsébetünket*, én jó Istenem!“

Szerzőnek még következő munkái jelentek meg nyomtatásban:

Andár Karacsai, der Cserkessenfürst. Historischer Roman in 3 Bänden von Dionys Graf Kálnoky, in's Deutsche übersetzt von Peter Simon, Wien, 1865. E. Schlieper.

Liebe und Rache, historischer Roman (1848—49, főleg Erdélyben) in 2 Bänden von Peter Simon, Wien, 1866. Kaphato Budapestén Lauffer Vilmosnál. (Ajánlva hereceg *Liechtenstein* Rudolfnak.)

Emlékbeszéd Deák Ferenczre, mondotta Simon Péter, 1876. Két kiadásban.

Gedächtnissrede über Franz Deák, gehalten von Peter Simon, 1876.

E kettő jövedelméből alapíttatott a „Deák-ösztöndij“ N.-Szebenben.

Chrestomathia latin költőkből (Rozsek után) bevezetéssel és szótárral ellátta Simon Péter, 1878. Nagy-Szeben, Schmiedikke Á. (Mayer).

Alkalmi beszéd a koronázás 18 évfordulóján: tartotta Simon Péter. *A királyné ő felsége által gyémánt gyűrűvel kitüntetve*. Kapható Budapestén a szerzőnél (Jövedelméből alapíttatott a „Koronázási ösztöndij“ Fehértemplomon.)

Gelegenheitsrede zur 18. Jahreswende der Krönung, gehalten von Peter Simon.

Qu. Horatius Flaccus ad Pisones de Arte Poetica

c. leveléhez előkészület Horatius életrajzával. Irta Simon Péter, Budapest, Franklin-Társulat, 1887. (Ajánlva Rónay Jácint püspöknek.)

Király és Korona. Pillantás a multa és jelenre I. Ferencz József és Erzsébet ő felségük megkoronáztatása negyedszázados évfordulójának alkalmából. Irta Simon Péter. 1—2. rész több képpel. Budapest, 1892. (Ajánlva Dr. Schopper György püspöknek.)

Ezen 35 ivre terjedő könyv tartalommutatójának főbb pontjai: Hunok, székelyek, avarok. A magyarok. Kievi zarándoklat. Szt. István. A magyar szt. korona kinézése és története. Koronairodalom. IV. László. II. Ottokár. I. Rudolf. I. Ferencz József. Küzdelem és győzelem. A király és nemzet közeledése egymáshoz. Koronázás. I. Ferencz József mint koronás apostoli király. Szlavizmus, germanizmus, romanizmus.

E könyvet elfogadták a pápa ő szentsége és a királyi pár is. Kapható a szerzőnél Budapesten.

Ára 2'50 frt. = 5 korona.

Király és Nemzet. Visszapillantás I. Ferencz József Magyarország apostoli királyának uralkodására 1875-től 1879-ig. A Király és Korona folytatása. Irta Simon Péter. I. könyv, számos képpel, 23 iv. Budapest, 1895. (Ajánlva gróf Mailáth Gusztáv tanulmányi felügyelőnek.) Ezen könyv tartalommutatójának főbb pontjai: A király velencei és dalmáciai útja. A budai és zágrábi katasztrófa. Török-orosz háboru. Bosznia okkupációja. Bulgária. Vörös-Kereszt-Egylet. Ferdinánd bolgár fejedelem. József nádor. Deák Ferenc. Gróf Mikó Imre. A szegedi katasztrófa. A király Szegeden. A szív gyöngyei. A segély. Szeged rekonstrukciója. A királyi pár ezüstitakodalma.

Ára 1'50 frt. = 3 korona.

Király és Nemzet. Visszapillantás I. *Ferencz József* Magyarország Apostoli Királyának uralkodására 1880-1885-ig. A Király és Korona folytatása. Irta Simon Péter. Több képpel. II. könyv. 16 iv. Budapest 1895. (Ajánlva Gróf Wenckheim Frigyesnének.) Ezen könyv tartalommutatójának főpontjai: Stefánia. Széchényi István. Országos Gazdasági Egyesület. A halál aratása. Mailáth György élete és tragikus halála. Az Emke. Országos kiállítás. Budapest fejlődése. A hernálsi katonatiszti leánynevelő-intézet. Munkácsy Mihály. Gróf Zichy Géza. Legényegylet. Coburg Fülöp herceg

A „Király és Nemzet“ c. munka lk. elfogadása alkalmából a Pápa apostoli áldásával, a Király nagy arany érmével, József főherceg gyémánt mellttüvel tüntették ki a szerzőt. —
